

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XVI

1980

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava BauEROVÁ, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Blanka Filipcová, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1. Telefon 249391-5, l. 271, 333

89

OBSAH ROČNÍKU XVI (1980)

Nad čím se zamýšlíme při 35. výročí osvobození Československa. K proměnám socialistického způsobu života	3	225
Rychtařík K.: Nestor naší sociologie	5	465

STATI

Bělinová L.: Předškolní výchova a sociologie. Úvaha o interdisciplinární spolupráci	6	593
Bestužev-Lada I. V.: Metodologické problémy výzkumu kvality, úrovně a způsobu života	3	226
Čechák V.: K otázkám předmětu a koncipování sociologie tělesné kultury	2	143
Filipcová B.: Sociálně třídní diferenciací společnosti a utváření socialistického způsobu života jako předmět empirického výzkumu	3	234
Formánek M.: Význam leninismu pro současnou revoluční teorii a taktiku	1	1
Hornák V.: K otázkám etapizace technického vývoje v podmínkách vědeckotechnické revoluce	6	603
Houška J.: K některým aspektům sebeurčení národů v kontextu světového revolučního procesu	6	561
Hrzal L. — Matouš M.: Skutečná demokracie	4	363
Kamarýt J. — Steindl R.: Historický materialismus a etologická redukce sociálního na biologické	5	480
Krejčí O.: Model „postindustriální společnosti“	4	388
Lapáčková V.: Tělovýchova v životním způsobu obyvatelstva ČSSR	2	160
Levykin I. T.: Dialektický vztah materiálních, sociálních a duchovních potřeb vesnického obyvatelstva	3	249
Linhart J.: Dynamika sociálně třídní struktury a změny ve způsobu života v Československu	3	273
Linhart J.: Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy	5	499
Matějů P.: Vývoj sociálně prostorové struktury Prahy v letech 1930–1970 ve světle faktorové analýzy	6	572
Matczewski A.: O účasti pracovníků průmyslu na řízení v podmínkách informatizace řídicího procesu	5	495
Matějovský A.: Sociální reprodukce inteligence v ČSSR	1	18
Merhautová J. — Joachimsthaler F.: Interpretace tělesné kultury v teoretické reflexi socialistického způsobu života	2	153
Mokronosov G. — Hájek F.: Problém osobnosti v sociologické teorii	5	470
Nekola J.: K některým sociologickým aspektům vývoje tělesné kultury v ČSSR	2	169
Nočevnik M. N.: Sociálně psychologické klima kolektivu	4	402
Ončák O.: Niektoré teoretické otázky životnej úrovne a životného spôsobu a ich vzájomného vzťahu	4	374
Rittershaus J.: K některým teoreticko-metodologickým otázkám výzkumu socialistického životního způsobu	3	259
Rjadovoj A.: K problematice pojmu „přežitky minulosti ve vědomí a chování osobnosti socialistické společnosti“	1	77
Růžička R.: Kategorie způsobu života v poznání dialektiky společenského rozvoje	1	30
Rychtařík K.: K aktuálním úkolům Československé sociologie	4	353
Sedláček J.: Základní rysy Durkheimovy sociologické metody	1	46
Sufin Z.: Plánovitě formování životních podmínek a životního způsobu	3	265
Urbánek E.: Ke kritice koncepcí postindustriální společnosti	1	61
Vítečková J.: K teoreticko-metodologickým východiskům výzkumu socialistického způsobu života	2	125
Zeman J.: K některým novopozitivistickým koncepcím ve společenskovědním poznání	2	113

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Holda D.: K možnostem komparace sociologických výzkumů vysokoškolské mládeže	5	519
Holda D. — Čermáková Z.: Analýza metodiky výzkumu hodnotových orientací	4	412

Holda D. — Čermáková Z.: Sociologický výzkum hodnotových orientací . . .	1	90
Munk J. — Buriánek J.: Některé problémy sledování dynamiky sociálních jevů . . .	2	191
Řeháková B.: Statistické ověřování reprezentativity: koeficienty neshody . . .	6	612
Suchý J.: Modelovanie socialistického spôsobu života . . .	3	303
Vodáková A. — Vodák F.: Příspěvek k problému modelů sociální reality . . .	2	179
Zich F.: Poznámky k určení úlohy a místa politické aktivity ve způsobu života . . .	3	294

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Havel Z.: Volný čas mládeže a tělovýchovné činnosti . . .	2	199
Kuchařová Z. — Vytlačil J.: Věrohodnost údajů o peněžních příjmech zjištěných dotazem u respondenta . . .	5	534
Lopata L.: Specifické rysy zemědělského prostředí a tělesná kultura . . .	2	202
Malická L.: Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života . . .	5	530
Rak V.: Pracovní kolektiv v procesu utváření způsobu života. Zkušenosti z empirického výzkumu dvou pražských závodů . . .	3	316
Sarišský M. — Szentandrásiová K.: K niektorým poznatkom a záverom z výskumu neodôvodnených absencií v hutnom podniku . . .	6	628

RECENZE (v závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Amerikanskoje obščestvennoje mněnie i politika (B. Grušin) . . .	5	543
Butěenko A. P.: Socialističeskij obraz žizni: problemy i sužđenija (B. Filipcová — E. Bukovská) . . .	3	330
Čangli I. I. (red.): Socialističeskoje sorenovanije. Voprosy teorij i praktiki organizacij (J. Dvořák) . . .	6	645
Demografie — 21. ročník (I. Lesný) . . .	6	639
Dialektika a systémový přístup (V. Čechák) . . .	5	538
Draganov M. (ed.): Našijat način na život (B. Šimková) . . .	3	335
Haml M. — Ježek J. — Kühnl K.: Sociálně geografická rajonizace ČSR (B. Princová) . . .	5	549
Ironskej F. — Suchý J.: Socialistický způsob života. Otázky teorie a praxe (M. Köttner) . . .	3	327
Chapin F. S.: Human Activity Patterns in the City (J. Linhart — J. Vozenilek) . . .	2	210
Istorija buržuažnoj sociologii XIX — načala XX veka (J. Sedláček) . . .	5	541
Johlokov I. N.: Sociologija religij (A. Sekot) . . .	4	441
Klopov E. V. — Šubkin V. N. — Gordon L. A.: Socialnoje razvitije rabočego klassa SSSR (J. Šanderová) . . .	2	207
Losonczy A.: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben (Spůsob života v čase, vo veciach a hodnotách) (E. Bauerová) . . .	3	341
Markov M.: Teorija socialnogo upravlenija (V. Pernica) . . .	4	429
Modřinskaja J. D. a kol.: Kritika ideologie neofašismu (J. Linhart) . . .	6	647
Pastuchov B.: Leninskij komseml a KSSS (J. Procházka — A. Fazik) . . .	4	428
Planirovanije socialnogo razvitija otrasli promyšlennosti (J. Kohout) . . .	1	102
Sociológia 1979 (A. Fazik) . . .	6	636
Sovremennye koncepcii urovnja, kačestva i obraza žizni; Teoretičeskije i metodologičeskije problemy issledovanija obraza žizni (J. Linhart) . . .	4	436
Stříteský M.: Zásady efektivního řízení pro hospodářskou praxi (J. Patočka) . . .	6	652
Styl życia. Koncepcje i propozycje; Styl życia, Przemiany we współczesnej Polsce (I. Gabal) . . .	6	653
Sufin Z.: Planowanie przyszłości społeczeństwa (M. Illner) . . .	3	337
Šolcová M.: Socialistický způsob života (J. Vítečková) . . .	3	324
Šolcová M.: Socialistický způsob života a jeho formování v rodině (M. Mrkosová) . . .	5	546
Takman J.: The Gypsies in Sweden. A Socio-Medical Study (A. Dušek) . . .	6	661
Tukey J. W.: Exploratory Data Analysis; Mosteller F. — Tukey J. W.: Data Analysis and Regression (J. Řehák) . . .	1	102
Whiteside T.: The Sociology of Educational Innovation (E. Freiová) . . .	6	665
Zich F. a kol.: Co víte o současné sociologii. Základní pojmy současné marxistické sociologie (J. Sedláček) . . .	6	641

25 4587

<i>Bártová E.</i> : Československá sociologická společnost a její valné shromáždění	4	444
<i>Dubský V.</i> : 3. sjezd marxisticko-leninské sociologie v NDR	4	449
<i>Dubský V.</i> — <i>Filipcová B.</i> — <i>Linhart J.</i> : Plenární zasedání problémové komise „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“	4	452
<i>Dvořák P.</i> — <i>Herzmann J.</i> — <i>Tomek I.</i> : O srovnávacím metodologickém experimentu	4	456
<i>Dvořák P.</i> — <i>Řehák J.</i> : Seminář „Současný vývoj programů pro potřeby sociologie“	1	108
<i>Matějovský A.</i> : Významné zasedání sociologů socialistických zemí	1	107
<i>Možný I.</i> : Kapitoly ze sociologických metod a technik III	6	670
<i>Novotný J.</i> : Mezinárodní sympozium o řízení a plánování sociálních procesů ve městech	2	216
<i>Patočka J.</i> : Celostátní seminář k plánování sociálních stránek rozvoje územních celků	2	218
<i>Patočka J.</i> — <i>Princová B.</i> : Demografové o své vědě	6	668
<i>Pavlátová E.</i> : IV. evropský kongres ELRA v Poznani	5	553
<i>Pavlincová H.</i> : Informace o 3. kolokviu Ústavu vědeckého ateismu v Brně	4	454
<i>Ryšlinková E.</i> : Komplexní výzkum odvětvové struktury a funkcí československé tělovýchovy	2	215
<i>Vaněk A.</i> : Systém přípravy sociologů v ČSSR	5	551
<i>Vítek M.</i> : Mikrosympozium o modelování sociálních procesů	5	556
Bibliografie k problematice způsobu života (J. Komárková)	3	345

ANOTACE (v závorce je uvedeno jméno autora anotace)

Becker O.: Racionalita a rizikové rozhodování v řízení činnosti (O. Vochoč)		4	462
Sociologija i problemy social'nogo razvitiya (J. Komárková)		4	463
Z obsahu časopisu OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI č. 6/1979		1	111
č. 1/1980		3	351
č. 2/1980		2	223
č. 5/1980		5	559
č. 6/1980		6	671
Z obsahu časopisu SOCIOLÓGIA č. 1/1980		1	111
č. 2/1980		2	223
č. 3/1980		4	464
č. 5/1980		5	559
č. 6/1980		6	671
Z obsahu časopisu SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI č. 2/1980		2	223

PE 4584 / 16. 1980.

**Význam leninismu
pro současnou revoluční teorii
a taktiku**

MILOSLAV FORMÁNEK
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V dubnu tohoto roku uplyne 110 let od narození nesmrtelného génia revoluční epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu — V. I. Lenina. Jeho teoretické a politické dílo je mimořádně obsažné a dalekosáhlé. S tím, jak se rozvíjí a prohlubuje světový revoluční proces, v němž přechází možnost bezprostřední tvorby dějin a odpovědnost za ni přímo na stamiliónové lidové masy, se ozřejmuje i velikost Lenina jako politického vědce a vůdce, stoupá pozornost k jeho politickému a teoretickému dědictví. I buržoazní autoři jsou nuceni stále častěji připouštět, že současný svět je ve velké míře ovlivněn faktem, že ve dvacátém století žil a pracoval V. I. Lenin [Tucker 1975 : 25].

Leninovy myšlenky a činy vyvolávaly vášnivé diskuse již za jeho života. To, že i dnes jsou podnětem diskusí, že stimulují nová hledání a nové objevy, jakož i zosířené formy ideologického boje, je svědectvím velké životnosti jeho myšlenkového odkazu. Znovu se prokazuje, že Lenin v epoše imperialismu a proletářských revolucí nejdůsledněji rozpracoval teoretické a praktické dílo Marxe a Engelse. Jak zdůraznil na XI. kongresu Mezinárodní asociace politických věd v Moskvě V. V. Zagladin, dnešní podmínky revolučního hnutí na Západě i na Východě se nesporně odlišují od podmínek, v nichž žil Lenin. Jeho práce však obsahují „takové bohatství idejí, návrhů týkajících se forem a metod boje za socialismus, že mohou poskytovat orientaci za jakýchkoli podmínek a v každé zemi“ [Zagladin 1979 : 11].

Naléhavým úkolem současné doby je další teoretické rozpracování neaktuálnějších, velmi složitých teoretických a taktických problémů revolučního procesu, zvláště pak nové objasnění souvislostí mezi bojem za demokracii a bojem za socialismus. Význam tohoto úkolu je dán nejen nesporným vzrůstem závažnosti demokratických procedur a institucí v podmínkách tlaku systému státně monopolního kapitalismu, ale i tím, že se buržoazní stratégové snaží odvrátit některé komunistické strany i některé země světového socialistického systému od leninismu, živit nacionalistické a liberální orientace, falzifikovat marxismus-leninismus. Zvláštní pozornost přitom věnují otázkám třídního boje v jeho návaznosti na problémy uspořádání politického systému socialismu, zvláště úloze komunistické strany, státu, masových organizací, socialistické demokracii. Velké znepokojení vyvolává u buržoazních ideologů těsné spojení vědy a vědecké filozofie s revolučním hnutím.

Leninovo jméno symbolizuje jasnost vidění a účinnost řešení všech rozhodujících otázek teorie a taktiky třídních bojů a formování socialistické společnosti. Přísně vědecký a moudrý politický postup nebyl pouze projevem velkého talentu či intuice, ale především důsledného a tvořivého uplatňování Marxova a Engelsova přístupu. Hluboká analýza zákonitostí objektivního procesu a odhalení rozhodujících hybných sil umožňovaly Leninovi rozpracovat revoluční

00522/81

strategii a taktiku, určit prostředky, bližší a vzdálenější cíle, mobilizovat masy, opřít se o jejich revoluční, tvořivou aktivitu a současně na jejich pohybu ověřovat správnost teoretických závěrů a zdokonalovat jejich organizační a ideové vedení [Timofeev 1979 : 1, 9, 12].

Ani dnes nemohou revolucionáři postupovat jinak. Leninismus zůstává spolehlivou základnou sociálního pokroku. Existence socialistického systému a jeho rostoucí síla, růst sociálního a národně osvobozenického hnutí jsou jeho ověřením a materializací [Zagladin 1979 : 30; Swarup 1979 : 22].

1. Leninův dialektickomaterialistický monismus

Pro Marxe i Lenina byla charakteristická jednota vědecko-teoretické a prakticko-revoluční činnosti. Lenin však působil v epoše, kdy se revoluce stala naléhavým praktickým problémem nejprve v carském Rusku a později v dalších zemích světa. Věnoval proto velkou pozornost i konkrétní přípravě subjektu revoluce a stanul posléze v čele prvního socialistického státu světa.

Buržoazní teoretikové a oportunisté stavějí tvořivou činnost Marxe a Lenina proti sobě.⁽¹⁾ Vycházejí z tradičních předsudků o „akademické“, „čisté“ vědě a „iracionální“ politice, především však se snaží podporovat odtržení teorie od praxe v zájmu apologetiky přežívajícího řádu.

Lenin nejen zdůrazňoval, ale jako zakladatel sovětského socialistického státu v praxi ztělesnil jednotu revoluční teorie a revoluční politiky [Lenin 4 1952 : 367, 388; 14 1957 : 102 aj.]. Současně odmítal sektářské představy o snadnosti, s níž je takové jednoty dosahováno, nikdy nepodléhal iluzím, které vznikají z prosté záměny hodnocení teoretických možností poznání a rozporného praktického procesu. Nikdy se také nesnížil k oportunistickým praktickým, pragmaticko-utilitářským přístupům.

Hluboké pochopení dialektické jednoty teorie a praxe revoluční politiky při rozhodující úloze revoluční praxe se v Leninově přístupu opíralo o respekt k jednotě filozofického, politicko-ekonomického a třídně politického (vědecko-komunistického) hlediska.

Lenin naplňoval významný dialektický princip (vědecké) objektivity právě tím, že se neomezoval na ilustrování ekonomických a politických rozborů filozofickými příklady, což tak často činí subjektivisté, ale rozvíjel obecnou teorii a metodu marxismu s ohledem na třídně politickou a politicko-ekonomickou praxi a její zákonitosti [Rozental 1976 : 14]. V jeho přístupech je hmota (bytí) prvotní, určující, vědomí odvozené, nikoli však pasivní; gnoseologie, teorie odrazu a pravdy je těsně spjata s revoluční praxí; společenské vědomí odráží především ekonomickou strukturu společnosti, proto jí Lenin věnuje tak značnou, detailní pozornost; tato struktura však nejen produkuje politickou (a ideovou) nadstavbu, ale sama je jí dalekosáhle zpětně ovlivňována; odtud stálý důraz na historické poslání proletariátu, na hegemonii dělnické třídy v revoluci

---

(1) Například D. A. Zoll odvozuje údajné rozdíly mezi nimi z odlišných psychických dispozic: „Svým temperametem se Lenin výrazně lišil od svého intelektuálního učitele, Marxe. Marx byl pozorovatelem, téměř poustevníkem, člověkem s ostrou analytickou myslí, který se považoval především za vědce. Lenin byl obdařen vynikajícím politickým úsudkem, byl taktikem, manažerem, pamfletistou, osobností koncentrující se na politickou aktivitu.“ [Zoll 1974]

a při výstavbě socialismu.(2) Lenin zkoumal tyto procesy se zvláštním zřetelem k poměrům předrevolučního Ruska, ale současně jako významný aspekt celé vývojové epochy lidstva. Buržoazní ideologové, reformisté a oportunisté, kteří je napodobují, nedosahují skutečné objektivnosti v poznání objektivních zákonitostí, neboť fakticky i vědomě, pod různými záminkami, rezignují na jednotu filozofické, ekonomické, sociálně politické analýzy. Místo ní uplatňují buď dílčí, nebo zcela odlišná hlediska, například psychologická. Tak například Ch. Roig nejnověji objevuje pomocí teorie symbolů nepřímou závislost mezi nespornou věrností Lenina jako teoretika Marxovu dílu (zejména jeho metodě analýzy objektivních vývojových zákonitostí) a Leninovým praktickým postupem, v němž, podle jeho mínění díky klíčové zkušenosti z války, postupně převládá subjektivismus [Roig 1979 : 3, 4 aj.].

Tradiční snaha znehodnotit obecný význam Leninova díla poukazuje na „obtížnou situaci“, na niž jeho teorie a taktika reagovala, zejména na specifiku ruského carismu, doplňuje Roig tvrzením, podle něhož byl Lenin zcela zaskočen válečnou zkušeností a zcela podlehl její psychóze. Takovým způsobem pomáhá Roig argumentovat i současným oportunistům, tj. osvětluje údajný Leninův přechod od „tradičního sociálně demokratického hlediska“ k „bolševickému světónázoru“ i jeho „znovuobjevení Hegela“, neboť (jak tvrdí i „levicoví“ oportunisté) „válka je nejlepší aktualizací dialektiky“.

Typická je také snaha posuzovat Leninovo pojetí vztahu filozofie, politické ekonomie a vědeckého komunismu z vulgarizovaných filozofických hledisek. Z těchto pozic je Lenin obviňován, že nepromýšlel „politickou praxi v teoretické formě metody“ (L. Althusser [cit. u Rozental 1976 : 24an.]), že se nechal unášet politicko-institucionálními zřeteli a nepochopil Marxovo pojetí dialektiky a ekonomie. „Radikální levice“ se svým maloburžoazním konceptem „odinstitutionalizované komunikace“, zbavené represe, a svobodnou, spravedlivou směnou, se svou podezřívavostí vůči abstraktnímu a obecnému a „chabou představou o polárně rozdělených vnějších protikladech“, pomáhá oportunistům zkreslit velmi významnou kategorii konkrétnosti.(3)

Podle mínění západoevropských levičáků představil Lenin imperialismus „pseudokonkrétně“, protože opomněl, že jevový povrch buržoazní společnosti odráží podstatu této společnosti *pouze* v mystifikované podobě. Lví podíl na tomto „opomenutí“ má údajně zvláštní zřetel Lenina k metodě analýzy a údajně podléhání pozitivismu. Je známo, že marxisté věnují velkou pozornost překonání jak abstraktních všeobecností, tak pojetí konkrétního jako pouze empiricky konkrétního. V takovém případě totiž do popředí vystupuje výlučně rozmanitost jednotlivých prvků a jejich sumace, shodnost je sledována izolo-

---

(2) Je charakteristické, že Lenin fakticky a vědomě v jednom časovém údobí spojil podrobné studium historických, předmarxistických podob dialektiky shrnuté ve *Filozofických sešitech* s neobyčejně podrobným studiem stěžejní ekonomické problematiky, tj. rozporů imperialistického vývojového stadia kapitalismu. Z těchto studií se pak zrodily i další jeho práce, věnované strategii revolučního boje, včetně *Státu a revoluce*.

(3) Podrobnou charakteristiku „levičácké“ produkce, zabývající se od sedmdesátých let pod vlivem cyklické krize kapitalismu „logikou podstaty kapitálových vztahů“, podává C. Warnková [Lenins Dialektik-Konzept und linksradikale Imperialismus-Deutungen 1979 : 288an.] a J. Zelený [O některých sovremenných dezinterpretaci-jach dialektiki „Kapitála“ K. Marksa, 1979 : 77an.].

lované, právě tak jako abstraktní obecnost.(4) Leninův rozbor imperialismu však představuje dialekticko-konkrétní pochopení zákonitostí vývojového stupně kapitalismu.

Levičákům jde především o takovou „specifiku rozpornosti kapitálu“, v níž jde o abstrakci vývoje námezdní práce, produkci nadhodnoty a zahalené „zvěčnění“. Zdůraznění rozporu práce a kapitálu je naopak považováno za přechod od podstatného k „jevovému“ rozporu, k materiálně předmětné existenci v podobě reálného třídního protikladu.

Tento rozpor, jak upozorňuje C. Warnková, je typickým případem rozporu, který Marx označoval za „skutečný“ (antagonistický), tj. vztahující se k rozdílu dvou podstat vzájemně se vylučujících subjektů. Ve skutečnosti právě levičáci redukuji tento podstatný rozpor na jevový rozpor, neboť představují kapitál jako abstraktní identitu, věc o sobě [Warnková 1979 : 288an.]. Rozpouštějí rozpory v jednotě bytí.

Z hlediska tvořivého řešení našich úkolů a boje proti pravicovému a „levicovému“ oportunismu má velký význam Leninův důraz na jednotu dialektiky a materialismu. Lenin vždy chápal dialektiku jako největší vymoženost v Marxově myšlení, cenil si především jejího materialistického výkladu. Jasná třídně politická orientace jej vedla k důrazu na skutečný historický proces, na prozkoumání zákonitostí společenského bytí, především výrobních vztahů a vztahů tříd. Osvobození dělnické třídy a pracujících záviselo nikoli na vysněné nezávislosti vůči přírodně historické zákonitosti či na anarchické vzpouře proti ní, ale na pochopení dialektických zákonitostí fungování a rozvoje společensko-ekonomických formací.(5)

Okolnost, že při pobytu ve Švýcarsku věnoval Lenin velkou pozornost studiu dialektiky, se bezprostředně odrazila v jeho argumentaci o imperialismu a o státu a revoluci. To však neznamená, že proti *Materialismu a empiriokriticismu* ve *Filozofických sešitech* podstatně měnil způsob svého myšlení. Lenin – stejně jako Marx a Engels – četl Hegela materialisticky.

Lenin podrobně studoval Hegela proto, aby využil jeho myšlenky samopohybu pro boj proti kapitalismu, v zájmu proletářské třídní praxe, v zájmu přípravy a provedení sociální revoluce. Rozvinul tím mimo jiné i filozofické pojetí praxe. V souladu s dialektikou posuzoval úkoly revoluce v Rusku v organické souvislosti s celosvětovými procesy, ostře polemizoval proti úzce regionálním, nacionálním, lokálním hlediskům. Vyšel tak z ústřední ideje sociální dialektiky o společnosti jako živém organismu nadaném neustálým vnitřním pohybem, rozvinul materialistické filozofické hledisko kritikou přezívajících a zaostávajících stránek praxí třídně proletářského hnutí.

---

(4) Obdobnou krajnost představuje snaha odtrhnout vztahy od předmětů (předmětnosti) pod záminkou kritiky zvěčnění a odcizení. „Všechno skutečné, živoucí je nekritické, masové, a proto je to ‚nic‘, a jen ideální, fantastické výtvary kritické kritiky jsou všechno.“ [Marx-Engels 2, 1957 : 32, 33]. Levičáci dospívají k hrubé abstraktní představě kapitálu jako „sebezhodnocující se hodnotě“, odtržené od konkrétních ekonomických, třídně politických procesů; Lenin shromáždil velké množství pramenů a analýz, aby odhalil podstatu vývojového stadia imperialismu, jeho reprodukci a vývojový zákon jako rozpor mezi ním a námezdní prací, mezi společenskou produkcí a soukromým přivlastňováním.

(5) Z tohoto hlediska velmi ostře kritizoval v *Materialismu a empiriokriticismu* Bogdanova a jiné machisty, kteří formulovali tezi blízkou názorům různých skupin současných levičáků (včetně maoistů), ale také pravicových oportunistů, že vědomí je rozhodujícím zdrojem veškeré existence.

V Leninově přístupu, jak zdůrazňuje M. M. Rozental, dominovala logická metoda jako synonymum pro teoretický výraz zákonitého sociálního hnutí a celkového vývoje. Lenin, podobně jako Marx, měl v rámci logického aspektu neustále na zřeteli i historický aspekt.(6)

Systémová metoda je v dialektice organicky zahrnuta jako ostatní obecné metody, dialektika v Leninově pojetí však není redukováným obecným učením o systémech. Lenin kritizoval abstraktní všeobecniny vznikající mimo jiné i při hypostazování pojmu organizace (v Bogdanově *Tektologii*), právě tak jako pozitivistické deskripce různých stránek a určení především pro jejich konkrétní třídně politické důsledky, tj. pro lhostejnost vůči konkrétním úkolům třídního boje [Rozental 1976 : 87, 107an.], stejně jako K. Marx vycházel z konkrétní společensko-ekonomické formace s její základnou a nadstavbou, všímal si reálných, hlavních rozporů vývoje. Oportunisté různého ražení takový dialekticko-materialistický přístup vždy nahrazovali eklekticismem. Lenin upozorňoval: „když je marxismus podvodně zaměňován oportunismem, klame podobné zaměňování dialektiky eklekticismem nejsnáze masy, skýtá zdánlivé uspokojení, zdánlivě přihlíží ke všem stránkám procesu, ke všem tendencím vývoje, ke všem antagonistickým vlivům apod., ve skutečnosti však nepodává žádné ucelené a revoluční pojetí procesu společenského vývoje.“ [Lenin 25 1956 : 410]

Snaha proniknout do podstaty procesů jej vždy orientovala na dialektiku výrobního způsobu a její vliv na strukturu sociální a politickou, tj. na materialistickou interpretaci příčin sociální diferenciace a akcí tříd, skupin, vrstev, mas, kolektivů a individuů. V konkrétně historických rozborech zkoumal Lenin především systém vztahů tříd a historickou roli proletariátu jako objektu i subjektu rozvoje.(7)

Idea o hegemonii dělnické třídy v revoluci v národním i mezinárodním měřítku zůstává nejdůležitější z vymožeností pokrokového sociálního myšlení naší doby [Koval 1979 : 19]. Zdůvodnění, které spatřuje sílu proletariátu v prvé řadě nikoli v jeho početnosti, ale zejména v objektivním postavení ve výrobě a v úrovni organizace i uvědomění, má velký význam i v boji proti současnému oportunismu.

Lenin věnoval značnou pozornost různým dalším třídám, skupinám a vrstvám, zvláště rolnictvu, inteligenci, městským středním vrstvám, dělnické aristokracii, státní byrokracii, mládeži, studentstvu atd. Posuzoval jejich problémy citlivě, řešení spatřoval především v trvalém spojení politického potenciálu těchto skupin a vrstev s bojem dělnické třídy. Zdůrazňoval konkrétní, přesné zhodnocení „strategických kvalit“ různých skupin v různých historických fázích, vymezení objektivních pozic i subjektivních rysů chování.

---

(6) [Rozental 1976 : 181] Rozental oprávněně kritizuje například L. Sěva, který uvádí strukturu a dějiny do souvislosti spíše vnějšně, když tvrdí, že Marx přechází od analýzy struktury kapitalistického výrobního způsobu ke zkoumání jeho dějin [Rozental 1976 : 102an.].

(7) Lenin věděl, že je neobyčejně významné prozkoumat pečlivě dynamiku celkového úhrnu vztahů mezi absolutně všemi třídami v dané společnosti, ale současně znát, „která třída stojí v popředí příslušné epochy a určuje její hlavní obsah, hlavní směr jejího vývoje, hlavní zvláštnosti historické situace dané epochy atd.“ [Lenin 21, 1957 : 141].

Ostře polemizoval proti Kautskému a dalším, kteří redukovali třídy na společenství příjmů a zájmů, zdůrazňoval především celkový vliv výrobního způsobu a zvláště vlastnických vztahů. Cenné jsou Leninovy podněty k vnitrotřídní diferenciaci a ke stanovení hranic dělnické třídy. V procesech, které dnes označujeme jako „mobilitu“, sledoval Lenin v duchu Marxových a Engelsových přístupů nikoli jakousi harmonizaci a otevírání prostoru pro svobodnou a rovnou sociální akci různých subjektů, ale prohlubování antagonismů buržoazní společnosti, vyvolávané základním rozparem, tj. procesy proletarizace a zburžoaznění.

Pro tvořivou teorii a praxi i pro kritiku oportunistu má velký význam hluboké osvojení Leninových myšlenek při koncipování tříd v socialistické společnosti. Před revolucí se předpokládalo, že i třídy pracujících zaniknou poměrně rychle. Revoluční proces jim vtiskl podstatně odlišný charakter, současně však se v nové podobě relativně stabilizovaly. Sociální homogenita se vytváří postupně, prohlubováním všech stránek vedoucího postavení dělnické třídy ve společnosti, rozvíjením společenských možností a odpovědnosti různých dalších skupin a vrstev (včetně třídy družstevního rolnictva), prohlubováním jejich svazku, společenství zájmů s dělnickou třídou. Politika proto neztrácí třídní charakter, i když vyjadřuje podstatné a dlouhodobé zájmy všeho pracujícího lidu. Pojmy lidová masa, masy pracujících jsou v duchu Leninova přístupu nadále (a to i v socialismu) chápány historicky konkrétně – vzhledem k třídní diferenciaci společnosti. Jen tak mohou být užity jako nástroje k formování přesné politické strategie.

Podobné konkrétní hledisko uplatňoval Lenin při hodnocení vztahu individua a společnosti. Jednotlivec je určován tím, jak se podílí na výstavbě socialismu, na společenském pokroku, v rámci konkrétních tříd, není však tímto procesem, ani neoddělitelným sepětím s kolektivem zbaven individuality a osobních svobod i odpovědnosti. Pravicový i „levicový“ oportunismus vážně tuto problematiku deformují.

Na základě zhodnocení ohromného množství faktů a za použití materialistické dialektické metody vypracoval Lenin výchozí konkrétní pro pochopení monopolního stadia kapitalismu, zejména kategorie monopolů a jejich nových rolí při dalším utváření osudů buržoazního výrobního způsobu. Osvětlil tak zejména celkový obrat k formování státně monopolního kapitalismu, k prohloubení, zostření základního rozporu kapitalismu, k prolínání třídního boje uvnitř zemí a v celosvětovém měřítku. Jeho hlavní závěry se dotýkají významu přeměn pro uskutečnění sociální revoluce proletariátu.(8)

Po 62 letech, které uplynuly od doby, kdy byla napsána kniha *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*, se závěry, k nimž Lenin dospěl, nejen potvrzují, ale stávají se naléhavějšími. Nelze bez nich pochopit současnou politiku ani úspěšně bojovat proti imperialistickým válečným přípravám, za mírové soužití států s protichůdným sociálně ekonomickým systémem.

V. I. Lenin narysoval jasnou perspektivu boje. Z teorie imperialismu vyplývá nerovnoměrný vývoj, zauzlování hlavních rozporů ve slabých člancích buržoazního systému států, vítězství socialismu v dalších a dalších zemích světa. Cesta k pokroku je strmá a namáhavá, zahrnuje i zákruty, a dokonce i ústupy v ně-

---

(8) Historické i aktuální kautskyánství naopak základní rozpory imperialismu přehlíží, snižuje závislost politiky imperialismu na jeho ekonomické povaze a dospívá až k tézi o „čistých“ politických procesech, zejména o „čisté“ povaze demokracie.

kterých složkách a zemích, které spolutvoří revoluční frontu. Leninovo dílo však je spolehlivým kompasem.

2. Leninismus a hlavní stránky světového revolučního procesu

Úspěchy socialismu a další prohlubování vnitřních rozporů kapitalismu vedou k prudkému zostřování všeobecné krize kapitalismu. Zesílený militarismus soudobé buržoazie, mezinárodní ekonomická a politická integrace, vědeckotechnické inovace i různé politické reformy kombinované s přímými represáliemi vůči pokrokovému hnutí nemohou tento proces zastavit, i když reformisté a oportunisté působí jako významní spojenci sil reakce. Buržoazie se přesto nadále všemožně snaží ideologicky odzbrojit a dezorientovat revoluční síly v čele s dělnickou třídou, převzít znovu strategickou iniciativu.

Nároky na zásadovou a tvořivou revoluční teorii a strategii proto rychle rostou. Vyhledání správné cesty postupu je povinností i právem marxisticko-leninských dělnických stran jednotlivých zemí. Závisí na hluboké znalosti konkrétní situace a především na respektování obecných zákonitostí revolučního procesu. V revoluční taktice jsou rozdíly přípustné i nutné, ve strategii by se však významnější odlišnosti neměly objevovat. Posláním strategie i taktiky je vytvářet podmínky pro růst uvědomělosti a organizovanosti, tj. revoluční bojeschopnosti dělnické třídy.

V. I. Lenin zdůrazňoval, že taktiku spojenectví s levicovými a demokratickými silami je nutné organizovat tak, aby se všeobecná úroveň proletářského uvědomění, revolučnosti, způsobilosti k boji a k vítězství zvyšovala, nikoli snižovala. To znamená, že taktika případných kompromisů nesmí vést k opouštění revolučních zásad, revolučního poslání, koncepce přípravy revoluce a výchovy lidových mas k vítězství v revoluci.

Oportunisté tento úkol nezvládají z různých sociálních i ideových důvodů. Pravicový oportunismus se více méně odklání od třídního boje, revoluce a diktatury proletariátu, od základních úkolů a hybných sil pokroku. Považuje tezi o zásadní protichůdnosti dělnického hnutí a staré společnosti v podstatě za frázi, stejně jako úvahy o skocích ve vývoji. Vyhýbá se jednoznačným stanoviskům, formuluje abstraktní, eklektické, netřídní soudy, sklouzává k pragmatické, utilitární politice. „Levicový“ oportunismus přehlíží význam postupného vývoje a dílčích reforem, například protiimperialistického boje za mír, demokracii a národní nezávislost, požaduje přímý, rozhodný útok provedený uvědomělou, často přímo vojensky organizovanou menšinou. „Levičáci“ jsou krajní subjektivisté, kteří se pohybují na hranicích anarchie a individuálního teroru. Oba druhy oportunismu silně zjednodušují úkoly v revoluci, přehlíží objektivní zákonitosti procesu, opomíjejí rozhodující hlediska strategie a taktiky, úlohu dělnické třídy a komunistických a dělnických stran při vedení širokých pracujících mas na základě jejich vlastních zkušeností.

Obecné je v dialektickém materialismu zkoumáno ve vztahu k zvláštnímu a jedinečnému, není však považováno za sumu zvláštního a jedinečného. Kumulace zvláštních i jedinečných zkušeností z revolučního procesu umožňuje ostřeji vidět obecné. Pokud existovalo obecné pouze v jediné konkrétní formě, snadno mohlo dojít k záměně různých poloh, některé aspekty měly méně jasné obrysy. Dnes lze v teorii porovnávat a v praxi koordinovat zkušenosti různě vyspělých zemí, z různých oblastí světa, s různými historickými tradicemi.

Marxisté se nesnaží vytvořit *obecně závazný, univerzální „model socialismu“*. Takový postup by byl popřením dialektiky obecného, zvláštního a jedinečného,

vedl by ke snížení odpovědnosti jednotlivých stran za přípravu a rozvinutí konkrétní strategie a taktiky při dosahování socialistických cílů. Oportunisté často redukují obecné zákonitosti na principy, aby si vytvořili podmínky pro ospravedlnění politického subjektivismu. Hovoří polemicky o různých možných modelech, současně však vytvářejí univerzální a závazný model podle oportunistických hledisek.(9)

Řešení úkolů výstavby rozvinuté socialistické společnosti nebylo v minulosti a ani dnes není snadné. Osvobození práce se musí projevovat v sociálně ekonomické i technicko-ekonomické efektivitě, v tom, že pracující, v čele s dělnickou třídou, budou uvědoměle a stále organizovaněji vystupovat jako rozhodující tvůrci hodnot, jako hospodáři na svých pracovištích. jako nejvlastnější nositelé procesů řízení a správy i vědecké ideologie, jako nositelé internacionalismu. Východiskem zůstává vědecký, třídní přístup.

Oportunisté naproti tomu formulují své stanovisko ve známém rozporu: na jedné straně již vše podstatné bylo vyřešeno, což nachází svůj výraz ve vysoké úrovni ztotožnění masy se socialismem; na druhé straně nic vyřešeno nebylo, protože nebyly zvládnuty problémy, jež jsou považovány za klíčové v posouzení abstraktně etickém. Oportunisté nepřístupují k socialismu konkrétně historicky, ale konec konců pragmaticky a utilitaristicky, neboť podřizují úvahy o socialismu abstraktním, „čistým“ politickým hlediskům.

Význam teorie diktatury proletariátu

Aktuálnost revoluce obrátila pozornost V. I. Lenina k nejdůležitější věci v politice: k organizaci státní moci, k těm otázkám, které byly ignorovány a v liberálním smyslu zkreslovány Kautským a dalšími teoretiky II. internacionály. Osvobození proletariátu se ukázalo být nemožné bez revolučního násilí, bez destrukce mocenského aparátu buržoazního státu, nejzávažnějšího výrazu nesmiřitelného třídního antagonismu. „Kdo uznává pouze boj tříd, není ještě marxista, psal V. I. Lenin, nemusí ještě nezbytně překračovat rámec buržoazního myšlení a buržoazní politiky. Omezovat marxismus na učení o boji tříd znamená okleštovat marxismus, komolit jej, redukovat jej na to, co je přijatelné pro buržoazii. Marxistou je pouze ten, kdo uznání boje tříd *dovádí* k uznání *diktatury proletariátu*. V tom je nejhlubší rozdíl mezi marxistou a tuctovým malým (i velkým) buržuou. Na tomto prubiřském kameni je třeba vykoušet *opravdu skutečné* pochopení a uznání marxismu.“ [Lenin 25 1956 : 422]

Proti Leninovým závěrům o nezbytnosti diktatury proletariátu je namířena ostrá kampaň. Pod záminkou boje proti „vulgárnímu ideologizování“ propašovávali i různé skupiny oportunistů na místo diktatury proletariátu (či jako její „vyvážení“) modifikované liberální, pluralitní formy vlády, různě „přizpůsobované revolučním účelům“.

Nesporná zvláštnost současné situace spočívá v tom, že se zvýšila možnost pokojné, neozbrojené formy převzetí moci proletariátem. Vzrůstá rozsah využívání dosavadních politických institucí, zvětšuje se spolupráce s dalšími politic-

---

(9) Důležitou roli v jejich úvahách měl tzv. „československý model“, který údajně ztělesňoval zkušenost průmyslově, demokraticky a kulturně vyspělé civilizace. Objevil se prý však příliš brzy a tudíž nebylo dosaženo mezinárodní koordinace akcí na jeho podporu. Pokrokové, revoluční síly musejí nadále svádět ostrý zápas s touto oportunistickou argumentací.

kými stranami. Často je proto kladena otázka, zda za takových podmínek nepřijímá stát podstatně odlišnou, pouhou arbitrážní funkci. Někteří soudobí oportunisté dospívají k názoru, že většina pracujících vrstev je pro revoluční akci získána již před převzetím moci, že význam samotného aktu získání moci klesá. Hlavní již není získat a udržet ji, ale umožnit „oběh moci“. Projevem politické moudrosti má být i to, umět se jí popřípadě včas zbavit. Nástup dělnické třídy k moci je považován za poslední, téměř formální krok na cestě revoluce, za formální stvrzení dosažených politických přesunů. Místo revoluční změny povahy moci se předpokládá pouhá výměna vládnoucích garnitur, přičemž se očekává, že státní aparát se v těchto změnách bude chovat neutrálně. Sám stát je podle mínění oportunistů ve vysoké míře rozložen *konflikty*, které vedou k předání moci.

Při posuzování otázky diktatury proletariátu nesledují marxisté politickou formu v izolaci od jejího ekonomického a třídního obsahu, ale zkoumají především třídně politickou podstatu diktatury. Jak zdůraznil K. I. Zarodov, „je-li diktatura proletariátu chápána v úzkém politickém smyslu, tj. jako politická forma, která je protikladem demokracie, pak je ovšem třeba se takové koncepce vzdát. To ale už není věc komunistů, neboť se nebudou zříkat stanovisek, která nikdy nezastávali“ [Zarodov 1977 : 434]. Posláním diktatury proletariátu nadále zůstává potlačení třídního odporu vykořisťovatelů a vytvoření pevné lidové většiny pod proletářským vedením. Oportunisté tvrdí, že proletariát již není jedinou důsledně revoluční třídou, marxisté si však uvědomují význam revolucionizace neproletářských mas i třídní organizace a výchovy proletariátu. Revolučnost ostatních vrstev je totiž závislá na tom, do jaké míry ji dělnická třída je schopna vyjádřit, zorganizovat i usměrnit. Pouze vyškolený a v boji zocelený proletariát poskytuje revoluci svou podporu neochvějně [Lenin 6 1953 : 47].

Formy diktatury proletariátu závisejí na cestě revoluce, její podstata však je obecná. Některé komunistické strany se vzdávají termínu diktatura proletariátu s odvoláváním na obtíže, jaké vyvolává prosazování jeho vědeckého obsahu ve vědomí mas. Respektují však všechny významné úkoly, které má tento systém plnit. Někteří činitelé však vystupují proti „přecenění ruské zkušenosti“, represivních aspektů a nutnosti autoritativního vystupování státu diktatury proletariátu. Redukují jeho funkce na funkci represe vůči buržoazii, podceňují jeho tvořivé funkce a doporučují ústup od tohoto systému.

Chtějí, aby se třídní boj v současných podmínkách odehrával v rámci „sobody a tolerance“, aby se zabránilo dramatickým formám třídních konfliktů. Absolutizují přitom některé reálné, vážné chyby a deformace, jež vznikly v průběhu dosavadních revolucí. Z pozic abstraktního demokratismu, liberálního pluralismu a různých představ o přímé demokracii varují před „státním despotismem“ a „diktaturou státního aparátu“.

V diskusi o významu diktatury proletariátu ztratily mnohé Kautského argumenty na významu. Některé však nedávají současným odpůrcům leninismu spát. Jde především o určitá hodnocení vztahu ekonomické rozvinutosti a politických procedur (varování Kautského před porožením života neschopného dítěte) a o vztahu obsahu a formy diktatury proletariátu, který Kautsky vyjádřil varováním před záměnou diktatury jako „stavu panství třídy“ a vládní formou, tj. „zrušením práv opozice“. Podle tvrzení Kautského vede diktatura proletariátu v podmínkách nerozvinuté ekonomiky nezbytně k „diktatuře strany“.

Také dnešní odpůrci systému diktatury proletariátu argumentují, že „není nikterak nutným východiskem proletářské revoluce tam, kde proletariát tvoří

většinu národa a tento je demokraticky organizován“ [Kautsky 1921 : 41]. Připouštějí přesvědčivost argumentu, že proletariát získává moc ve státech, kde určitá míra demokracie hluboko zapustila kořeny a kde dokonce i různé složky státní moci (například armáda) údajně nejsou lidu již tak vzdáleny. Termín diktatura jim příliš připomíná fašistické režimy, slovo proletariát vzbuzuje pak příliš úzkou představu pouze jádra, srdce „širší“ dělnické třídy.

Jaké jsou však reálné záruky (kdybychom zůstali jen na úrovni diskusí o formě diktatury proletariátu), že buržoazie projeví úctu k vlastnímu právnímu pořádku a neuchýlí se „k vykolejení revolučního vlaku“? A lze nadále přijímat revoluci jen tehdy, jestliže k ní dějiny směřují (jak by si přáli liberálové) pokojně, plynule a hladce jako „přijíždí do stanice německý expres“? [Lenin 26 1956 : 108].

Je známo, že Velká říjnová socialistická revoluce vyzdvihla zásadu, že je v zájmu dělnické třídy vyhnout se metodám vlastním buržoazii, vyhnout se aktům otevřeného násilí. (Jedním z prvních dekretů byl mimo jiné i dekret o zrušení trestu smrti.) Lenin zdůrazňoval: „...nepoužíváme teroru. jakého používali francouzští revolucionáři, kteří posílali pod gilotinu bezbranné lidi, a doufám, že ho nebudeme používat“. Současně však upozorňoval, že „každá revoluce má cenu jen tehdy, jestliže se dovede bránit, ale tomu se revoluce hned nenaučí“ [Lenin 26 1956 : 284; 29 1955 : 121].

Poučná je například zkušenost kubánské revoluce: „Přes všechnu ohleduplnost, přes všechnu snahu revoluce nepřekročit rámec obvyklých opatření, přes všechna přání užívat moci rozumně, přes všechno úsilí o velkodušnost a její dodržování, se nepřítel zachoval jinak: na svou mírnost revoluce krutě doplatila: nepřítel odpověděl takovými zločiny a takovou zákeřností, takovým barbarstvím, že lid pochopil: k nepřítelům je třeba být tvrdý...“ [Castro 1964 : 494–495]. Oč naléhavěji znějí tato varovná slova po zkušenostech s chilským fašismem!

Kautsky nepopíral, že se proletariát nebude moci „vždycky ubránit násilím v případech, kde násilí je používáno k potlačení demokracie“. Tvrdil však demagogicky, že „režim mající za sebou masy použije násilí jen k ochraně demokracie, nikoli, aby ji zrušil“, zdůrazňoval, že masy „lpí přece jenom všude přesprátiš na svých demokratických právech“ [Kautsky 1921 : 35]. I dnes jsou někteří činitelé v pokrokovém hnutí přesvědčeni, že budou-li mít vůdcové podporu lidu, získanou v demokratickém zápase, a budou-li dělat inteligentní politiku (konkrétně demokratizace státního aparátu), bude možné úspěšně čelit pokusům o převrat a dovršovat dílo revoluce.

R. Kosolapov právem poukazuje na to, že dosud neexistuje dostatek údajů, které by dovolovaly vyslovit se kategoricky proti tezi o nutnosti rozmetání buržoazní státní mašinerie a pro méně bolestné formy jeho likvidace (například jeho regenerací zevnitř) [Kosolapov 1978 : 62]. Zkušenosti však varují před přílišným důvěřováním v úctu buržoazie k právnímu řádu, který pod jejím panstvím vznikl.

K. Kautsky postupně přešel k metodě, která je přímo protichůdná materialistickému, dialektickému monismu. Podvrhl eklekticismus a sofistiku za dialektiku [Lenin 28 1954 : 238]. Odtrhl nejen imperialistickou politiku od ekonomiky, ale nebyl ani schopen aplikovat teorii rozporů na vznik imperialistického stadia. Nepostihl proto reakční tendence v tzv. „čisté“ politice, neodhalil nerovnoměrný vývoj imperialismu a vznikání slabých článků v této soustavě

a tím ani možnost i aktuálnost revolucí a skutečnou povahu odpovědnosti revolučního subjektu. Napodobování jeho protidialektických přístupů by mohlo být věci revoluce jen škodlivé.

Iluze „socialistických pluralistů“

Zkušenosti revolucí ukazují, že k socialistické demokracii vede jen jedna cesta, cesta diktatury proletariátu. Pluralismus je s demokracií vůbec, a socialistickou demokracií zvláště, neslučitelný, neboť nepodporuje rovnost (byť formální), ale pouze abstraktní svobody, fakticky materializované především ve svobodě pro buržoazii a její mluvčí,⁽¹⁰⁾ a je základnou boje proti vedoucí úloze dělnické třídy a komunistické strany ve společnosti socialistické.

Buržoazní ideologové tvrdí, že materialistický dialektický monismus nezbytně plodí totalitární orientace. Demokratismus podmiňují pluralismem jako výrazem snášenlivosti racionálních lidí.⁽¹¹⁾ Ve skutečnosti je pluralismus projevem mimořádné filozofické povrchnosti, eklekticismu a nihilismu, který se obrací zvláště proti uznávání objektivních zákonitostí společenského procesu [Fedosejev 1978]. Významně je v něm narušena zejména dialektika cíle a prostředku: abstraktně humanistická a etizující formulace cíle zvrací demokracii jako prostředek v pouhý doplněk inteligentní manipulace mas „odborníky“. Jednota cíle (osvobození práce jako rozhodující předpoklad všestranného rozvoje osobnosti) a prostředku (rozvinuté, komplexní sociální aktivity samotných mas v čele s dělnickou třídou) je nepřímou i výslovně znevažována.

Různí ideologové opakují, že „ve skutečnosti až dosud není marxistické politické vědy“, že existuje „obrovské vakuum“ v řešení problémů jak vládnout, zejména proto, že jsou ignorovány problémy široké „institucionalizace“ zájmů. Poukazují na to, že strana dělnické třídy, zaujímající zvláštní pozice, přiděluje „totalizační funkce“, odmítá „sociální dialektiku“ a nahrazuje ji „plnou důvěrou v delegovanou moc a zmrazením procesu učení do petrifikované pravdy, fixované jednou provždy“. Slova o sociální dialektice a vulgárním redukcionismu mají znevažovat dialektický, materialistický monismus, znevažovat přednosti systému demokratického centralismu. Pluralisté kladou důraz na svobodu tvorby a realizace rozmanitých koncepcí a zájmů, na rozmanitost, diferenciaci a autonomii skupin a institucí, na princip volné distribuce moci, zkrátka na takové fungování a organizaci politiky, v níž „politické zprostředkování strany bude momentem reálného sjednocování mas a politiky“, a v níž se výrazně bude projevovat „demokratický styl“.

V takových diskusích je znevažována praxe i princip nedělitelnosti moci buržoazie, je zastíráno, kde je skutečná moc soustředěna: koneckonců se vyvolávají iluze o procesech státně monopolního kapitalismu. Pracující mají být přesvědčováni, že politická moc není spjata se soukromým vlastnictvím, že se

---

(10) Jak zdůrazňuje G. Šachnazarov, „v podmínkách kapitalismu sama možnost využít jej v zájmu pracujících ve veliké míře závisí na vztahu třídních sil, na schopnosti pokrokového tábora bránit demokracii a dosahovat jejího rozšíření na sféru ekonomiky a sociálního života“ [Šachnazarov 1979 : 101].

(11) „V těžké době, kdy monismus podněcuje autoritativní zkreslení,“ píše H. Spinner, „pluralistický model poznání a činnosti obsahuje zárodek jak humanitární etiky, tak i filozofie demokracie. Zde přechází protikladnost monismu a pluralismu do světonázorově filozofického zdůvodnění protikladnosti totalitarismu a demokratismu.“ [Spinner 1974 : 104; cit. podle Šachnazarov 1979 : 108].

autonomizuje, zvyšuje se vzájemná nezávislost monopolů a jejich orgánů, státu, což mimo jiné znamená přeměnu monopolů v sice vzdorovitého, nicméně více méně úspěšně kroceného partnera v pluralitní hře.(12)

Skutečnou povahu role monopolů však nelze posuzovat podle dualistických schémat. Výhody velkoorganizace jsou zneužívány v konkurenčním zápase a při potlačování a rozdělování dělnického a demokratického hnutí. Stát má důležité programátorské i širší ochranné funkce, je sám vlivným podnikatelem, finančníkem, odběratelem a účastníkem procesu rozdělení a akumulace. Neosamostatňuje se však vůči různým skupinám buržoazie, nesymbolizuje překonání hranic soukromé a veřejné sféry, neboť pomáhá reprodukovat a prohlubovat privilegia monopolů.

Potenciální moc pracujících, zvláště dělnické třídy, je značná: spočívá v její klíčové společenské úloze. Násobí se nejen šíří, ale především úrovní organizovanosti a uvědomělosti akce. Podstatně, kvalitativně se proměňuje dobytím státní mocenských prostředků, oddělením buržoazie od státní politické moci. Stát tudíž nelze považovat za jeden z orgánů, jichž se revoluční síly zmocňují. Úspěch nepřináší pouze šíře svazku, který pracující vrstvy vytvoří, ale úspěšná mobilizace zvláště aktivních skupin.

Díky pokrokovým a revolučním silám vstupují potřeby a zájmy dělnické třídy do procesu ovlivňování různých stránek činnosti buržoazního státu, tím se však pracující nestávají rovnými partnery monopolů, nejsou jimi ani různí funkcionáři, ani úředníci ve státním mechanismu. Monopoly prosazují „rationalitu“, která utvrzuje jejich panství, potlačuje nemilosrdně konkurenty, činí z drobného a středního podnikání povolný a prospěšný doplněk jejich aktivity. Povaha tohoto procesu může být ovlivněna jen rozsáhlou a účinnou aktivizací protimonopolistických sil, které citlivě reagují na prohlubující se vnější a vnitřní rozpory systému a jsou stále více inspirovány příkladem zemí reálného socialismu.

„Socialističtí“ pluralisté zdůrazňují své námitky proti „čistému“ liberálnímu modelu pluralismu. Zastánci teorie významu „všeobecného politického zastoupení“ kladou důraz na zastupitelský, stranicko-parlamentní systém jako hlavního garanta rovných práv a občanských svobod. Zastánci teorie samosprávného pluralismu pak zdůrazňují institucionalizaci zájmů, podněcovanou formami „přímé“ demokracie. V obou případech podporují iluze o „čisté“ povaze politiky a důležitosti rozdělení moci mezi stát a nestátní instituce, i když uznávají nutnost vyrovnávat živelnost, atomizaci, idealizaci mikrostruktur a mikroprocesů intenzivní, organizovanou a uvědomělou akcí center, tj. mocenských prostředků.

Využívání pluralizačních tlaků, opírajících se o konkurenční zájmy různých skupin uvnitř buržoazie a o odpor maloburžoazie, je účelné v podmínkách systému, kde je nutné zmírňovat důsledky tvrdého byrokratického podřizování bezmocných mocnějším a silným. V žádném případě však nelze zapomenout,

---

(12) Důležitým stimulem k takovým úvahám je iluzivní hodnocení procesů koncentrace a centralizace kapitálu, významu malých a středních podniků jako nositelů pružných, přizpůsobivých reakcí: ekonomický pluralismus je vydáván za trvale rostoucí a podstatnou podmínku existence velkopodniků. Monopolizace, často ztotožňovaná s byrokratizací (v tom se pak skrývá osten zaměřovaný proti jednotnému státnímu plánování), podle mínění pluralistů nezbytně reprodukuje ekonomickou neefektivnost.

že buržoazní politická moc je v podstatě nedělitelná, tj. že monopoly určují nejen pravidla, ale i výsledky „pluralitní hry“, takže rozhodující bitvy se nesvádějí mezi řečníky v Hyde-párku.

Vztah boje za demokracii a socialismus

Mezi imperialismem a demokracií, jak zdůrazňoval V. I. Lenin, existuje rychle se prohlubující rozpor. Boj za demokracii se stává závažným směrem třídního boje, demokratické a socialistické úkoly v revoluci se prostupují. Tento boj je však jiný v podmínkách předmonopolistického kapitalismu, kdy vyúsťuje v buržoazní demokratismus, než v podmínkách imperialismu, kdy je organicky, nerozlučně propojen s revolučním vystoupením proti samotné podstatě buržoazní moci. Boj proti nadvládě monopolů vede k zformování přechodného revolučně demokratického státu, v němž jsou základy velkokapitálu podlomeny, vzniká pokroková demokracie, z níž se může vyvinout (přeměnou obsahu a rozvinutím forem) socialistická demokracie. Pozitivem pak zde nejsou pouze výsledky, které bezprostředně připravují přechod moci do rukou dělnické třídy, ale i získání zkušeností pro rozhodující fázi boje [Zagladin 1979 : 24].

Lenin upozorňoval, že by bylo „zásadní chybou domnívat se, že boj za demokracii může odvrátit proletariát od socialistické revoluce nebo ji zatlačit do pozadí, zastínit apod. Naopak, jako je nemožný vítězný socialismus, neuvádí-li ve skutek úplnou demokracii, tak se nemůže připravit k vítězství nad buržoazií proletariát, nevede-li všestranný, důsledný a revoluční boj za demokracii.“ [Lenin 22 1957 : 158]

Je však chybné směšovat demokratickou a socialistickou etapu revoluce, jakož i stavět „čistou“ demokracii vedle socialismu, či dokonce nad socialistické přeměny. V takovém přístupu se podceňuje skutečnost, že sama revoluce je hluboce demokratický akt přechodu reálné moci do rukou lidu, tj. podstatně demokratičtější než volby, parlamentní boje a jiné demokratické procedury, že vedoucí role dělnické třídy a komunistické strany, jakož i demokratický centralismus jsou zárukami reálného demokratismu, výkonu moci lidem. Ve způsobech boje o reálný demokratismus se mohou odrazit některé nové zajímavé skutečnosti, konkrétně například zvýšená závislost mocenského aparátu buržoazního státu na ideologickém aparátu. Z toho však nelze vyvozovat závěry, jimiž by se v duchu ideologie postindustrialismu přenášelo těžiště revolučního působení z továren do ideologických institucí (například univerzit) a razila se myšlenka partnerství dělnické třídy a pracovníků kultury, nového historického bloku apod. Nadále je třeba počítat s tím, že bude-li opravdu ohrožen, „imperialismus se chopí všech prostředků a zřekne se i zdání jakékoli demokracie“, jak uvedl na XXV. sjezdu KSSS L. I. Brežněv. Imperialismus „je ochoten pošlapat svrchovanost státu i každou zákonnost, o humanitě ani nemluvě. Pomluvy, klamání veřejnosti, hospodářská blokáda, sabotáž, záměrné vyprovokování neladu a chaosu, podplácení a výhrůžky, teror, organizování vražd politiků, fašistické pogromy – to je arzenál dnešní kontrarevoluce, která vždy postupuje ruku v ruce s mezinárodní imperialistickou reakcí.“ [XXV. sjezd 1976 : 29].

Síly imperialismu jsou nuceny ustupovat, jestliže jsou revoluční síly dosti silné, jestliže se účinně prosazuje vliv zemí reálného socialismu. Revoluční předvoj však musí být i dnes připraven na náhlou změnu forem boje, na přeměnu pokojné cesty v ozbrojenou, aby nebyl zaskočen novými podobami útoků a dokázal uhájit revoluci. Nelze tudíž představovat demokracii jako „čistou“, stavět ji nad zájmy revoluce, orientovat se výlučně na pokojnou cestu a také

zužovat pokojnou cestu na demokratickou a demokratickou cestu pak dokonce na cestu parlamentní. Teze, že demokracie je především formou státu a že se jí uskutečňuje systematické násilí jedné třídy nad jinými třídami, nevznikla díky vzrušené polemice s odpůrci, ale zobecněním historické zkušenosti z bojů dělnické třídy. Demokracie nevstoupí do komunismu, aniž si jej přizpůsobí ke svému obrazu, ale odumře stejně, jako odumře stát.

V. I. Lenin právem v této souvislosti poukazoval na místo v dopisu Engelse Bebelovi, kde se připomíná, že „čistá demokracie... ve chvíli revoluce získá dočasně na významu... jako poslední záchranná kotva celého buržoazního, ba dokonce i feudálního hospodaření... Stejně tak celá feudálně byrokratická masa podporovala v roce 1848 od března do září liberály proto, aby udržela na uzdě revoluční masu... V každém případě za krize a těsně po ní se naším jediným protivníkem stane celá reakční masa seskupená kolem čisté demokracie, a tohle, myslím, nelze v žádném případě pouštět ze zřetele.“ [Lenin 32 1955 : 431]

Revoluční postup musí být pružně přizpůsobován okolnostem, situace si vynucuje vždy určitou formu (kombinaci forem) boje. Nelze přesně předvídat, který prostředek bude vhodný a prospěšný, a proto se revoluční hnutí nikdy neomezovalo na jedinou formu, musí si osvojit všechny formy boje a být připraveno rychle, neočekávaně (z hlediska buržoazního protivníka) je změnit. *Komunisté jako skuteční humanisté a demokraté* chtějí dosáhnout socialismu bez občanské války, prohlubováním procesu demokratizace, utvrzováním svobod lidu. Skutečný ráz přechodu však závisí na dovedném spojování místních podmínek s možnostmi vyplývajících ze světového poměru sil.

V současné situaci může vzniknout nebývale široký svazek protimonopolistických sil. „Všude na světě komunisté vřele podávají ruku všem, kdo jsou ochotni bojovat za mír, demokracii, národní svobodu a sociální pokrok“, prohlásil B. Ponomarjov, „neoddělují se od ostatních demokratických, levicových sil a nestavějí se proti nim. Všem nabízejí čestnou spolupráci na základě rovnoprávnosti a vzájemné úcty.“ [Ponomarjov 1976 : 9]. Neskrývají však, že v souladu se svou vědeckou ideologií a organizačními možnostmi budou usilovat o to, aby určujícím způsobem ovlivňovali boj za revoluční změny v zájmu dělnické třídy. Toto hledisko našlo svůj výraz také v dokumentu z berlínských porad v roce 1976. Komunistické a dělnické strany v něm „zdůrazňují své odhodlání důsledně usilovat o posilování svých stran a o rozšiřování jejich svazků s dělnickou třídou a se všemi pracujícími. Současně znovu zdůrazňují, že jsou připraveny přispět k rovnoprávné spolupráci se všemi demokratickými silami, zejména se socialistickými a sociálně demokratickými stranami, v boji za mír, demokracii a pokrok společnosti.“ [Konference 1978 : 23] Vycházejí přitom z leninského poznatku, že lid se rozhoduje svobodně za podmínky posilování vedoucí úlohy levicových sil. Růst tohoto předpokladu zesiluje svobodu rozhodování lidu.

3. Leninismus je skutečným internacionalismem

Leninovo dílo je stále významnějším zdrojem inspirací pro skutečné revolucionáře. Velký význam má jeho teoretický a politický odkaz pro výstavbu rozvinuté socialistické společnosti, pro zdokonalování politického systému této společnosti, pro rozvoj národně osvobozenecých a vůbec obecně demokratických hnutí, pro hluboké pochopení a zvládání problémů epochy. Narůstá jeho

internacionální význam, jak dobře rozpoznali protivníci, kteří zaměřují proti leninismu své nejostřejší útoky.

Lenin chápal lidskou společnost jako dalekosáhle propojený systém, zdůrazňoval obecnost zákonitostí projevujících se v nejrozvinutějších částech světa a současně jejich konkrétní třídní charakter. Pokládá proto značnou váhu na princip proletářského internacionalismu. Proletářský internacionalismus je výrazem podstaty potřeb, zájmů a boje světové dělnické třídy. Je spjat se skutečnou revolučností, je jedním z jejích nejdůležitějších kritérií. Mezi proletáři neexistují rozpory, jejich zájmy a tužby jsou shodné. Totožnost třídních zájmů je objektivní základnou jednoty a solidarity, kterou rozvíjí předvoj třídy, komunistické a dělnické strany.

Velká říjnová socialistická revoluce vytváří základy pro nový typ pokroku. Společenský pohyb se stává stále uvědomělejším. sféra živelnosti je postupně zmenšována. Tyto procesy jsou znásobeny vznikem a bouřlivým rozvojem světového socialistického systému. Svým dynamickým rozvojem, sociálními jistotami, které poskytuje, semknutostí, důslednou mírovou politikou, solidaritou s pokrokovými silami ve světě je nejvýznamnější materiální silou, mocnou, spolehlivou oporou světového revolučního procesu.

Úspěchy při výstavbě reálného socialismu nezmenšují potřebu obrany zemí socialismu, potřebu účinné solidarity. Roste naléhavost jednoty rozhodujících sil, jejich vzájemné spolupráce a podpory. Klíčovým článkem této jednoty a solidarity je součinnost komunistů v socialistických a kapitalistických zemích. Buržoazní ideologové a politikové si tuto skutečnost dobře uvědomují a činí vše možné, aby oslabili internacionalistické principy, jimiž se řídí komunistické a dělnické hnutí. Snaží se podněcovat a organizovat různé podoby „kritického distancování“ od zemí reálného socialismu. Tvrdí, že SSSR a KSSS usilují o hegemonii, o to, aby strana sovětských komunistů byla potvrzena jako vedoucí strana a Moskva jako centrum celého hnutí.

Denně jsme svědky toho, jak zdůraznil na Berlínském poradě soudruh G. Hušák, že „třídní nepřítel vynakládá nemalé úsilí a prostředky, aby nás oslabil, navzájem izoloval jednotlivé strany a tříštil naše síly, aby rozmělnil a setřel totožnost našich základních zájmů a cílů“ [Konference 1978 : 166].

Komunistické strany jsou samostatné, nejsou „podřízeny“ žádné straně a centru. Prudce však roste význam jejich jednoty, dohodnutého společného postupu, společného úsilí o principiální orientaci a tvořivý přístup. Izolovaná revoluční akce je dnes ještě méně možná než kdykoli v minulosti.

Mezi stranami mohou v rozvíjení tvořivých přístupů vznikat dílčí názorové rozdíly. Vyžadují citlivé, pozorné reakce, trpělivý, rozvážný a konstruktivní přístup, tj. formy a tón, které vylučují zostřování neshod a přispívají účinně k jejich překonání. Takový přístup je plně ve shodě s leninskými principy.

Literatura

Castro, F.: *Reči i vystuplenija 1961–1963 gg.* Moskva, Izd. inostrannoj literatury 1963.
Fedosejev, P. N.: *Filosofija marksizma i naučnoje poznanije.* K itogam XVI. Vsemirnogo filsofskogo kongressa. Moskva, Pravda 1978, 18. 9.

- Kautsky, K.: *Demokracie nebo diktatura*. Praha 1921.
Konference evropských komunistických a dělnických stran. Dokumenty a projevy. Praha, Svoboda 1978.
- Kosolapov, R.: *Socialistický ideál: teorie a realita*. In: *Otázky míru a socialismu* 1978, č. 9.
- Koval, B. I.: *V. I. Lenin as Researcher of Social Structures and Their Role in Politics*. Moskva, XI. kongres IPSA 1979.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 4. Praha, Svoboda 1952;
 sv. 6. Praha, SNPL 1953.
 sv. 14, 21, 22, 23. Praha, SNPL 1957.
 sv. 25, 26. Praha, SNPL 1956.
 sv. 28. Praha, SNPL 1954.
 sv. 29, 32. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.
- Roig, Ch.: *Leninist Dialectic Seen From the Point of View of Kenneth Burke's Dialectic: Theory, Analysis and Ideology in Lenin's Speech*. Moskva, XI. kongres IPSA 1979.
- Rozental, M. M.: *Dialektika leninskogo issledovanija imperIALIZMA i revoljucii*. Moskva, Mysl 1976.
- XXV. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1976.
- Spinner, H.: *Pluralismus als Erkenntnismodell*. Frankfurt am Main 1974.
- Swarup, Hem Lata: *Lenin as a Political Thinker*. Moskva, XI. kongres IPSA 1979.
- Šachnazarov, G.: *O demokratičeskom centralizme i političeskom pljuralizme*. *Komunist* 1979, č. 10.
- Timofejev, T.: *V. I. Lenin and Some Aspects of Scientific Approach to Politics*. Moskva, XI. kongres IPSA 1979.
- Tucker, R.: *Lenin and Revolution*. In: *The Lenin Anthology*. New York 1975.
- Ponomarjov, B. N.: *XXV. sjezd KSSS a jeho mezinárodní význam*. *Otázky míru a socialismu* 1976, č. 5.
- Warnková, C.: *Lenins Dialektik-Konzept und linksradikale Imperialismus-Deutungen*. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 1979, č. 3.
- Zagladin, V. V.: *V. I. Lenin and Development of the Political Thought in XX. Century*. Moskva, XI. kongres IPSA 1979.
- Zarodov, K. I.: *Tři revoluce v Rusku a současnost*. Praha 1977.
- Zelený, J.: *O některých současných dezinterpretacích dialektiki „Kapitálu“ K. Marksa*. *Informačionnyj bjuletěn* 1979, No. 2.
- Zoll, D. A.: *Twentieth Century Political Philosophy*. 1974.

Резюме

М. Форманек: Значение ленинизма для современной революционной теории и тактики

Основная идея статьи — тезис о постоянном углублении значения произведений Ленина с развитием мирового революционного процесса. Правдивость и огромное влияние его стратегических и теоретических рассуждений и заключений, значение его произведений как ведущего деятеля революционной партии и первого победоносного социалистического государства, как самого выдающегося революционера 20-ого века, основан на тесном единстве творческой революционной теории и практики. Именно поэтому и это единство является объектом постоянных нападения со стороны буржуазии и ее союзников.

В первой части статьи анализируется ленинский метод и основные черты его теории, т. е. материалистический диалектический метод, ударение на тесном и органическом единстве практики и теории и также философии, научного коммунизма и политической экономики. Особенно подчеркивается борьба Ленина против софистики и эклектизма, борьба за конкретный анализ отношений социально-экономических, классово-политических процессов, учитывая при этом реальную диалектику всеобщего, особенного и единичного, единство и противоречивость всемирного революционного процесса.

Во второй части подробно характеризуются основные стороны современной революционной теории и стратегии в развитых странах и значение ленинизма при их объяснении. Особое внимание уделяется проблеме диктатуры пролетариата, актуальности ленинской полемики с Каутским и анализу иллюзий так называемого «социалистического плюрализма». Показана также взаимосвязь между ленинской полемикой по отношению к стремлениям сделать из Маркса и Энгельса «заурядных либералов» и современной борьбой против модифицированного либерализма, плюрализма в его двух формах: в форме самоуправляющегося плюрализма и в форме создающей иллюзии о значении всеобщих форм демократии при строительстве социализма.

В заключение статьи освещается значение ленинизма как воплощение политики и идеологии интернационализма. Успехи стран мирового социалистического содружества, рост их роли в борьбе за мир, демократию и социализм одновременно являются и реализацией произведений Ленина, которая не перестает волновать революционеров и провоцировать противников.

Summary

Formánek M.: Significance of Leninism for the Contemporary Revolutionary Theory and Tactics

The leading idea of the present paper is the thesis stating that, hand in hand with the development of the world revolutionary process, Lenin's work continues to grow in importance. The truthfulness and the powerful impact of his strategic and theoretical considerations and conclusions, the relevancy of his work as a leading agent of the revolutionary party and of the first victorious socialist state, as the most important revolutionary of the twentieth century, are based on the close unity of creative revolutionary theory and practice. For this very reason has this unity become the target of incessant attacks from the part of the bourgeoisie and its allies.

In the first part of the paper, Lenin's method and the main characteristics of his theory — i. e. materialistic dialectical monism, the emphasis laid on the close organic unity of practice and theory, and also of the philosophy, scientific communism and political economy — are subjected to analysis. Particular stress is laid on Lenin's struggle against sophistry and eclecticism, for a concrete analysis of relations among socio-economic and class-political processes, with a view to the real dialectics of the general, the particular and the unique, to the unity and contradictoriness of the universal revolutionary process.

In the second part, the most important aspects of modern revolutionary theory and strategy in advanced countries as well as the importance of Leninism in their elucidation are characterized in detail. Particular attention is devoted to the problem of the dictatorship of the proletariat, to the topicality of Lenin's polemic against Kautsky, and to the analysis of illusions involved in the so-called "socialist pluralism". Reference is made to the relationship between Lenin's polemic against attempts to turn Marx and Engels into "commonplace liberals" and the present struggle against modified liberalism, pluralism in its double form: the form of self managed pluralism and the form creating illusions about the import of the general forms of democracy in building up socialism.

In conclusion the paper throws light upon the significance of Leninism as an embodiment of the politics and ideology of internationalism. The achievements attained by countries of the world socialist community, the growth of their role in the struggle for peace, democracy and socialism represent the contemporary materialization of Lenin's work which continues to thrill revolutionaries and provoke adversaries.

Problematika sociálního původu tříd a sociálních skupin, ať již analyzovaná z hlediska sociální mobility či posuzovaná v optice důsledků zásadních kvalitativních změn sociální a třídní struktury společnosti po vítězství socialistické revoluce, patří i v současné době k velmi aktuálním a poměrně často sledovaným otázkám sociologického postižení vývoje socialismu. Cílem statí je hledání odpovědi na jednu z těchto otázek, které se aktualizují v souvislosti se snahou konkretizovat naše znalosti o sociálních mechanismech v současné etapě vývoje socialismu.

Jestliže věnujeme pozornost problematice sociální reprodukce inteligence, je to dáno především tím, že k této otázce existuje – díky výzkumnému zájmu i některým statistickým údajům – poměrně větší množství údajů než k otázkám souvisejícím s mechanismy reprodukce jiných tříd a sociálních skupin naší společnosti. Je ovšem zjevné, že v tomto směru je nutné hledat v analýze této dílčí problematiky sociální reprodukce nejen odpovědi na otázky vztahující se přímo k inteligenci. Jde i o to, nacházet postupně takové metodické postupy, které by bylo možné uplatnit při rozborech celkového procesu sociální reprodukce, při rozborech specifik reprodukce ostatních tříd a sociálních skupin. Taková orientace metodického úsilí je tím důležitější, že v dohledné době bude možné realizovat řadu úloh vztahujících se k problematice sociálního vývoje československé společnosti i na základě dat z rozsáhlého výzkumu třídní a sociální struktury naší společnosti, uskutečněného v r. 1978 ve spolupráci ÚFS ČSAV a FSÚ ČSSR.

Vývoj inteligence v ČSSR v poválečných letech je ovšem i z hlediska určení jeho hlavních charakteristik závažným problémem. Vždyť jde o sociální skupinu, která po dělnické třídě představuje nejpočetnější sociální skupinu naší společnosti [Roško 1978] a která, sledujeme-li její kvantitativní vývoj, relativně nejrychleji roste. I tyto skutečnosti akcentují metodický aspekt projednávané problematiky. Sociální původ inteligence je většinou, zvláště v sociologických rozborech, vysvětlován v rámci předpokladů o postupném sblížování tříd a sociálních skupin v socialistické společnosti či v rámci výkladu přesvědčivých výsledků, jichž naše společnost dosáhla při demokratizaci přístupu k odbornému a vysokoškolskému vzdělání [Charvát-Linhart-Večerník 1978]. Údaje o sociálním původu inteligence také přesvědčivě dokumentují její socialistický charakter, sepětí s dělnickou třídou a družstevním rolnictvem i z hlediska jejich reprodukčních zdrojů.

Jestliže se dnes v sociologických rozborech projevuje snaha překročit úroveň existujících metodologických koncepcí i podle nich získaných výsledků, lze tuto tendenci chápat jako orientaci na bohatší a reálnému stavu socialismu adekvátnější metodologický přístup. Konkrétně máme na mysli takové pojetí socialismu, ve kterém je sociologický obraz socialismu, jednotlivých stránek a dimenzí jeho sociální struktury, založen nejen na zdůraznění kvalitativních odlišností so-

cialismu od kapitalismu. Vznik a rozvoj socialismu, založený na odstranění třídních antagonismů, znamená nesporné zjednodušení a sjednocení společenských vztahů. Je ovšem správné vidět dialektiku sociálního vývoje socialistické společnosti komplexně, respektovat skutečnost, že socialismus rozvíjející se na svém vlastním základě vytváří vlastní, mnohostrannou a v jistém slova smyslu i komplikovanou sociální strukturu [Fedosejev 1971].

Jedním z důvodů, který podporuje výše naznačenou snahu o rozvíjení metodologické výbavy sociologického poznání socialistické společnosti, je i ne vždy uspokojivý výsledek i náročně koncipovaných sociologických výzkumů. Jistá disproporce mezi očekáváním, které dnešní sociologie vkládá do plánů vědecko-výzkumné práce a výsledky této práce, které dosti často jen potvrzují již dříve známé a verifikované poznatky, motivuje i následující pokus o obohacení existujících metodologických schémat i konkrétních sociologických poznatků o mechanismu sociální reprodukce inteligence v současném Československu.

Nejde tedy o popření platnosti existujících poznatků a ověření metodologických principů. Jde spíše o pokus o jejich další konkretizaci a doplnění.

Základní podmínkou, umožňující takový pokus, tvoří výsledky získané mezinárodním srovnávacím výzkumem *Vliv vysokoškolského vzdělání na vývoj a reprodukci sociální struktury socialistické společnosti*.⁽¹⁾ Přesněji řečeno, jde o interpretaci dat získaných tímto výzkumem v ČSSR. Vzhledem k závaznosti některých závěrů tohoto výzkumu byly získané poznatky ověřovány i na základě rozboru statistických dat MŠ ČSR a MŠ SSR.

I když použitá data vyhovují v zásadě sociologickému vymezení inteligence i ostatních tříd a sociálních skupin naší společnosti, je nutno počítat s tím, že zjištěné kvalitativní údaje nejsou zcela přesné. Nepřesnosti vyplývají v případě dat z výzkumu ze samotného charakteru sociologického šetření, tj. jsou v nich obsaženy chyby vzniklé z nutnosti zjednodušit metodiku šetření i chyby související s použitou technikou. Statistická data, i když shromážděná jiným způsobem, jsou poznamenána známými nedostatky — příliš jednoduchou kategorizací a někdy i subjektivním způsobem vlastního zjišťování. V našich výsledcích tedy nejde o přesné kvantitativní vyjádření, spíše o zachycení takových tendencí, které vypovídají o určitých pravidlech v číselných vyjádřeních zachycených pouze přibližně. Jisté nepřesnosti vyplývají i z nutnosti vytvořit „umělé znaky“ pro vymezení sociálního postavení, které ve svých jednotlivých dimenzích nejsou vždy zcela konzistentní. To platí především o přepočtech statistických dat.

Přes uvedené výhrady však získaný materiál umožňuje zpřesnit poznatky o procesu reprodukce inteligence v současném Československu, a to ve dvou směrech. Za prvé, pokud jde o případnou vazbu mezi sociální a socioprofesionální reprodukcí, za druhé, pokud jde o specifiky reprodukce inteligence samotné.

---

(1) Výzkum byl připraven a proveden v rámci plánu práce 3. pracovní skupiny XVI. problémové komise mnohostranné spolupráce AV socialistických zemí v r. 1977. V ČSSR byl realizován ve spolupráci ÚFS ČSAV a ÚML UK. Výběrový soubor tvořilo 2500 studentů.

Sociální původ studentů

V souladu s mezinárodním projektem byli objektem výzkumu studenti, kteří se na vysokých školách připravují k výkonu povolání vybraných profesionálních skupin inteligence. Konkrétně byli zkoumáni studenti lékařských fakult, pedagogických fakult, vysokých škol ekonomických, vysokých škol technických (strojní fakulty), vysokých škol zemědělských (agronomické fakulty). Rozhodnutí o výběru studentů uvedených vysokých škol a fakult bylo opřeno o požadavek zkoumat budoucí lékaře, učitele, ekonomy a technickou inteligenci v průmyslu a v zemědělství. Při výběru bylo přihlédnuto k poznatkům, které jsou k dispozici, pokud jde o zaměstnání absolventů různých fakult, a byly vybrány ty fakulty, jejichž absolventi nastupují převážně do odvětví, pro něž jsou během studia na vysoké škole připravováni.

Z hlediska začlenění rodičů zkoumané populace do základních tříd a sociálních skupin naší společnosti je 40 % studentů dělnického původu nebo z rodiny družstevního rolníka (určeno podle sociálního postavení otce), 60 % pochází z rodin, kde otec patří do sociální skupiny zaměstnanců. Obdobně je charakterizováno i sociální postavení matky, i když matky studentů častěji patří do skupiny družstevních rolníků a dělníků. Podle údajů z výzkumu je mezi matkami studentů 11 % družstevních rolnic, 34 % dělnic a 55 % patří do skupiny zaměstnanců.

Všechny ostatní zjišťované charakteristiky sociálního postavení rodičů odpovídají jejich základnímu sociálnímu určení (viz tabulka 1, 2, 3).

Tabulka 1. Zaměstnání rodičů podle odvětví (v %)

	otec	matka
státní správa	6	7
společenské organizace	3	3
hromadné sdělovací prostředky	1	1
kultura a umění	1	1
vědecké instituce	4	2
školařství	6	12
armáda, bezpečnost	6	1
zdravotnictví	4	10
obchod, služby	7	20
stavebnictví	10	2
doprava	7	2
průmysl	34	25
zemědělství	11	14

Tabulka 2. Postavení rodičů v systému řízení (v %)

	otec	matka
nezastává vedoucí funkci	43	79
řídí pracovní kolektiv	40	19
je vedoucím pracovníkem	17	2

Tabulka 3. Úroveň dosaženého vzdělání rodičů studentů (v %)

vzdělání	otec	matka
nedokončené základní	1	2
základní	35	53
středoškolské	36	39
vysokoškolské	28	6

Fyzickou práci vykonává 36 % otců studentů, 49 % matek. Nejvíce rodičů pracuje v průmyslu a zemědělství.

Z údajů o jednotlivých charakteristikách sociálního postavení rodičů studentů výběrového souboru vyplývá, že současná studentská populace, posuzovaná z hlediska sociálního původu, nereprezentuje strukturu československé společnosti zcela přesně. Mezi rodiči studentů je – ve srovnání s aktuální sociální strukturou – více zaměstnanců, více pracovníků nevýrobní sféry, více středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných. Zvláště výrazné je velké množství těch, kteří zastávají vedoucí funkci na různé úrovni, a to především ve skupině otců studentů.

Pokud jde o rozdíly, které charakterizují postavení otců a matek zkoumaných studentů, jsou spojeny s historicky vzniklou diferenciací sociálního postavení mužů a žen. Jedním z nejvýznamnějších poznatků je značná rozdílnost sociálního původu studentů jednotlivých fakult (viz tabulka 4).

Tabulka 4. Podíl studentů dělnického a rolnického původu na jednotlivých typech fakult (v %)

	první ročník	poslední ročník
agronomie	43	47
ekonomie	29	34
lékařské fakulty	28	24
strojí fakulty	33	33
pedagogické fakulty	56	29

Z údajů v tabulce vyplývá, že rozdíly v procentním podílu studentů dělnického a rolnického původu na jednotlivých fakultách jsou až dvojnásobné. Vedle fakult, kde podíl těchto studentů odpovídá přibližně podílu dělníků a rolníků v celé populaci, existují fakulty, kde počet takových studentů dosahuje jen přibližně poloviny relativního počtu dělníků a rolníků v celé populaci.

Údaje svědčí o nerovnoměrnosti procesu demokratizace přístupu k vysokoškolskému vzdělání. Protože proporce zůstávají dosti stabilní, lze předpokládat, že hlavním diferenciativním faktorem je typ fakulty, respektive její odborné, profesionální zaměření. Studenti dělnického původu jsou častěji studenty pedagogických fakult a vysokých škol zemědělských. Nejméně těchto studentů se objevuje na lékařských fakultách. Demokratizace přístupu k vysokoškolskému vzdělání v podmínkách vývoje současné československé společnosti tedy probíhá značně nerovnoměrně. Tato nerovnoměrnost je výrazně spojena s profesionální diferenciací budoucí inteligence, a tím i s diferenciací sociálního původu jednotlivých profesionálních skupin.

Mechanismus sociální reprodukce

Hlavní závěr odvozený z poznatků o sociálním původu studentů sledovaného souboru fakult, zvláště pak zjištění značné diferenciaci sociálního původu studentů různých typů vysokých škol, otevírá prostor pro rozbor vlastní problematiky sociální reprodukce inteligence v ČSSR. Výzkumem sledovaný soubor studentů byl věkově značně homogenní, a bylo proto oprávněné předpokládat i poměrně vysokou věkovou homogenitu souboru jejich rodičů (viz tabulka 5).

Tabulka 5. Věková struktura rodičů studentů (v %)

věková skupina:	otec	matka
do 45 let	10	31
46 – 50 let	34	38
51 – 55 let	32	22
více než 56 let	17	7
zemřeli	7	2

Velká většina otců (75 %) a matek (90 %) zkoumaných studentů se tedy narodila po roce 1921. Nejde pochopitelně především o samotný fakt jejich stáří. Jde o to, že je to ta věková skupina, která velkou část své ekonomické aktivity prožila již v podmínkách poválečného Československa, že tedy v jejich životní dráze se odrážejí socialistické přeměny naší společnosti. Lze proto předpokládat, že sledování jejich životní dráhy a porovnání této dráhy s aktuálním, popřípadě perspektivním sociálním postavením jejich dětí přispěje k odpovědi na otázku o specifikách reprodukce inteligence v naší společnosti.

Pro tento účel byl zkonstruován umělý znak, zachycující přehledně 3 základní druhy životní dráhy rodičů zkoumané studentské populace. Byl zkonstruován z charakteristik sociálního postavení otce v době, kdy zahajoval svou ekonomickou aktivitu, a v době, kdy sledovaní studenti vstupovali na vysokou školu. Do znaku jsou zahrnuty tři třídy:

- I. Dělníci a rolníci od počátku ekonomické aktivity až po dobu vstupu studentů na vysokou školu.
- II. „Nová inteligence“. Tento pracovní pojem označuje tu skupinu otců zkoumaných studentů, kteří v průběhu své ekonomické aktivity přešli ze skupiny dělníků nebo rolníků do skupiny inteligence.
- III. „Stará inteligence“. Tento pracovní pojem označuje tu skupinu otců zkoumaných studentů, kteří od počátku své ekonomické aktivity až po dobu vstupu studentů na vysokou školu byli příslušníky skupiny inteligence.

(Zastoupení uvedených skupin v souboru bylo poměrně rovnoměrné: v I. skupině 765 případů, v II. skupině 537 a ve III. skupině 865 případů.)

Další charakteristiky jednak rozšiřují informace o rozdílech životních drah výše uvedených sociálních skupin, jednak potvrzují některé hypotézy formulované v československé sociologii v souvislosti s rozбором procesů sociální mobility.

Je zjevné, že ti otcové, kteří patří ke skupině „nové inteligence“, významně častěji získali vzdělání formou dálkového či večerního studia než „stará inte-

ligence“ a ukončili také své vzdělání podstatně později (viz tabulka 6 a 7).

Tabulka 6. Způsob, jak otec získal vzdělání (v %)

	denní	dálkové	večerní studium
I. dělníci a rolníci	94	2	4
II. „nová inteligence“	51	22	27
III. „stará inteligence“	78	14	8

Tabulka 7. Věk, kdy otec ukončil vzdělání (v %)

	do 20	do 30	do 40 let	později
I. dělníci a rolníci	84	11	4	1
II. „nová inteligence“	23	37	29	11
III. „stará inteligence“	16	61	17	6

Přechod ze skupiny dělníků a rolníků do skupiny inteligence je také spojen se změnami místa pracoviště. Jinak řečeno, sociální mobilita se váže na mobilitu geografickou (migraci).

Tabulka 8. Místo, kde otec pracoval v době počátku ekonomické aktivity (v %)

	hlavní město	krajské	jiné	vesnice
I. dělníci a rolníci	9	9	47	35
II. „nová inteligence“	14	14	48	24
III. „stará inteligence“	28	18	41	13

Tabulka 9. Místo, kde otec pracoval v době vstupu studentů na VŠ (v %)

	hlavní město	krajské	jiné	vesnice
I. dělníci a rolníci	11	8	58	23
II. „nová inteligence“	25	13	50	12
III. „stará inteligence“	38	12	40	10

Z tabulky 8 a 9 vyplývá, že stabilita či změny sociálního postavení jsou spojeny se stabilitou a změnami místa pracoviště. Hlavní změna místa pracoviště ve skupině dělníků a rolníků spočívá v přechodu z vesnice do jiných

měst (nikoli krajských nebo hlavního města). Ve skupině „nové inteligence“ jde především o přechod z vesnice do větších měst (hlavní město, krajská města). Konečně skupina „staré inteligence“ přechází především z krajských měst do hlavního města.

V údajích o změnách sociálního postavení sledovaných skupin otců se promítají i změny v oblasti práce. Zatímco na počátku pracovní činnosti (ekonomické aktivity) pracovala větší část otců v průmyslu a v zemědělství, do doby vstupu studentů na vysokou školu přešli do jiných odvětví národního hospodářství. Ovšem i tento přechod je diferencován. Tak ve skupině dělníků a rolníků jde především o přechod ze zemědělství do průmyslu, ve skupině „nové inteligence“ o přechod z průmyslu do státní správy, armády, obchodu apod. Skupina „staré inteligence“ je na počátku své ekonomické aktivity i v době vstupu studentů na vysokou školu poměrně stabilní, ovšem již od počátku pracuje převážně mimo průmysl (jen 24 % této skupiny pracuje v průmyslu). Tyto údaje nás opravňují předpokládat, že zkonstruovaná skupina „nová inteligence“ zachycuje část příslušníků dělnické třídy, kteří v letech výstavby socialismu přešli z průmyslových závodů do jiných odvětví národního hospodářství v rámci realizace politiky vedoucí úlohy dělnické třídy při budování socialismu. Potvrzují to i údaje o změnách postavení sledovaných skupin v systému řízení (viz tabulka 10 a 11).

Tabulka 10. Postavení otce v systému řízení v době počátku ekonomické aktivity (v %)

	byl vedoucím vedoucích	vedoucí pracovního kolektivu	nebyl vedoucím
I. dělníci a rolníci	1	11	88
II. „nová inteligence“	1	14	85
III. „stará inteligence“	9	30	61

Tabulka 11. Postavení otce v systému řízení v době vstupu studentů na vysokou školu (v %)

	vedoucí vedoucích	vedoucí pracovního kolektivu	není vedoucím
I. dělníci a rolníci	1	26	73
II. „nová inteligence“	26	51	23
III. „stará inteligence“	27	46	27

Podíl vedoucích pracovníků (bez ohledu na stupeň řízení) se tedy mezi dělníky a rolníky zvýšil o 15 %, mezi „starou inteligencí“ o 34 % a mezi „novou inteligencí“ o plných 62 %.

Uvedené údaje logicky i věcně odpovídají obecným a specifickým tendencím vývoje socialistické společnosti v ČSSR. Vypovídají i o rozdílné dynamice změn jednotlivých složek sociálního postavení různých sociálních skupin, a zvláště pak o vnitroskupinové diferenciaci inteligence samé. Z tohoto hlediska je oprávněné předpokládat, že komentované rozdíly se projeví i v rozdílné orien-

taci další generace inteligence. Tento předpoklad potvrzují údaje a zastoupení jednotlivých sledovaných skupin mezi otci studentů zkoumaných typů fakult (viz tabulka 12).

Tabulka 12. Sociální původ studentů jednotlivých typů fakult (v %)

	dělníci a rolníci	nová inteligence	stará inteligence
agronomie	45	23	32
ekonomie	31	27	42
lékařské fakulty	26	17	57
strojí fakulty	33	28	39
pedagogické fakulty	44	19	37

Z hlediska reprodukce inteligence můžeme tedy na základě srovnání životní dráhy otců studentů a perspektiv, které jejich synům poskytuje studium jednotlivých typů fakult, formulovat tyto závěry:

Studenti jednotlivých typů fakult jsou významně diferencováni podle sociálního původu i podle příslušnosti k třem základním „reprodukčním skupinám“. Agronomické fakulty (vysoké školy zemědělské) a pedagogické fakulty patří k těm, kde je nadprůměrný počet studentů dělnického a rolnického původu. Tyto fakulty v největší míře (v rámci sledovaných typů fakult) přispívají k intergeneračnímu přechodu ze skupiny dělníků a rolníků do skupiny inteligence. Naproti tomu na lékařských fakultách studuje nadprůměrný počet studentů z rodin „staré inteligence“. Přispívají tedy nejvíce k autoreprodukci této skupiny. Konečně na ekonomických a strojních fakultách studuje nadprůměrný počet studentů z rodin tzv. „nové inteligence“. Jinými slovy, lze konstatovat, že výsledky výzkumu dosti přesvědčivě potvrzují hypotézu o vzájemné souvislosti mezi sociální a socioprofesionální reprodukcí inteligence. Studenti si podle výsledků našeho výzkumu „volí“ různé profesionální dráhy v závislosti na intragenerační mobilitě (či stabilitě) svých otců.

I když údaje z výzkumu byly analyzovány i z hlediska možné dynamiky sledovaného procesu (objektem výzkumu byli studenti prvních a posledních ročníků sledovaných typů fakult), rozdíly mezi skupinami studentů z různých ročníků nebyly příliš výrazné. Pro ověření případné dynamiky bylo proto použito statistických dat, která umožňují zkonstruovat přibližně stejné skupiny jako data z výzkumu. Tato data jsou méně přesná (např. inteligence je „skryta“ ve skupině zaměstnanců), mají však tu výhodu, že se týkají všech studentů a tvoří reálné časové řady.

Na základě statistik MŠ ČSR a MŠ SSR byli studenti jednotlivých fakult a vysokých škol roztrženi podle sociálního původu (sociálního postavení otců) do tří skupin, analogických skupinám sledovaným podle dat z mezinárodního výzkumu vlivu vzdělání na sociální strukturu. V I. skupině jsou studenti, jejichž otcové jsou dělníky nebo rolníky. V II. skupině jsou studenti, jejichž otcové byli dělníky nebo rolníky a v době jejich vstupu na vysokou školu patřili do skupiny zaměstnanců – tj. aproximativně skupina „nové inteligence“. V III. skupině jsou pak studenti, jejichž otcové byli a jsou zaměstnanci (aproximativně „stará inteligence“). Rozložení těchto tří skupin jsme sledovali ve studentské populaci všech fakult, které byly objektem mezinárodního výzkumu za období pěti let (1972–1977) – viz tabulka 13.

Tabulka 13. Složení studentů podle sociálního původu v letech 1972–1977 (v %)

fakulty	Sociální původ studentů			
	školní rok	I. skupina	II. skupina	III. skupina
lékařské	72/3	26,3	12,0	61,7
	76/7	27,4	18,1	54,5
strojí	72/3	34,4	21,6	44,0
	76/7	38,1	21,4	40,5
pedagogické	72/3	31,7	24,2	44,1
	76/7	46,8	23,3	29,9
zemědělské	72/3	45,3	9,6	45,1
	76/7	42,9	12,1	45,0
ekonomické	72/3	27,6	16,5	55,9
	76/7	40,1	27,5	32,4

Tabulka je zkrácena; údaje za všechny sledované roky tvoří vzestupné či sestupné kontinuum.

Tabulka 14. Úbytek a přírůstek jednotlivých skupin podle sociálního původu na sledovaných fakultách v letech 1972–1977

fakulty	I.	skupina II.	III.
lékařské	+ 1,1	+ 6,1	– 7,2
strojí	+ 3,7	– 0,2	– 3,5
pedagogické	+ 15,1	– 0,9	– 14,2
zemědělské	– 2,4	+ 2,5	– 0,1
ekonomické	+ 12,5	– 11,0	– 23,5
celkem (všechny sledované fakulty)	+ 5,4	+ 5,1	– 10,5

Údaje uvedené v tabulce 13 a 14 poskytují řadu možností detailní interpretace. V souhrnu jednoznačně potvrzují, že proces reprodukce inteligence sledovaný v čase probíhá značně nerovnoměrně. „Stará inteligence“ postupně ztrácí dominantní podíl mezi sociálními zdroji vysokoškolsky kvalifikované inteligence (i když její podíl je stále výrazný). Mezi jednotlivými fakultami jsou ovšem značné rozdíly. Zatímco na některých typech fakult je úbytek studentů z rodin „staré“ inteligence nahrazen téměř plně přírůstkem studentů z rodin dělnických a rolnických (pedagogické fakulty), na jiných tato místa „obsazují“ studenti z rodin „nové“ inteligence (lékařské fakulty).

Jestliže posuzujeme celkový smysl naznačeného rozboru, pak za nejdůležitější zjištění – kromě poznatku o značné nerovnoměrnosti demokratizace procesu reprodukce inteligence – pokládáme poměrně silné zastoupení studentů z rodin „nové inteligence“ v celku studentů sledovaných fakult, a zvláště pak dynamiku růstu této skupiny mezi studenty. Případný přepočít výše uvedených relativních údajů podle skutečné váhy jednotlivých skupin v celku populace by prokázal, že podíl této skupiny mezi zdroji vysokoškolsky kvalifikované inteligence roste rychleji než podíl dělnické třídy a dalších sociálních skupin.

Závěr

Jestliže hlavním cílem této stati byl pokus o specifikaci mechanismů sociální reprodukce inteligence, sledovaných na základě empirických dat i statistických údajů, pak je na místě závěrem formulovat souhrnný výsledek provedeného rozboru. Z uvedených dat je zjevné, že v rámci celkového procesu demokrati- zace přístupu k vysokoškolskému vzdělání, který v podmínkách soudobého Československa směřuje k vyrovnání sociálních rozdílů, působí řada specifických tendencí, vyjadřujících stále ještě výrazné sociální difference.

Sociální původ studentů různých typů vysokých škol a fakult se značně liší. Vedle vysokých škol, kde podíl studentů dělnického a rolnického původu téměř odpovídá zastoupení dělnické třídy a družstevního rolnictva v celé populaci, existují vysoké školy a fakulty, které „slouží“ převážně pro autoreprodukci inteligence. Tato vzájemná souvislost sociálních a profesionálních změn v sociální struktuře vede ve svém aktuálním výsledku k značné heterogenitě sociálního původu jednotlivých skupin inteligence. Z hlediska poměrně častých úvah o rozdílech sociálního chování „staré“ a „nové“ inteligence představují získané poznatky argument pro takové pojetí, v němž, zjednodušeně řečeno, socioprofesionální orientace dětí jsou převážně podmíněny aktuálním, nikoli minulým, sociálním postavením rodičů. To znamená, že rodiče patřící podle naší pracovní terminologie do skupiny „nové“ inteligence častěji ovlivňují orientace svých dětí, obdobně jako rodiče patřící do skupiny „staré“ inteligence. Jestliže uvážíme poznatky o změnách sociálního původu studentů různého typu vysokých škol a fakult a přihlídneme k některým údajům o změnách sociálního postavení, profesionální, odvětvové i geografické mobility jejich rodičů, můžeme formulovat tuto hypotézu:

Preferovaným „vstupem“ z řad dělnické třídy (či družstevního rolnictva) do řad inteligence je studium zemědělských vysokých škol, dále pedagogických, popřípadě strojních fakult. Takto vzniklá inteligence „první generace“ pak orientuje své děti k vysokoškolskému studiu na lékařských fakultách a vysokých školách ekonomických. Lékařské fakulty ovšem představují relativně nejstabilnější formu autoreprodukce „staré“ inteligence. Platnost takové hypotézy je pochopitelně nutné dále ověřovat.

Provedený rozbor přinesl i některé konkretizace úvodní úvahy o metodologických problémech sociologického poznání socialismu. Můžeme konstatovat, že zdánlivě jednoduché, jednoznačné tendence sociálního vývoje naší společnosti obsahují výrazné nerovnoměrnosti a rozpory. Z hlediska studia vývoje sociální struktury naší společnosti se potvrzuje, že při rozboru aktuálního sociálního postavení je třeba brát v úvahu i sociální historii jednotlivých tříd a skupin, respektive ty charakteristiky jejich sociální historie, které se aktualizují ve vzorech sociálního chování jako vymezující určení.

Pro další orientaci sociologických výzkumů z toho pak vyplývá závažný požadavek: sledovat sociální jevy v jejich reálné (nikoli jen simulované) historii. V této orientaci, jejíž realizace překračuje možnosti současné československé sociologie, je nutné lépe zhodnotit i údaje, které poskytuje statistika.

Literatura

Fedosejev, P. N.: *Vozrastanije roli partii*. Kommunist 1971, č. 13.

Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.

Roško, R.: *K niektorým aspektom rozvoja československej inteligencie*. Sociológia 1978, č. 1.

Резюме

А. Матеёвски: Социальное воспроизводство интеллигенции в ЧССР

Целью этой статьи является попытка конкретизировать социологические представления о современных тенденциях воспроизводства интеллигенции в ЧССР. В отличие от часто употребляемого подхода, акцентирующего постоянный рост демократизации доступа к высшему образованию как основной формы социального воспроизводства интеллигенции в узком смысле слова (группа квалифицированных специалистов с высшим образованием) подчеркивается момент дифференциации «репродукционного поведения» отдельных классов и социальных групп относительно вступления и пребывания в рядах квалифицированной интеллигенции с высшим образованием. Автор естественно не отрицает силу данных, которые убедительно доказывают выравнивание возможностей детей из разных классов и социальных групп получить высшее образование. Он прежде всего стремится к тому, чтобы найти внутреннюю структуру общей тенденции в современной Чехословакии. Основой для решения выше указанной задачи являются чехословацкие данные по международному сравнительному исследованию «Влияние высшего образования на развитие и воспроизводство социальной структуры социалистического общества», которое было произведено в шести социалистических странах в 1977 г., и статистические данные о социальном происхождении студентов высших учебных заведений в ЧССР. Проведенный анализ переходит в следующие заключения:

В рамках общего процесса демократизации доступа к высшему образованию, который в условиях современной Чехословакии направлен на выравнивание социальных различий, влияет ряд специфических тенденций, выражающих все еще яркие социальные дифференциации.

Социальное происхождение студентов разных типов вузов и факультетов значительно отличается. Рядом с вузами, где доля студентов рабочего и крестьянского происхождения почти отвечает численному составу рабочего класса и кооперативного крестьянства во всем народонаселении, существуют вузы и факультеты, которые в большинстве «служат» самовоспроизводству интеллигенции. Эта взаимосвязь социальных и профессиональных изменений в социальной структуре приводит в своем актуальном результате к значительной гетерогенности социального происхождения отдельных групп интеллигенции. С точки зрения довольно частых рассуждений о различиях социального поведения «старой» и «новой» интеллигенции полученные данные представляют собой аргумент в пользу того что, говоря упрощенно, социо-профессиональные ориентации детей в большинстве случаев обусловлены актуальным, а не прошлым социальным положением родителей. Иначе говоря, родители принадлежащие по нашей рабочей терминологии к группе «новой» интеллигенции часто оказывают влияние на ориентацию своих детей по аналогии, как и родители, принадлежащие к группе «старой» интеллигенции. Принимая во внимание знания об изменениях социального происхождения студентов разного типа вузов и факультетов вместе с некоторыми данными об изменениях социального положения, профессиональной, отраслевой и географической мобильности их родителей, мы можем формулировать в виде гипотезы следующее утверждение: Предпочтительным «вступлением» представителей рабочего класса (или кооперативного крестьянства) в ряды интеллигенции является учеба в сельскохозяйственном, педагогическом или же машиностроительном институтах. Эта «интеллигенция 1-ого поколения» дальше ориентирует своих детей на учебу в высших учебных заведениях медицинских и экономических. Однако медицинские факультеты одновременно представляют относительно самую устойчивую форму самовоспроизводства «старой» интеллигенции. Силу этого утверждения естественно необходимо дальше проверять. Однако проведенный анализ принес и некоторое уточнение вступительного рассуждения по методологическим вопросам социологического познания социализма. Мы можем отметить, что с виду простые однозначные тенденции социального развития нашего общества содержат в себе определенные неравномерности и противоречия.

Summary

Matějovský A.: Social Reproduction of the Intelligentsia in Czechoslovakia

The aim of the present paper is to concretize sociological notions concerning the present tendencies of the intelligentsia's reproduction in Czechoslovakia. In contradistinction to the frequented approach accentuating the continuous growth of the democratization of the access to higher education as the main form of social reproduction of the intelligentsia in the narrower sense of the word (i. e. a group of specialists having higher education), emphasis is laid on the moment of differentiating the "reproductive behaviour" of individual classes and social groups as far as the entry into and the lasting association with the ranks of intelligentsia graduated from institutions of higher education are concerned. To be sure, the paper does not deny the validity of findings conclusively evidencing the increasing homogeneity of opportunities to attain higher education open to children coming from various classes and social groups. Its primary aim is to reveal the internal structure of this general trend in Czechoslovakia of today. The basis for solving the above task has been provided by the Czechoslovak data introduced in the international comparative research "Effect of Higher Education on the Development and Reproduction of Social Structure in a Socialist Society", carried out in 1977 in six socialist countries, and also by statistical data on the social origin of university students in Czechoslovakia. The analysis worked out allows to draw the following conclusions:

Within the scope of the general process of democratization of the access to higher education which, under the conditions of present-day Czechoslovakia, leads to an elimination of social differences, a number of specific tendencies still manifesting conspicuous social differences are in operation.

There are considerable differences in the social origin of students attending universities and faculties of various types. Besides institutions of higher education where the proportion of students from working-class and farmers' families almost corresponds to the representation of the working class and co-operative farmers in the total population, there exist universities and faculties primarily serving the purpose of the intelligentsia's autoreproduction. In its actual consequences, this interdependence of social and professional changes in the social structure leads to a considerable heterogeneity of the social origin of individual groups composing the intelligentsia. From the aspect of relatively frequent deliberations concerning the differences between the social behaviour of the "old" and the "new" intelligentsia, the findings obtained provide an argument in favour of a conception wherein — expressed in a simplified form — socioprofessional orientations of children are predominantly conditioned by their parents' actual social position, not by one held by them in the past. In other words, parents belonging — in terms of our working terminology — to the group of the "new" intelligentsia more frequently influence their children's orientations in a way similar to that of parents belonging to the group of the "old" intelligentsia. Taking into account the findings relating to changes in the social origin of students attending universities and faculties of various types, as well as some data on changes in the social position, on the professional, branch and geographical mobility of their parents, the following statement may be formulated as a hypothesis: The preferred "entry" from the ranks of the working class (or from those of co-operative farmers) into the ranks of the intelligentsia are studies at agricultural universities, at pedagogical or engineering faculties. This "first-generation intelligentsia" then orientates its children to study at medical faculties or economic colleges. Yet medical faculties represent the relatively most stable form of autoreproduction of the "old" intelligentsia. The validity of this assumption must no doubt be further verified. For sure, the elaborated analysis brought out some concretizations of the introductory consideration about methodological problems involved in the sociological conception of socialism. Seemingly simple, unambiguous tendencies of our society's social development can be said to contain certain inconsistencies and contradictions.

Způsob života jako jev i pojem má své specifické místo v dialektice celku společenské reality i v jejím poznání. Povaha zkoumaného problému je větší-
nou marxistických autorů charakterizována v tomto smyslu již tím, jak defi-
nují vztah způsobu života a společensko-ekonomické formace: tedy tím, že
životní způsob je pojat jako jev, určený touto formací jako svou obecnou
determinantou, současně však i jako její součást, projev její kvality, jako její
vnitřní určenost, předpoklad vývoje.

Na rozdíl od pojmu „společensko-ekonomická formace“, který postihuje ce-
listvost sociálního systému a vzájemnou spjatost jevů a stránek společenského
života vyjadřuje jako obecnou kvalitu určitého vývojového stadia přírodně
historického procesu, je životní způsob abstraktním určením jiného řádu. Lze
jej pochopit jako subkategorii společensko-ekonomické formace, jako moment
její konkretizace. Samozřejmě však jako takový moment postižení reality,
který vzniká v procesu dialektické subordinace pojmů.

Takové pojetí, v němž by životní způsob znamenal jakousi *konkretizaci*
formace *vůbec*, jakýsi všestranný popisný souhrn společenských jevů, byť hie-
rarchizovaný podle subjektů, k nimž může být vztažen, by podle našeho názoru
bylo v rozporu s materialistickou dialektikou jako metodou poznání. Proces
myšlenkové reprodukce reality v určitém pojmu se plně uskutečňuje jen potud,
pokud vychází z reflexe protikladnosti určitých, kvalitativně rozčlenitelných
stránek reality, kterou však vyjadřuje již jako obraz jednoty (spojitosti těchto
stránek) formou syntetizujícího analytického kroku dalšího stupně.

Proto se domníváme, že i syntetický charakter kategorie „způsob života“ –
o němž se v literatuře hovoří – spočívá nikoli ve shrnutí všech stránek společ-
enské reality a „globální“ reprodukci jejich dialektiky, nýbrž v *postižení výrazu*
této dialektiky v určité (specifikované) stránce dané reality.(1)

Způsob života je ovšem reálným, složitým, dialekticky „obsažným“ společ-
enským jevem. Jen jako takový je také stránkou sociální reality. Určitost této
stránky, vyjádřená pojmem, je pak již výsledkem logické syntézy, postihující
reálnou vzájemnou souvislost určitých prvků reality jako podstatnost, vzta-
ženou k dané stránce a touto stránkou projevovanou.

Hledisko určenosti a určitosti způsobu života

Na úrovni nejvyšší obecnosti vyjadřují charakteristiky určité společensko-eko-
nomické formace základní kvality celku sociální skutečnosti – kvality v jednotě

---

(1) Syntetický charakter kategorie může být ovšem specifikován z různých hledisek. Akcent na tuto povahu pojmu má jiný obsah při vymezení způsobu života jako „systému podstatných rysů charakterizujících činnost národů, tříd, sociálních skupin, individuů v podmínkách určité společensko-ekonomické formace“ [Rutkevič 1976 : 18], než v definici jevu jako „syntetické kvality, vznikající jednotou způsobu výroby a výroby společnosti samé na všech jejích úrovních“ [Charvát 1975 : 88].

základních stránek společenského pohybu, v jednotě produkce a produktu tohoto pohybu, produkce a sebeprodukce společnosti (a tudíž produkce a sebeprodukce v jednotě jejích tříd, skupin, individuí) atd. Společensko-ekonomická formace jako systém společenských jevů a vztahů je však touto jednotou v protikladnosti svých stránek a je tvořících jevů. Jako historický makrosociální jev se z této protikladnosti také vyvíjí. Proto i její myšlenková reprodukce spočívá na postižení protikladnosti v jednotě jejích stránek, jejich kvalitativní určitosti – v obecně abstraktním a konkrétně historickém smyslu. Z hlediska celku své struktury a dynamiky je společensko-ekonomická formace vymezována celou řadou protikladných párových určení, která přinesl vývoj poznání. Kromě společenských sil a vztahů, základny a nadstavby či třeba způsobu výroby a způsobu sociální výroby (Charvát) atd. k nim patří koneckonců také *podmínky života a způsob života*. Každý z těchto momentů je pak dále reprodukován (jako relativně samostatný předmět zkoumání – jev i pojem) jednak cestou dalších určení v poloze protikladu, v němž tvoří jeden ze dvou pólů vyjádření jednoty reality, jednak (a v jednotě s předchozím) také logickými prostředky, které vyjadřují vzájemný vztah mezi rozdílnými druhy polárních určení reality.

Především však tyto momenty představují abstrakce dvou stránek pohybu reality.

Zůstaneme-li v poloze protikladu způsobu a podmínek života, je způsob života také protikladem *protikladu* svých podmínek. Způsob života se pak jeví i jako moment v průběhu změny jejich kvality, protikladu i rozporu.

„Pokud uvažujeme věci jako jsoucí a neživé, každou pro sebe, vedle sebe a po sobě, nenarazíme u nich ovšem na žádné rozpory. Nacházíme tu jisté vlastnosti, které jsou zčásti společné, zčásti různé, dokonce si vzájemně odpovídají, ale v tomto případě jsou rozděleny na různé věci, a proto v sobě neobsahují žádný rozpor. V celé oblasti takového uvažování vystačíme s obvyklým, metafyzickým způsobem myšlení. Ale úplně jinak to dopadá, jakmile uvažujeme věci v jejich pohybu, v jejich změně, v jejich životě, v jejich působení na sebe navzájem. Tady se ihned dostáváme do rozporů. Sám pohyb je rozpor... A neustálé kladení a současné řešení tohoto rozporu je právě pohyb...“ [Marx, Engels 1966 : 132].

Proměna určenosti (determinace) toho či onoho jevu společenské skutečnosti v jeho určitost je řešením rozporu, který určenost jevu obsahuje. Logická syntéza je pak řešením tohoto rozporu v „logice pojmu“, odrazem jeho řešení v „logice věci“. Kategoriální aparát, resp. poznání, se prohlubuje proto natolik, nakolik sleduje a zachycuje tuto transformaci – neboť právě jí se děje pohyb a to také pohyb kvalitativní změny v realitě, vývoj reality.(2)

---

(2) V průběhu logické analýzy kategoriálního obsahu – říká M. V. Bakurija – „je třeba vymezit takovou souvislost mezi kategoriemi, aby nás logický vývoj myšlení přivedl k určité jednotě protikladů jako momentu obsahu logické určenosti kategorie... Není však možné redukovat způsob vymezení kategorie jen na tento moment, protože tu dominuje negativní stránka vztahu a zůstáváme na stupni negativní dialektiky. ...Když postavíme kategorie do protikladu, zjistíme, že kategoriální subordinace má vzestupný charakter a že logický vývoj se uskutečňuje prostřednictvím vzájemných přechodů kategorií. Probíhá tu logická syntéza. ...Nemáme tu formálně logickou rodově druhovou subordinaci..., ale subordinaci dialektickou, tj. syntetickou subordinaci, subordinaci obsahu protikladných kategorií třetí kategorii v podobě jejího vlastního momentu. ...Logický následující moment dialektické subordinace je obsahově konkrétnější a vyjadřuje historický stupeň prohloubení poznání objektivní skutečnosti“ [Bakurija 1973 : 114–115].

Ne tedy záměna určenosti za určitost, nýbrž *proměna určenosti v určitost* je osnovou, na níž se utváří jev i pojem „způsob života“. Takto vyjádřená osnova je ovšem pouze výchozím obecně abstraktním „zápisem“ pohybu reality, vyjadřujícím zprostředkovanost vývoje těch či oněch jevů jevem jiným a vyjadřujícím tento jev jako protiklad, který ztrácí svůj obsah mimo souvislost s jevy, jejichž vývoj zprostředkuje.

Z hlediska tohoto vymezení a pojmů, s nimiž se při analýze kategoriálního obsahu běžně pracuje, by způsobem života mohlo být cokoli. Lze uvažovat o daném jevu například jako o systému společenských vztahů subjektů různého řádu, o systému jejich potřeb, činností atd., neboť každý z uvedených obecných prvků se jeví jako zprostředkující element vývoje prvků ostatních.

Rozhodnutí o obsahu pojmu „životní způsob“, byť „jen“ ve smyslu kvality jako obecné difference určitého jevu od jevů ostatních, není a nemůže být věcí libovůle. Určení „hranice“ způsobu života jako jevu a jeho vnitřní dialektiky není ovšem také záležitostí jednorázového logického postupu.⁽³⁾ Obojí ostatně potvrzuje celý dosavadní vývoj marxistické badatelské práce, zaměřené k pojmovému uchopení způsobu života, v němž se v rozmanitosti pohledů i protikladnosti stanovisek koneckonců projevuje či prosazuje jak základní shoda pojetí, tak logika dalšího řešení dané problematiky.

Pomineme-li různé konfúzní formy, lze z mnohotvárnosti dosavadních přístupů vyčlenit v zásadě tři typy (konstrukty) pojetí a vymezení životního způsobu, na jejichž souvislosti — mnohem spíše než následnosti — můžeme dokumentovat nebo argumentovat logiku zrání daného pojmu.⁽⁴⁾

V prvním typu pojetí je pod pojem životního způsobu subsumován souhrn všech jevů společenského života. Pojem sám je specifikován pouze tím, že dané jevy (resp. prvky) jsou pojaty a zkoumány ve vztahu k určitému subjektu (resp. formování a rozvoji tohoto subjektu). Pojem je tudíž vymezen pouze protikladem obecného a zvláštního (ev. jedinečného) v realitě, který determinaci způsobu života vyjadřuje jako určenost atributů reality vázané k danému subjektu atributy reality subjektu vyššího řádu (společnosti). V tomto ohledu zůstává obecný protiklad produktu a produkce v životním procesu skryt uvnitř pojmu, není logicky (pojmem) vyjádřen a řešen. Způsob života je pak následně pojat jako určenost subjektu samého, avšak tak, že protiklad objektivního a subjektivního je transponován pouze do formy protikladu „způsob života subjektu — subjekt“. (Tím zůstává v pojmu skryt i procesuální charakter jednoty objektivního a subjektivního.) Způsob života je proto charakterizován jako způsob zařazení toho či onoho subjektu v celku společenského životního procesu.

Jakmile však je takto vymezený pojem analyzován z hlediska svých prvků, nutně vystupuje do popředí problém jejich základního protikladu: Činnost začne být posuzována jako prvek kvalitativně odlišný již tím, že se jeví jednak

---

(3) V této souvislosti chceme připomenout, že obtíž s operacionalizací definic jevu nespočívá v jejich „teoretičnosti“, nýbrž v jejich nevyzrálosti. Přirozený tlak z empirické roviny pak nutně vede ke vzniku takových tzv. pracovních definic, které fakticky nenavazují na obecně teoretické vymezení jevu, popřípadě toto vymezení nahrazují. Avšak teprve s růstem logické zřetelnosti prvků a vazeb mezi nimi, vymezujícími zkoumaný jev, rostou také možnosti a poznávací hodnota operacionalizačních postupů.

(4) V této stati navazujeme na některé již dříve publikované závěry [Růžička 1979].

jako výslednice prvků ostatních, jednak jako prvek neexistující nezávisle na vědomí a vůli daného subjektu. Tím ovšem staví pro řešení pojmu dva nové protiklady — protiklad jevů reality existujících nezávisle na daném subjektu, a jevů, jejichž nositelem je subjekt sám; v rámci posledních pak protiklad jevu, který představuje vlastní proces formování subjektu, a jevu představujícího jeho výsledek jako moment rozvoje (dispozice) subjektu.(5)

V druhém typu pojetí je způsob života (ve vztahu k celku společenské reality) určen prvkem činností. Znamená to tedy, že pojmem způsobu života je životní proces, resp. jednota jeho stránek a elementů, artikulován na bázi obecného protikladu podmínek činností a činností samých. Tedy pouze v prvotní analytické formě. Tímto pojetím ovšem již dochází ke změně významu specifikace pojmu z hlediska jeho vztahu k subjektu: Životní způsob charakterizovaný jako způsob činnosti určitého subjektu v daných podmínkách se od svých determinant odlišuje (na rozdíl od předchozího pojetí) také z hlediska obecné skladby elementů, přičemž jeho nositelem je již daný subjekt sám. Tím se mění i jeho význam jako určenosti (předpokladu) rozvoje reality, neboť díky této specifikaci znamená moment formování subjektu také v obecném smyslu — nejen vůči svému nositeli, ale i vůči jiným subjektům. Vyjadřuje tedy i zpětnou vazbu ke společnosti, což jednak mnohem více naplňuje společenský smysl zkoumání způsobu života, jednak (spolu s tím) vnáší nová závažná hlediska pro jeho posouzení a pojetí.(6)

Způsob života v tomto vymezení je ovšem sice chápán jako výslednice působení svých podmínek (ostatních prvků reality), ale zůstává ještě v poloze „negativní“ kategorie. Opustit tuto polohu znamená odpovědět na otázku, co je to „způsob činnosti“ — čili zkoumat i v obecné rovině dialektickou obsažnost

---

(5) Pro řadu přístupů tohoto typu je východiskem představa, že řešení otázky dialektické jednoty objektivního a subjektivního z hlediska životního způsobu (či — jinak řečeno: odstranění absence objektivního v daném pojmu) stojí a padá na začlenění podmínek života pod kategorii „způsob života“: „Jedni autoři pojem způsob života svádějí pouze k formám životní činnosti, to jest k subjektivní stránce způsobu života... Podmínky životní činnosti, objektivní stránku způsobu života, považují za vnější faktory, určující subjektivní stránku... Druzí naopak způsob života převádějí k objektivním podmínkám...“ Problém je v tom, říká dále I. V. Bestužev-Lada, „že takové přístupy jsou nedostačující. Ve způsobu života lidí tvoří formy a podmínky životní činnosti dialektickou jednotu subjektivního a objektivního“ [Bestužev-Lada 1975 : 5]. Vzhledem k uvedenému typu pojetí nelze mít proti tomuto stanovisku námitky.

Podle našeho názoru je však třeba vycházet z celku životního procesu. V něm subjektivní stránka není vyčerpána tím, co je „produkcí“ subjektu. Je tu také „produkt“ ve významu subjektivní podmínky. Samy podmínky tudíž — vrátíme-li se k závěru Bestuževa-Lady — tvoří jednotu objektivního a subjektivního, a „produkce“ subjektu (životní činnost) je také sama touto jednotou. Zůstává tedy otázka, jak jsou podmínky a činnost samy o sobě jednotou objektivního a subjektivního. Tuto otázku ovšem lze odpovědět jen současně s řešením otázky jednoty činností a podmínek činností, v níž tyto momenty vystupují vůči sobě jako protiklady.

(6) Pro ilustraci smyslu tohoto závěru je užitečné se vrátit k již uvedenému příkladu vymezení kategorie způsobu života jako „syntetické kvality“. F. Charvát tuto charakteristiku pojmu spojuje s postižením *podstaty působení* subjektu „vně sebe“ i „na sebe sama“. Tím, že v tomto smyslu váže pojem k činné stránce toho či onoho subjektu, může také způsob života společnosti označit jako synonymum způsobu společenského vývoje [Charvát 1975 : 88]. „Dialekticko-materialistické pojetí sociálního determinismu dovoluje pohlížet na společenskou zákonitost jako na logiku samotné činnosti lidí a objasnit, že činnost lidí má nutný a objektivní charakter, že jedině v jejím průběhu se také utváří společenská zákonitost“ [Uledov 1975 : 36].

prvku „činnost“, kterou tento prvek nabývá jen z jednoty se svými předpoklady a z charakteru jejich jednoty. To samozřejmě předpokládá nejen další obecně analytické, ale i syntetizující, na analýzu navazující kroky.

Třetí typ pojetí vyjadřuje obecný protiklad životních podmínek a způsobu života opět jiným způsobem. Aniž to bývá v jemu odpovídajících přístupech výslovně řečeno, je pojem způsobu života postaven na odlišení těch jevů (a prvků), jimiž se subjekty *bezprostředně* projevují. Jinými slovy, je akcentována skutečnost, že bezprostřední projev života subjektů různého řádu lze spatřovat a vyjádřit ve více než jediném prvku — tzn. nejen v činnosti, ale i v takových prvcích, jako je vztah, potřeba apod. Tyto prvky proto vymezují pojem způsobu života jako soustavu obecných komponentů *životního projevu*(7) určitého subjektu — tj. komponentů neexistujících v realitě nezávisle na daném subjektu a znamenajících tak určité (a vzájemně související) aspekty „žitých“ forem jeho existence.(8)

Význam tohoto typu pojetí však nespočívá ani tak v nové, prvkově rozvinutější podobě vyjádření jevu; spočívá mnohem více v tom, že je již fakticky „vztahovou“ formou rozčlenění pohybu reality. Samy vyčleněné prvky je totiž nutné chápat (gnoseologicky vzato) jako *synteticko-analytické* prvky, které jsou na jedné straně již určitou logickou syntézou a konkretizací dialektiky životního procesu, na druhé straně pak — v rovině, kterou jsme označili jako životní projev — analytickým základem syntézy další.(9) Jde tu tedy o to, že určitost

---

(7) V tomto ohledu můžeme pojem „životní projev“ považovat (i pro další naše úvahy) za určitý meziprodukt logických postupů směřujících k vymezení pojmu „způsob života“.

(8) Ve většině definic tohoto typu zůstává nevyjasněno místo daných prvků v obsahové struktuře způsobu života. Jen ojediněle se vyskytuje zřetelné odlišení vnější determinace a vlastní stránky životního projevu (v uvedeném smyslu) [Filipcová-Filippec 1976 : 234]. Tyto skutečnosti jsou patrné i z pokusu o souhrnnou bilanci těchto přístupů, v němž se například konstatuje převažující shoda vymezení obsahové struktury způsobu života na „čtyřech základních oblastech společenské existence“, jimiž jsou: „1. soustava životních činností a aktivit ve všech sférách života; 2. proces tvorby a uspokojování životních potřeb; 3. soustava sociálních a ekonomických vztahů, do nichž lidé při těchto činnostech vstupují; 4. systém životních hodnot, idejí a norem, které životní aktivity orientují a regulují“ [Celková 1975 : 34–35]. Autoři této bilance přitom právem upozorňují na složitost vymezení obsahové struktury pojmu. A přestože jde, jak zdůrazňují, o přehled ve zjednodušené podobě, nestírají v něm nedostatky mnohých definic a s nimi spjatou potřebu pokročit od vyčlenění daných prvků k vyjasnění jejich místa ve vymezení kategorie způsobu života. (Z tohoto hlediska můžeme pro ilustraci poznamenat k danému přehledu alespoň tolik, že sice všechny oblasti jsou v bilancovaných definicích posuzovány pod zorným úhlem činnosti, avšak například druhá z oblastí vyjadřuje — „procesuální“ terminologií — totéž co první; u třetí oblasti není patrné, zda reprezentuje stránku determinant či také současně komponentů; totéž pak v podstatě platí i pro čtvrtou oblast, kde jde také o to, zda prvky jsou chápány jako určitému subjektu vnější nebo již tímto subjektem osvojené či vytvořené; atd.)

Výše vyčleněnými prvky a pojmy se ovšem stěží uzavírá okruh těch, které hrají v řešení problematiky způsobu života důležitou roli. Příkladem může být pojem zájmu, který nabývá na významu přinejmenším tehdy, je-li způsob života charakterizován z hlediska vztahu různých subjektů.

(9) V jakém smyslu jsou „čtyři klíčové kategorie vyjadřující vnitřně propojené stránky způsobu života lidí: lidské činnosti, potřeby, vztahy, hodnoty a normy“ [Filipcová-Filippec 1976 : 250] dialekticky obsažnými pojmy a výsledky určité logické syntézy, a současně výchozími elementy další logické operace, lze doložit na příkladu pojmu „potřeba“: Základem potřeb je vztah objektivní závislosti na podmínkách

každého z těchto prvků (představující již výraz, transformaci jistých předpokladů – určenosti prvku) se v rámci životního projevu, tj. celé soustavy daných prvků, proměňuje v určenost, jež je bezprostředním východiskem dalšího vymezení kategorie životního způsobu. Každý z komponentů životního projevu vystupuje také v roli podmínky komponentu jiného, je – řečeno Marxovými slovy – tím druhým, zprostředkovává ten druhý a vytváří sebe jako ten druhý. Přičemž vystupuje v roli podmínky již jako určitý *modus vztahu*.

Vytyčení problému určenosti a určitosti jevu má ve zmíněných synteticko-analytických prvcích zřetelný obsah. Z hlediska postižení jejich souvislosti jde kupříkladu o to, že potřeba jako kategorie vyjadřuje souvislost životních podmínek (tj. elementárních podmínek – objektivních a subjektivních) jako rozpor. Činnost pak znamená řešení (resp. pohyb) tohoto rozporu (resp. souvislosti) životních podmínek.

Další krok dialektické pojmové subordinace může být ovšem uskutečněn na bázi kteréhokoli z uvedených prvků, ne každý nás však dovádí k pojmu životního způsobu.⁽¹⁰⁾ V každém typu pojetí způsobu života patří, více či méně

---

a prostředcích určitých činností, přičemž samy potřeby pak vystupují jako výraz a moment procesu jejich reprodukce (tj. i kvalitativní a kvantitativní změny) [srovnej Hruza 1974 : 800–801]. Souběžně s tím také platí, že „potřeba... předmětu, kterou spotřeba pocituje, se vytváří jeho vnímáním“ [Marx]. Subjektivní dimenze dané závislosti, kterou potřeba vyjadřuje, má tudíž svoji objekt-subjektivní určenost v činnosti samé, která se jednak projevuje, jednak pak dále uchovává – jako „předmět pro činný subjekt“ – mnohostranným způsobem. „Je-li jasné,“ – říká Marx – „že výroba poskytuje předmět spotřeby vnějšně, je tudíž právě tak jasné, že spotřeba klade předmět výroby *ideálně*, jako vnitřní obraz, jako potřebu, jako pohnutku a jako účel. Vytváří předměty výroby v jejich ještě subjektivní formě. Bez potřeby není výroba. Ale spotřeba reprodukuje potřebu. ... Výroba nejen dodává potřebě materiál, ale dodává také materiálu potřebu.“

Marx tu však – a to je i pro další náš výklad podstatné – spolu s vyjádřením jednoty protikladů určité stránky dialektiky společenské reality dále rozvíjí metodu myšlenkové reprodukce pohybu této reality: Výroba vyrábí spotřebu „1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje způsob spotřeby; 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu. Jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby. Právě tak vyrábí spotřeba *schopnost* výrobce tím, že jej podněcuje jako potřebu určující účel“. Společenský životní proces je tu reprodukován jednak jako jednota dvou protikladných momentů (tj. výroby a spotřeby – kdy „každá z nich je nejen bezprostředně tou druhou a nejen tu druhou zprostředkovává, nýbrž každá z nich vytváří tu druhou tím, že se dovršuje; vytváří sebe jako tu druhou“), jednak jako rozklad aspektů, v nichž se odráží a artikuluje jejich vzájemný vztah [Marx 1971 : 45–47]. Marx přitom v daném rozkladu zřetelně odlišuje aspekt subjektu vnějších i vnitřních *podmínek* a vlastní *způsob* (zde) spotřeby, vůči němuž pak uvedené podmínky mohou být pojaty jako jeho *určenost*.

(10) Např. „optika“ potřeb souvisí, podle našeho názoru, s pojmem životní úrovně. V protikladu potřeb a jejich podmínek se pak činnost jeví jako vztahová forma určenosti potřeb. Naopak s činnostmi jako specifikujícím aspektem životního způsobu souvisí potřeby jako vztahová forma vyjádření určenosti zkoumaného jevu. Jestliže nejběžnější pojetí chápe „životní úroveň jako stupeň rozvoje materiálních, sociálních a kulturních potřeb obyvatelstva a míru jejich uspokojování ve vztahu k objektivním životním podmínkám, které společnost pro tento proces utváří“ [Celková 1975 : 61–62], klade tím evidentně „řez“ posouzení společenské reality do roviny protikladu potřeb a *jejich* podmínek – tj. elementů reality, které jako podmínky jsou dány ne jakkoli, ale logikou utváření daného prvku.

Zatímco, jak se oprávněně zdůrazňuje ve výše citované publikaci, „v kategorii způsobu života prolínají životní potřeby do celkové struktury podmínek“ [Celková 1976 : 73], spadají – zcela ve shodě s Marxovým rozkladem – s potřebami jako určujícím prvkem do struktury předpokladů „jak předmětné smyslové, materiální podmínky života subjektu, tak způsob činnosti, kterým si ... může a musí tyto podmínky

výslovně, centrální místo činností. I z hlediska třetího typu je tento prvek charakterizován jako dominantní, určující, strukturotvorný atd. — což již samo o sobě by mělo naznačovat, že vymezení pojmu „způsob života“ je dáno „optikou“ právě prvku „činnost“.

Ontologickou „příčinou“ určení činnosti jako prvku vymezujícího způsob života je sama základní povaha pohybu společenské reality: Životní proces toho či onoho subjektu není pouhým „pohybem v kruhu“, v němž se jeho základní stránky a složky (produkty: podmínky — aktivity — produkty: podmínky) reprodukují ve stále stejné kvalitě.(11) Ve společenském životním procesu dochází ke změnám každého prvku, včetně činností. Avšak právě činnosti jsou tím prvkem, kterým jsou změny uskutečňovány, a v tomto smyslu představují proto zvláštní kvalitu ve společenské realitě. Jsou všeobecným „podmětem“ životního procesu, který uskutečňuje jednotu reality jako jednotu *společenské* reality a rozvoj subjektu (jedince, sociální skupiny, třídy, společnosti) jako společenského subjektu.

Teprve činností určitého subjektu se ten či onen jev proměňuje v plném smyslu v podmínku života tohoto subjektu, protože podmínka života se jako podmínka dovršuje jen jako činnost. Neboť to, „že měnění okolností a lidská činnost spadají vjedno, lze pojímat a racionálně pochopit jen jako *převraccující praxi*“ [Marx-Engels 1958 : 18].

Činnosti jsou tedy takovým obecným prvkem životního projevu subjektu, který v realitě představuje *existenci subjektu jako pohyb*, avšak nikoli jako bezobsažný pohyb, nýbrž jako určitý způsob souvislosti, interakce věcí a lidí, subjektů různého řádu, vnějších a vnitřních dispozic života subjektu — prostě: *způsob života*.

Avšak způsob života, jako takto vymezený jev a určitá kvalita v realitě, má vždy svůj konkrétní, konkrétně historický obsah — a tudíž i v tomto smyslu určitou kvalitu. Kvalita, resp. kvalitativní určitost způsobu života, může být však v tomto významu vyjádřena z více hledisek a rovin konkretizace.(12) V základní rovině daného významu je způsob života určen obecnou kvalitou společensko-ekonomické formace, charakterizující jednotu všech základních stránek společenského pohybu dané historické etapy. Vztahem k subjektům různého řádu, a dále i k jednotlivým fázím vývoje formace, se pak konstituují odvozené významové roviny kvalitativní určitosti životního způsobu. Společně se základní rovinou tak vyjadřují kvalitativní shodu i kvalitativní odlišnost způsobu života určitých subjektů jako určitý sociální obsah jevu.

---

osvojovat“ [Abrahamovičová 1976 : 921]. Jen v tomto smyslu se také pojmy způsobu života a životní úrovně „překrývají“ a jen na tomto základě, jak se domníváme, může být racionálně precizován jejich vzájemný vztah.

(11) Pokud tu hovoříme o kvalitě či kvalitativních změnách (jde tu samozřejmě již o sociální, konkrétně historický obsah daného jevu reality a nikoli o obecnou diferenci jevu od jevů jiných), neznamená to, že může být opomíjena kvantitativní stránka problému. Poznávání způsobu života i jeho determinant vždy předpokládá — na různých úrovních konkretizace — interpretaci v jednotě kvalitativních a kvantitativních charakteristik.

(12) S tímto významem bývá spojován i pojem „kvality života“, považovaný někdy za subkategorii pojmu způsob života. Jím se však, podle našeho názoru, neoznačuje nic jiného než způsob života jako určitá kvalita. Lze proto zcela souhlasit s názorem M. N. Rutkeviče, že je vcelku „možno se obejít bez tohoto termínu“ a že je vhodnější dávat přednost tomu „mluvit o způsobu života, jeho kvalitativní určitosti, jeho kvalitativní změně“ [Rutkevič 1976 : 17]

Tento obsah jevu však spočívá, jak již bylo řečeno v nejvyšší rovině obecnosti, teprve ve vlastní *skladbě* činné „reakce“ na životní podmínky a v její *kvalitě jako vztahu ke svým předpokladům* (ať již chápaným v diferenciací rovině objektivních a subjektivních podmínek nebo v rovině subjektu jako nositele a subjektů ostatních).(13)

Způsob života subjektu toho či onoho řádu je ovšem poznatelný jen z celku společenského životního procesu. Lze jej postihnout jen v jednotě poznání toho, jak jsou životní podmínky jako společenské dispozice produkovány (nebo zprostředkovány produkcí) jednotlivými třídami, sociálními skupinami, jedinci, a toho, jak se stávají dispozicemi těchto subjektů, v jaké míře jsou jim předávány vztahovým „organismem“ společnosti a v jaké míře tedy mohou být těmito subjekty osvojovány.(14)

Objektivní a subjektivní stránka v životním projevu. Způsob života

Podmíněnost způsobu života určitého subjektu je v podstatě dvojí. Ta, kterou je — jako činný subjekt — zařazován objektivním uspořádáním společenské skutečnosti, a ta, kterou se v rámci tohoto uspořádání zařazuje sám. Souvislost obou lze pak vyjádřit tak, že objektivní (sociální) podmínky „mají vliv na reálný způsob života konkrétních subjektů společenského života prostřednictvím systému ideologických orientací, projevujících se ve vztahu k těm či oněm hotovým vzorům jednání nebo ve vlastní tvorbě ideálního modelu jednání“ [Butěnko-Cipko-Kiselev 1975 : 13].(15)

Odpověď na to, jak se uskutečňuje uvedený vliv a s ním i životní orientace (koncepce života) určitého subjektu jako diferencující faktor životního způsobu, nelze hledat jinde než opět ve způsobu života. Příčinou utváření a změn objek-

---

(13) S ohledem na určenost způsobu života společensko-ekonomickou formací lze proto i říci, že badatele způsobu života „zajímají formační rysy (formy vlastnictví, sociální instituce, úroveň rozvoje výrobních sil atd.), ale zajímají jej pouze jako faktory určující objektivní možnosti (hranice, prostředky) jednání subjektů, v jejichž rámci existuje jeho variantnost, určená kombinací množství různých podmínek“ [Butěnko-Cipko-Kiselev 1975 : 5].

Pro naznačení problému určitosti způsobu života lze odkázat alespoň na skutečnost obrazně označovanou jako „diktát kapitálu“, která je shodně platná pro všechny společenské subjekty a přesto diferencované k nim hluboce protikladná ve svých důsledcích. Tato „obecná určenost“ životního způsobu je základem nejen jeho shodných kvalit, ale také faktorem reprodukce kvalit odlišných i faktorem vzniku protikladných rysů ve způsobu života různých subjektů (ve vztahu k jiným subjektům) — protikladných právě společenskou funkcí určitých jeho prvků, která již přestala být funkcí kapitálu jako základního společenského vztahu a stala se funkcí tvorby kvalitativně nového vztahového základu společnosti.

(14) Jak je patrné, jde tu také o určitou formu vyjádření determinační souvislosti mezi způsobem života společnosti a způsobem života subjektu nižšího řádu, naznačenou již v charakteristice prvního typu pojetí daného jevu.

Diference mezi významovou rovinou kvalitativní určitosti způsobu života společnosti vcelku a způsobu života ji tvořících subjektů je — jak známo — některými autory postihována užitím pojmu „životní styl“ [Huláková 1973 : 388 an.], přičemž někdy bývá tento pojem také charakterizován jako jevová forma způsobu života, chápaného opět jako způsob zařazení (postavení) subjektu v procesu společenského života [Manz 1972 : 294].

(15) Uvedená charakteristika této souvislosti konstatuje ten základní fakt, že životní orientace určitého subjektu, jeho koncepce života *není libovolná*, stejně tak jako není libovůlí jí odpovídající volba a realizace forem způsobu života. Nevysvětluje však ještě, jak je tato koncepce života — jako specifický společenský jev a *diferencující faktor* způsobu života — možná. Ba ani nevysvětluje, proč není libovolným jevem.

tivních a subjektivních podmínek života nejsou podmínky samy, nýbrž teprve jejich vzájemné působení, jejich vzájemná — protože jde o podmínky lidské a společenské — *činná* souvislost.

Rozdíly ve způsobu života, ve formování systému pohnutek a v jim odpovídajících činnostech — říká A. S. Cipko — jsou „spjaty nejen s tím, že různí lidé skutečně žijí v různých ‚oblastech‘ reálné skutečnosti, ale i s tím, že jedny a tytéž stránky nebo fakty jsou lidmi začleňovány do nestejných významových kontextů a jsou různě interpretovány“ [Cipko 1976 : 51].(16) To však nemůže znamenat, že způsob této činné souvislosti obou druhů podmínek spočívá jediné nebo především v reflexi, v myšlenkovém ztvárnění objektivní reality — tedy v činnosti, která bývá (na rozdíl od předmětné činnosti) chápána jako operování se znaky, s duchovními statky (a označována jako činnost informační) [Grušin 1977 : 29].

Především je však zřejmé, že pro pochopení dynamiky způsobu života nestačí odlišovat jen činnost a životní podmínky, popřípadě v rámci životních podmínek subjektu vnější a subjektu vnitřní (a v tomto smyslu objektivní a subjektivní) dispozice. Je třeba odlišit také základní *stránky* aktivního projevu subjektu, chápáné jednak jako bezprostředně předmětná produkce, jednak jako produkce myšlenková, a v návaznosti pak odlišit objektivní a subjektivní podmínky nejen hlediskem *relace* (tj. vždy vůči konkrétnímu subjektu), ale i hlediskem *povahy produktu* aktivity vědomého subjektu. Jen tak je možné blíže postihnout základní skutečnost, že determinace činné stránky životního projevu také prochází vědomím daného subjektu, realizuje se za účasti vědomí (dokonce i v podobě vědomí této determinace), a tudíž tomu odpovídajícím způsobem.(17)

Objektivní a subjektivní podmínky, stejně jako jiným hlediskem rozlišené aktuální společensky dané podmínky a podmínky vzniklé jako výsledek celkového vývoje subjektu (jako „sedimenty“ jeho vlastní životní dráhy), představují možnosti života subjektu pouze jako určitá *možná* jednota, protiklad i rozpor. Jakkoli se pak tyto podmínky převrací v aktivity a aktivity opět v podmínky, není to jen pouhá obnova výchozího stavu, v níž by byl subjekt prostou „hříčkou“ svých determinant, ale *uchování i změna determinace*, resp. její uchování

---

(16) Cipko zde cituje V. G. Asejeva [Asejev 1974 : 131].

Pro úplnost objasnění smyslu vyjádřeného stanoviska je třeba jej doplnit alespoň ještě jedním závěrem: „Objektivním základem pro určení koncepce života té které osobnosti, sociální skupiny, třídy je jim odpovídající systém elementárních a vyšších potřeb, vyjádřený v odpovídajících zájmech“ [Butěnko-Cipko-Kiselev 1975 : 14].

(17) Kombinace obou hledisek rozlišení podmínek života vylučuje ztotožňování významu „subjekt-podmínka“ s významem „subjektivní podmínka“, či přesněji, umožňuje (protože pojem „subjektivní“ je relativní, resp. relační charakteristikou) dvojí smysl významu „subjektivní podmínka“. Dovoluje tedy jednak charakterizovat ty životní dispozice, jejichž nositelem je určitý subjekt, jako dispozice vůči danému subjektu dílem subjektivní a dílem objektivní, jednak takto pojaté subjektivní dispozice vůči jinému subjektu i jako dispozice objektivní.

Uplatnění obou hledisek ve zkoumání způsobu života není samoučelné, neboť — jak je zřejmé — právě vědomí toho či onoho subjektu (k němuž může být pojem „subjektivní“ bezesporu vztažen v obou významech) je v tomto případě vhodné chápat nikoli nerozlišeně jako součást vlastností subjektu (subjektivních podmínek v širším smyslu), ale jako vlastní subjektivní dispozice (subjektivní podmínky v užším smyslu). Diference mezi podmínkami vzniklými jako bezprostřední produkt předmětné přetvářecí činnosti a subjektivními podmínkami v uvedeném smyslu je závažná a nemůže být ponechána stranou.

S významy odpovídajícími kombinaci obou hledisek se tudíž pracuje i v následující části stati.

a naplnění ve změně. Přičemž změnou je již sama činnost jako produkce změn v determinantách — i jako produkce rozporu, produkce determinant změn.(18)

Aktualizace objektivních předpokladů jako podmínek života subjektu předmětnou činností — a to především předmětnou přetvářecí činností — je dána nejen těmito podmínkami, ale i tím, že subjekt volí v rámci možností, které mu tyto podmínky poskytují. Tato volba spočívá pak v určitých subjektivních předpokladech jako již určité specifické formě transformace objektivní determinace, která není pouhým „přepisem“ objektivní reality ve vědomí, ale opět výsledkem výběrové a přetvářecí aktivity (svého druhu), aktivní interpretací obsahující také záměr a cíl.

To, co je pro určitý subjekt objektivní realitou a podmínkou života (včetně společenského, resp. třídního nebo skupinového vědomí — pro případ individua, jiné skupiny apod.), je tudíž aktivitou tohoto subjektu transformováno jednak v novou, přetvořenou objektivní realitu, jednak současně v idealitu (subjektivní realitu) — v nutný modus osvojení objektivní reality. Jde tu o neustálý proces přeměny objektivní determinace aktivity subjektu v determinaci subjektivní (i naopak), přičemž subjekt jako společensky daný a vědomý činitel každou z těchto determinací „nese“ *jen v jednotě základních stránek své aktivity*, což znamená mimo jiné také v jednotě *volby a tvorby*.(19)

Tak také — způsobem této činné jednoty — subjekt projevuje svoji společenskou podstatu. Kvalita tohoto projevu nespočívá jen v proměně determinace v určitou skladbu aktivit subjektu, ale také v proměně determinace v *intenci*, v reálnou zaměřenost těchto aktivit. Intence — jako (především relativně stálá) charakteristika aktivity subjektu — není vlastností ani pouze objektivních, ani subjektivních podmínek, i když v nich má své zakotvení. Má objekt-subjektivní charakter — stejně tak jako aktivita subjektu, kterou charakterizuje.

Jestliže ovšem jsou v celém souhrnu podmínek života subjektu rozhodující společenské determinanty (kvalita základních sociálních determinant), pak i z hlediska přeměny determinace v intenci je rozhodující způsob osvojení a aktivní výraz těchto determinant. Z hlediska způsobu života je základním aspektem intence tedy to, *co je v ní společensky obsaženo a co se jí společensky prosazuje*.

S tímto aspektem je právě spojena jedna ze základních otázek problematiky způsobu života — otázka utváření a vývojové změny jevu, tj. otázka *procesu*, *v němž se nahodilost nového stává nutností a nutnost se proměňuje v nezvratnost*.

Možnost výpovědi o konkrétním obsahu jevu „způsob života“ (určitého sub-

---

(18) Z hlediska podmínek života je způsob osvojení podmínek subjektem vlastním zdrojem jejich uchování nebo změny (bezprostředně nebo zprostředkovaně v závislosti na aktivitách jiných subjektů). A to buď tak, že uchovává kvalitu podmínek jejich prostou reprodukcí (tj. i tím, že tyto podmínky svou činností subjekt obnovuje jako *své* podmínky — že je prostě užívá) či reprodukcí rozšířenou, nebo tak, že dává vzniknout postupně nové kvalitě podmínek (a tím i novému rozporu v podmínkách a pak i odpovídajícímu novému činnému projevu).

(19) Nebo též v širším smyslu, v jednotě *volby a realizace*, což pak vnáší i otázku *rozporu* volby a realizace forem životního projevu, protože ve vztahu k realizaci se objektivní podmínky transformují ještě jinak než ve vztahu k volbě.

Nikoli v myšlenkovém „zpracování“ reality samém, ale v jednotě s předmětným „zpracováním“ a jeho prostřednictvím tkví základní „mechanismus“, jímž se utváří i vědomí subjektu, resp. jeho životní postoje, jako relativně stabilní jev.

jektu) je ovšem závislá na postižení jeho *určitosti jako systému*.⁽²⁰⁾ Protože však jde o jev a pojem dialektické povahy, musí být tato skutečnost respektována i v jednotlivých hlediscích systémového přístupu.⁽²¹⁾

Již z hlediska *elementů* systému musí být vymezen životními činnostmi jako takovým aspektem společenské reality, který — jako jednota reality obsažená v činné formě — odráží a syntetizuje jak bezprostředně celý komplex životního projevu, tak veškeré životní dispozice subjektu, a který tudíž nestojí vedle svých determinant, nýbrž je obsahuje jako určitý způsob jejich osvojení, uskutečnění a přetváření.⁽²²⁾

Avšak způsob života jako určitá kvalita není dán pouze kvalitativní určitostí jednotlivých svých komponentů. Tyto komponenty tvoří určitou skladbu s určitými vazbami. Tato skladba činností zakládá kvalitu jejich *vzájemného působení* — prostřednictvím důsledků činností jako životních dispozic subjektu⁽²³⁾ — a z tohoto působení se také sama dále vyvíjí. Současně tím způsob života jako celek zakládá určitou kvalitu aktuálního stavu rozvoje a vývojové tendence životních dispozic — především tedy rozvoje samotného nositele daného způsobu života.

Postižení určitosti zkoumaného jevu proto dovršují teprve hlediska *struktury a funkcí*.⁽²⁴⁾ Hledisko funkcí se pak dotýká jak systému způsobu života jako celku (a jako subsystému v celku vyššího řádu), tak jeho určitým způsobem strukturovaných komponentů. V tomto dvojím uplatnění hlediska je však koneckonců významový rozdíl jen potud, že funkce celého systému postihují příčinný moment reprodukce subjektu jako syntetickou kvalitu, kdežto funkce životních činností jsou jeho analytickým postižením v logice celého systému (v tom, jak životní činnost jako určitá dílčí kvalita odráží a také konstituuje kvalitu celku).

---

(20) V postižení jevu pojmovým aparátem jde vždy o konkrétní realitu, konkrétní systém — zachycovaný ovšem určitým systémem abstrakcí.

(21) S pojetím způsobu života jako systému je koneckonců spojeno i řešení existujících úvah o diferenci mezi pojmy „činnost“ a „životní činnost“ (žiznědějatelnost), jimiž se, podle našeho názoru, směřuje k zachycení určitosti výrazu společenské podstaty subjektu, resp. různých stránek tohoto výrazu.

(22) Charakter souvislosti komponentů životního projevu a jejich výrazu v činné stránce je zřetelně vyjádřen například v Marxově charakteristice práce: Kromě duševního vztahu individua k jeho činnosti — říká — „je práce ještě něčím jiným — za prvé pro druhé...; za druhé je to určitý poměr individua samého k věci, na níž pracuje, a k jeho vlastním pracovním vlohám. Je to *pozitivní, tvořivá činnost*“ [Marx 1974 : 237]. Pracovní činnost je tu tedy výrazem určitého vztahu, produkcí vztahu i proměnou vztahu: mezi různými subjekty, mezi subjektem a předmětnými podmínkami činnosti i vnitřními dispozicemi subjektu. Je také potřebou i realizací potřeby atd. Tudíž — je tvorbou, tvořivou proměnou a tvořivým výrazem svých vlastních podmínek.

(23) Pokud chápeme způsob života jako způsob činné souvislosti životních podmínek, pak to znamená, že příčinný vztah jeho komponentů se uskutečňuje zprostředkovaně přes tvorbu životních podmínek a teprve změnou těchto podmínek se mění i způsob jejich činné souvislosti.

(24) Teprve těmito hledisky mohou být zachyceny podstatné významové dimenze problematiky, skryté za tím, co je různými autory vyjadřováno jako „to typické pro danou společnost“, jako „typické formy životních činností“, jako „způsob, druh životních činností“.

Bezprostředně ve vymezení specifiky (kvalitativní určitosti) způsobu života je hledisko *vzájemného působení činností*, a s ním *de facto* i systémový přístup v této rovině, akcentováno u nás I. Hrůzou [Hrůza 1974 : 802an.].

Z aspektu funkcí je přitom podstatné, že intence životní činnosti i celku způsobu života znamená *jednotu dvou funkčních stránek* — že vždy jde o rysy činného projevu i jako charakteristiku jednoty funkčního vztahu vůči svému nositeli a vůči společnosti (a ji tvořícím subjektům).(25)

Povaha jednoty těchto funkčních stránek (podvojnost této charakteristiky určitosti životního způsobu) tudíž vylučuje představu, že funkcemi lze postihovat pouze moment uchování kvality způsobu života a nikoli také moment kvalitativní změny. Fakt, že intence životní činnosti se v systému životních činností stabilizuje natolik, nakolik je funkční vůči tomuto systému, nelze chápat jednostranně a v této jednostrannosti absolutizovat. Intence životní činnosti je z hlediska své funkce v systému také funkcí měnicího se systému způsobu života subjektu (a v tomto smyslu i funkcí vůči subjektu vyššího řádu), a stejně tak je také funkcí změny systému vyššího řádu (a v tomto smyslu i funkcí vůči svému nositeli). Řeceno ještě jinak: nemusí být v této relaci na jedné straně chápána jako eufunkce, na druhé jako disfunkce.

Tato příčinná souvislost vývoje části a celku orientuje proto zkoumání životního způsobu k zachycení projevů společenské podstaty také v kvalitě *společensky podstatných projevů* toho či onoho subjektu. K odlišení těch životních činností, které jsou svou intencí vývojově rozhodujícími komponenty způsobu života — nejen ve smyslu obecné kvality základních komponentů reprodukce daného subjektu i společnosti jako celku (práce, společensko-politické činnosti atd.), ale i ve smyslu konkrétně historické sociální kvality reprodukční tendence životního způsobu, bezprostředně projevované, byl zatím jen určitými jeho komponenty.(26)

Společenský význam kategorie „způsob života“ spočívá tedy v tom, že zaměřuje poznání k aktům realizace společenského pohybu jako systému, v jehož určitosti (v obsazích odpovídajících hlediskům systémového přístupu) jsou odkrývány specifické a konkrétní formy projevu zákonů společenského vý-

---

(25) Otázka souladu dvou funkčních stránek je také jednou z dimenzí, na níž se pohybuje řešení problému zespolečenštěné, resp. bezprostředně společenské činnosti (příčemž daný problém se i v základní kvalitě obsahu liší podle typu společensko-ekonomické formace).

Aspekt funkcí nás také dovádí k dalšímu z řady obsahových významů pojmu „životní činnost“, sledujících postižení určitosti výrazu společenské podstaty subjektu: Od synonyma významu „životní projev“, naznačeného již formulací problému v *Německé ideologii*, přes životní činnost jako dialektickou syntézu na bázi činnosti (jako aspekt vyjadřující jednotu, souvislost určitých prvků reality) se tak dostáváme až k významu „životní funkce“. Tohoto významu jako synonyma životní činnosti ostatně užívá jak Marx („vlastní činná funkce“), tak například i N. S. Mansurov („fungování“) [Mansurov 1975 : 17]. Bez zajímavosti není ani to, že termín „žiznědějatělnost“ má v ruštině také i tento význam. A jak vyplývá i z dalšího, sám tento význam nás dovádí také k významu vývojově rozhodujících komponentů způsobu života jako určitých kvalit životní tvorby.

(26) Právě tu spočívá i významná dimenze strukturní stránky vyjádření sociálního obsahu způsobu života. Určitá kvalita životního způsobu subjektů vzniká a postupně se rozvíjí jako určitá intence bytí přechodných forem životních činností. Tento problém měl na mysli i V. I. Lenin při hodnocení významu subbotníků. „Nelze zaručit, že právě ‚komunistické subbotníky‘ sehraji zvlášť významnou úlohu. O to tu nejde. Jde o podporu všech a veškerých výhonků nového, z nichž život vybere života nejspolešnější“ [Lenin 1955 : 420].

voje(27) ve vzájemné souvislosti a jako určitá syntetická kvalita činného projevu toho či onoho subjektu.

Kvalita celku sociální skutečnosti není dána jen kvalitou životních podmínek, ale též způsobem života subjektů — kvalitou aktivního osvojení a přetváření podmínek a kvalitou vývojové tendence v této (byť rozporné) jednotě činné stránky života subjektů. Především v této vývojové společenské hodnotě je hlavní význam postižení způsobu života, neboť jí daný jev — jako pohyb reality „nesený“ určitým subjektem — charakterizuje společensko-ekonomickou formaci v perspektivě rozvoje společnosti a každého z jejích subjektů.

Literatura

- Abrahamovičová, I.: *Potřeby a zájmy a jejich vliv na rozvoj socialistického způsobu života*. Filozofický časopis 1976, č. 6.
- Bakurija, M. V.: *O dialektickologickéj povahe spôsobu definovania kategórii*. In: K otázkam metodológie vied. Bratislava, Pravda 1973.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Prognozirovanije obraza žizni v uslovijach razvitogo socialističeskogo obščestva*. Kijev, Znanije 1975.
- Butěnko, A. P. — Cipko, A. S. — Kiselev, V. P.: *Socialističeskij obraz žizni- (Metodologičeskije problemy issledovanija.)* Moskva, Institut ekonomiki mirovoj socialističeskoj sistěmy AN SSSR 1975.
- Celková syntetická štúdia o teórii socialistického spôsobu života. Bratislava, Výskumný ústav životnej úrovne 1976.
- Cipko, A. S.: *Někotoryje metodologičeskije aspekty issledovanija socialističeskogo obraza žizni*. Voprosy filosofii 1976, č. 4. (S odkazem na: V. G. Asejev: *Problema motivacii i ličnosti*. In: Teoretičeskije problemy psichologii ličnosti. Moskva 1974.)
- Filipcová, B. — Filipce, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976.
- Grušin, B. A.: *Socialističeskij obraz žizni: Ponjatie i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1977, č. 2.
- Hrůza, I.: *Socialistický způsob života a zákonitosti jeho rozvoje*. Filozofický časopis, 1974, č. 6.
- Huláková, M.: *Životní způsob, životní styl a socialistická společnost*. Filozofický časopis 1973, č. 3.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha, SNPL 1955.

---

(27) Postup poznání tu samozřejmě nemá jednosměrný charakter. Uvedený přístup k problematice je takovým nástrojem poznání, bez něhož — jak upozorňuje A. K. Uledov — „je těžké poznat tendence vývoje, očekávané kvalitativní změny. Současně však nelze odhalit působení zákonů struktury a fungování, aniž se opíráme o znalost zákonů historického procesu v celku, tj. zákonů vývoje“.

Uledov dospívá ve shodě s dalšími autory (například G. J. Glezermanem) k závěru, že nelze sociologické zákony ostře členit na zákony struktury, fungování a vývoje, neboť spíše jen v rozdílné míře vyjadřují momenty struktury, fungování a vývoje společnosti. Protože — říká mimo jiné — „právě v míře, v jaké funkční souvislost vyjadřuje příčinnost..., vyvolává také změny“ [Uledov 1975 : 72, 147–154].

- Mansurov, N. S.: *Téoretičeskije voprosy izučeniya obraza žizni*. Moskva, Institut sociologičeskich issledovanij AN SSSR 1975.
- Manz, G.: *Životní úroveň obyvatelstva ve vztahu k socialistickému životnímu způsobu*. Sociologický časopis 1972, č. 3.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971; „Grundrisse“ II. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Rutkevič, M. N.: *Obraz žizni i „kačestvo žizni“*. Sociologičeskije issledovanja 1976, č. 4.
- Růžicka, R.: *K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence*. Sociologický časopis 1979, č. 2.
- Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl 1975.

Резюме

Р. Ружичка: Категория образа жизни в познании диалектики общественного развития

Образ жизни имеет свое специфическое место в диалектике общественной действительности и в ее познании. Будучи составной частью и субкатегорией общественно-экономической формации она означает такую сторону действительности, которой характеризуется формация на уровне одного из своих противоречивых определений — т. е. противоречия условия жизни и образа жизни. Однако она является такой стороной лишь в виде реального, сложного, диалектически «содержательного» явления, которое создается в движении целого действительности и как специфическое проявление этого целого. Этому также должна соответствовать и логика ее понятийного выражения.

Анализ общественной действительности с точки зрения ее элементов и взаимовлияний этих элементов неизбежно ведет к тому, что в той или иной степени отражается качественное различие деятельностей и других элементов. Это фактически касается всех подходов к определению образа жизни, как уже в случае, когда данное понятие содержит деятельность вместе с другими элементами действительности, так и в случае, когда оно ее не содержит. В общественном жизненном процессе происходят изменения каждого элемента, включая деятельность. Однако именно деятельности являются тем элементом, с помощью которого эти изменения осуществляются и в этом смысле они представляют собой особое качество в общественной действительности. Они являются всеобщим условием жизненного процесса, которое обеспечивает единство действительности как единство общественной действительности и развитие субъекта как общественного субъекта. Значит они являются таким общим элементом, который в действительности представляет собой существование субъекта как движение и это движение как определенный способ взаимосвязи (взаимодействия) внешних и внутренних условий жизни субъекта — как образ жизни. Качественная определенность образа жизни имеет естественно свое конкретное историческое содержание (зависимое от конкретности классово-социальной дифференциации жизненных условий и конкретности их стадии развития), для определения которого эта общая дифференциация явления является лишь исходным пунктом.

Для того, чтобы понимать образ жизни как определенное качество естественно недостаточно различать лишь деятельность и жизненные условия. Необходимо прежде всего специфицировать более конкретно объективную и субъективную стороны как в условиях жизни, из противоположности и противоречивости которых создается образ жизни, так и в деятельности самой. Определение образа жизни проходит также сознанием субъекта, содержания которого эффективно различать как субъективные условия в узком собственном смысле. Речь идет о непрерывном процессе преобразования объективного определения в субъективное (и наоборот), при чем субъект (как данный в общественном отношении и сознательный фактор) «несет» каждое из этих определений лишь в единстве основных сторон своей деятельности, в единстве предметной и идейной деятельности и следовательно также в единстве выбора и творчества.

Итак, образом жизни субъект проявляет свою общественную сущность. Качество этого проявления заключается не только в преобразовании детерминации в опре-

деленную структуру деятельностей субъекта, но прежде всего в преобразовании детерминации в намерение (реальную направленность) этих деятельностей. То, что содержится в намерении в общественном отношении и что с ее помощью в общественном отношении отстаивается, потом является ее основным аспектом, ибо с ним связан вопрос качественного развития образа жизни как процесса, в котором случайность нового становится необходимостью и необходимость превращается в неизменность.

Возможность показаний конкретного содержания образа жизни зависит от его восприятия как системы. Так как речь идет о явлении и понятии диалектического характера, он должен быть уже с точки зрения элементов определен жизнедеятельностью как таким аспектом общественной действительности, который (оптикой данного элемента) отражает и синтезирует единицу жизненных условий субъекта, и который следовательно не стоит рядом со своими детерминантами, но содержит их как определенный способ их освоения, осуществления и преобразования. Точки зрения структуры и функций образа жизни далее завершают восприятие рассматриваемого явления тем, что выражают аспект жизнедеятельностей как определенности системы, т. е. связывают качественные характеристики явления не только с отдельными жизнедеятельностями, но одновременно также с единицей и взаимосвязью всех жизнедеятельностей субъекта. При этом с точки зрения функций существенно то, что намерение жизнедеятельности и единицы образа жизни означает единство двух функциональных сторон, что всегда речь идет о чертах активного проявления и как характеристики единства функционального отношения к своему носителю и обществу (или к другим, формирующим его субъектам). Из этого также вытекает, что намерение той или иной жизнедеятельности может быть, с точки зрения бинарности своей функции, как функцией образа жизни данного субъекта как меняющейся системы, так и функцией преобразования системы образа жизни высшего класса (общества). Эта действительность направляет исследование также на восприятие существенных проявлений субъекта в общественном отношении, как в смысле общего качества основных компонентов причинной стороны воспроизводства данного субъекта и общества как одного целого, так и в смысле конкретного исторического социального качества тенденции воспроизводства образа жизни, проявляемой пока лишь его определенными компонентами.

Общественное значение этого понятия и подхода к образу жизни состоит в том, что дает возможность вскрывать специфические и конкретные формы проявления законов общественного движения как определенное синтетическое качество активного проявления того или иного субъекта. Качество социальной действительности не показано лишь как качество жизненных условий, но также как образ жизни субъектов — качество активного освоения и преобразования условий, качество тенденции развития в этом (хотя противоречивом) единстве активной стороны жизни субъектов.

Summary

Růžička R.: Category of the Way of Life in Comprehending the Dialectics of Social Development

The way of life occupies a specific place in the dialectics of the whole of social reality as well as in its cognition. As a component part and subcategory of the socio-economic formation it stands for an aspect of reality characterizing the formation on the level of one of its contradictory determinations — i. e. of the contradiction between living conditions and the way of life. To be sure, it represents such an aspect only as a real, complex, dialectically "comprehensive" phenomenon formed in the motion of the whole of reality, and as a specific manifestation of this whole. The logics of its conceptual expression must no doubt be conformable to this fact.

The analysis of social reality from the point of view of its elements and the interaction of these elements necessarily leads to a more or less exact reflection of the qualitative difference between activities and other elements. This holds for practically all approaches to the definition of the way of life, no matter whether they do or do not include activities together with other elements of reality in the given concept. In the social process of life, all elements — inclusive of activities — are subjected to change. However, it is exactly activities that represent the element through which changes are realized, and in this sense they stand for a special quality in social reality. They form a general condition of the process of life actualizing the

unity of reality as a unity of social reality and the development of the subject as a social subject. This in turn implies their being a general element which, in reality, represents the subject's existence as motion, and this motion as a particular mode of interdependence (interaction) of external and internal dispositions of the subject's life — as the way of life. The qualitative definiteness of the way of life naturally involves its concretely historical content (depending upon the concreteness of the class-social differentiation of living conditions and upon the concreteness of their developmental phase) in whose definition this general difference represents nothing but a starting point.

It goes without saying that the conception of the way of life as a certain quality postulates more than a mere differentiation of activity and living conditions. What is necessary first of all is a closer specification of the objective and the subjective aspect both in the living conditions whose antagonism and contradictoriness give rise to the way of life, and in the activities themselves. The determination of the way of life passes through the subjects' consciousness whose contents may be distinguished as subjective conditions in the narrower, proper, sense. What is involved here is a continuous process of transformation of the objective determination into a subjective one (and vice versa), while the subject (as a socially given and conscious factor) "bears" each of these determinations only in the unity of the basic aspects of his activity, in the unity of objective and intellectual activity, and, consequently, also in the unity of choice and creation.

Hence the subject manifests his social substance through his way of life. The quality of this manifestation lies not only in the transformation of the determination into a particular structure of the subject's activities, but primarily in the transformation of the determination into an intention (real orientation) of these activities. That which is socially contained in the intention and which socially asserts itself through its mediation represents its basic aspect owing to its relation to the issue of the qualitative development of the way of life as a process wherein the accidental character of the new becomes a necessity, and necessity changes into irreversibility.

The possibility of a statement about the concrete content of the way of life depends on its comprehension as a system. Since, however, a phenomenon and concept of a dialectical nature is involved here, it must be defined — already from the viewpoint of elements — in terms of life activities as such an aspect of social reality which (from the point of view of the given element) reflects and synthesizes the entirety of the subject's living dispositions, and consequently is not situated side by side with its determinants but contains them as a particular mode of their appropriation, realization and transformation. The aspects of structure and functions of the way of life then complete the comprehension of the phenomenon under examination by expressing the aspect of life activities as the definiteness of the system, i. e. they relate the qualitative characteristics of the phenomenon not only to single life activities but simultaneously also to the whole, to the interdependence of all life activities of the subject. Substantial from the point of view of functions is the fact that the intention of both the life activity and the way of life as a whole implies the unity of two functional aspects — that it is always a question of features of an active manifestation as a characterization of the unity of the functional relation to its bearer and to society (or to other subjects forming it). Hence it follows, moreover, that from the viewpoint of the duality of its function, the intention of any given life activity may be both a function of the way of life of the given subject as a changing system, and a function of the change of the system of the way of life of a higher order (society). This fact orientates research also to the comprehension of the subject's socially substantial manifestations — in the sense of the general quality of basic components of the causal aspect of reproduction of both the given subject and society as a whole, as well as in the sense of the concretely historical social quality of the reproductive tendency of the way of life manifesting itself, for the time being, by some of its components only.

The social significance of this conception and approach to the way of life rests in the fact that it provides the possibility to disclose specific and concrete forms of the manifestation of the laws of social motion as a certain synthetic quality of the active manifestation of the given subject. The quality of social reality is given not only by the quality of living conditions but also by the subject's way of life — by the quality of an active appropriation and transformation of conditions, and by the quality of the developmental tendency in this (however contradictory) unity of the active aspect of the subjects' life.

1. Pozitivistická východiska Durkheimovy metodologie

Durkheim ve svých metodologických úvahách obsažených v základním díle zaměřeném na tuto problematiku – v *Pravidlech sociologické metody* (I. vyd. 1895) – vychází ze správné myšlenky, že je rozdíl mezi tzv. všedním míněním a vědou. Tento rozdíl je podle jeho názoru zatím zřejmý pouze v ostatních vědách, nikoli v sociologii. Můžeme dát Durkheimovi za pravdu, že v sociologii je nebezpečí, že tzv. poznatky všedního mínění (my bychom dnes řekli spíše běžného myšlení) budou vydávány za jediné vědecké poznatky, mnohem větší než v jiných vědách. Každý se totiž považuje tak či onak za „sociologa“, neboť žije ve společnosti a má na společenské otázky určitý názor.

„Existuje-li však věda o společnostech“, píše Durkheim, „musíme zajisté čekat, že nespočívá v pouhém přepisu tradičních předsudků, nýbrž že nám ukazuje věci jinak, než se jeví všednímu mínění; neboť předmětem každé vědy je činiti objevy, a každý objev více či méně ruší přejaté názory.“ [Durkheim 1926 : 11]

Co je podle Durkheima zárukou opravdu vědeckého přístupu ke společnosti? Francouzský sociolog odpovídá, že „jen dlouhá a odborná praxe může předejít“ směšování sociologických poznatků a poznatků běžného myšlení.

To je však typicky pozitivistická odpověď: Ani Durkheim totiž neopouští takové řešení otázky objektivní poznatelnosti společenské skutečnosti, kdy se podmínky pravdivého poznání hledají v subjektu samém. Východisko (obdobně jako jeho předchůdci Comte a Spencer) vidí ve zdokonalování toho, co bychom mohli široce označit jako výzkumnou výbavu sociologa, avšak úplně odhlíží od problematiky společenské podmíněnosti sociologického poznání, která v této otázce hraje klíčovou roli. Pravdivost poznání společnosti není přece podmíněna pouze samotnou metodickou a technickou výbavou sociologa (i když její kvalita hraje významnou roli), ale výrazně a za určitých okolností především společensko-rádními východisky, z nichž se ke zkoumání společnosti přistupuje.

Durkheim sice správně píše, že „věda ukazuje věci jinak, než se jeví všednímu mínění“, tuto odlišnost však vidí hlavně v tom, že „věda činí objevy“ a „ruší přejaté názory“.

Domnívám se, že Durkheim nepostihl rozdíl mezi vědou a běžným myšlením přesně. Také běžné myšlení činí objevy, a to mnohdy z hlediska každodenního života lidí velmi významné. Je nesprávné toto běžné myšlení jakkoli podceňovat, neboť je to jev, který ve vědomí každého příslušníka společnosti převládá a výrazně ovlivňuje jeho jednání. Jde však o to, že toto myšlení není kompetentní tam, kde překročí hranice relativně jednoduchých jevů a vztahů. Pak s ním již – nemáme-li zaznamenávat ve své činnosti pouze neúspěchy – nelze vystačit.

Základ rozdílnosti mezi běžným myšlením a vědou je třeba hledat jinde, než to činil v důsledku omezenosti svých pozitivistických východisek Durkheim. Hlavní rozdíl mezi těmito dvěma formami lidského vědomí spočívá v tom, že

běžné myšlení zůstává zpravidla na povrchu skutečnosti, u jevové stránky, zatímco věda jde k podstatným souvislostem, jež často zůstávají skryty, to znamená do hloubky. Proto běžné myšlení je ve svých poznatcích omezené, často se mýlí, jeho nositelé podléhají různým klamům, iluzím, a tudíž také zklamáním. V marxismu jsou na tento problém nejlépe aplikovatelné gnoseologické kategorie jevu a podstaty, kterým Marx a Engels věnovali ve svých dílech mnoho pozornosti a jejichž správná aplikace se stala významným marxistickým metodologickým nástrojem při studiu různých stránek života společnosti. Zvlášť instruktivní jsou z tohoto hlediska některé postupy, jež Marx použil v *Kapitálu*.

O omezenosti běžného myšlení se už před Durkheimem vyjadřovali klasikové marxismu i explicitě, a to zejména když kritizovali tzv. všední měšťácký rozum či tzv. zdravý rozum. Tyto termíny můžeme ostatně považovat v marxismu za synonyma běžného myšlení.

V této souvislosti stojí za zmínku především některé myšlenky B. Engelse, který napsal: „Jankovitá herka všedního měšťáckého rozumu se ovšem v rozpacích zaráží před příkopem, který dělí podstatu od jevu, příčinu od účinku; chce-li se někdo mermomocí vydat na štvaniči do značně výmolovitého terénu abstraktního myšlení, nesmí si ovšem sedat na drožkářskou herku.“ [Engels 1963 : 517] A jinde: „Tento způsob myšlení (metafyzický) nám na první pohled připadá velice hodnověrný, protože tak uvažuje takzvaný zdravý lidský rozum. Jenže zdravý lidský rozum je sice v domáckém prostředí úctyhodný chlapík, ale jakmile se pustí do širokého světa bádání, zakouší prapodivná dobrodružství (...).“ [Engels 1966 : 45](1)

Základní rozdíl mezi běžným myšlením a vědou zůstal ovšem Durkheimovi skryt, a to proto, že pozitivismus nepřipouští, že za jevy existuje nějaká podstata, a programově zůstává u jevové stránky skutečnosti. Tato metodologie má v sobě nutně určité prvky agnosticizmu a ani Emil Durkheim se z této omezenosti pozitivismu nevymanil. Proto jeho hledání v této oblasti jde po falešných stezkách a končí ve slepé uličce pouze čistě gnoseologických forem překonávání nedostatků tzv. běžného myšlení.

Ulpívání na jevové stránce skutečnosti není v pozitivismu pouze nedostatkem gnoseologickým, ale má také významné důsledky ideologické. Jde totiž o to, že na základě pouze jevového poznání kapitalistické společnosti nemůžeme nikdy dospět k odhalení podstatných zákonitostí jejího vývoje, a tím ani k myšlence její revoluční změny. Gnoseologická omezenost jde v pozitivismu ruku v ruce s omezeností ideologickou a třídní. Pouze analýza esence kapitalistické společnosti cestou vědecké abstrakce a díky myšlenkovému procesu, který vede od smyslově konkrétního k teoreticky konkrétnímu, umožnila Marxovi odhalit skrytou podstatu takových základních vlastností a procesů kapitalistické společnosti, jako je vykořisťování, nadhodnota, výroba a směna zboží apod. Ten, kdo zůstává pouze u jevové stránky kapitalistické civilizace, může nanejvýš dospět k přesvědčení o nutnosti jejich dílčích reforem. Avšak ten, kdo složitou cestou vědecké abstrakce pronikne k podstatě kapitalistické společnosti, zjistí, že její antagonismy nejsou záležitostí povrchových struktur, ale záležitostí její

(1) Pozoruhodnou analýzu Marxovy kritiky tzv. běžného myšlení provedl polský autor Kozyr-Kowalski [Kozyr-Kowalski 1967 : 165–178]. U nás se touto problematikou v poslední době zabýval například K. Rychtařík. Aktuální je zejména jeho varování, „aby v každodenní praxi, zejména řídicích orgánů společnosti, nebylo toto bezprostřední poznání povýšeno na jediné, nebo dokonce zcela nesporné poznání“ [Rychtařík 1978 : 213].

podstaty. Logicky domyšleno to pak vede k přesvědčení o nutnosti změny této podstaty, tj. k přesvědčení o nutnosti revoluce. Revolučnost v praxi jde tak ruku v ruce s revolučností v teorii a metodologii. Tu však u Durkheima nenacházíme. Durkheim sám to ostatně explicitě vyjádřil, když napsal: „V naší metodě není (...) nic revolučního.“ [Durkheim 1926 : 12]

Durkheim v důsledku svých omezených teoretických východisek přehlédl ještě jednu důležitou skutečnost, která je odhalitelná pouze z marxistických pozic, a to fakt, že běžné myšlení ve svém celku má vždy také určitý třídní podtext a třídní funkci. Protože myšlenky vládnoucí třídy jsou podle zakladatelů marxismu vždy vládnoucími myšlenkami, převládají v třídně antagonistických společnostech v běžném myšlení názory třídy, která vládne. Znamená to, že běžné myšlení je vždy v podstatě oporou statu quo. S nedostatky běžného myšlení se proto není možné vypořádat pouze gnoseologickými prostředky, jak se domníval Durkheim, ale důsledně je likvidovat znamená zaujmout určité třídní hledisko. Pouze z pozic pokrokové třídy, jež není zainteresována na udržení stávajícího stavu, se lze dopracovat vědeckého, tj. plně objektivního poznání společenské skutečnosti.

Když se Durkheim zabývá obecnými východisky své metodologie, směřují některé jeho výroky proti tzv. voluntaristickému idealismu v sociologii. Durkheim v této souvislosti píše: „Oč nebezpečnější je nauka, která v nich (tj. ve společenských jevech) vidí jen výtvar myšlenkových sestav, jež může pouhá řečnická obratnost v okamžiku úplně zvrátit!“ [Durkheim 1926 : 13] Durkheim tedy správně uznává, že ve společnosti existují určité objektivní skutečnosti a zákony, jež nelze libovolně měnit. Nevylučuje, že v důsledku metody, „která uvádí kolektivní vývoj v závislost na objektivních podmínkách, prostorově určených“, bude pokládán za materialistu. To je však příliš široké pojetí materialismu. Uznání objektivnosti společenských procesů neznámá pochopitelně ještě uznání jejich materiálnosti. Durkheim však ihned namítá, že „spravedlivěji bychom mohli požadovati označení opačné“, tj. označení spiritualismus, a to proto, že „zdráháme se i my vysvětlovat nejsložitější nejjednodušším“, tj. ideální materiálem. Durkheim však pro sebe odmítá jak označení materialista, tak spiritualista. Jediný název, který přijímá, je racionalista.

To je však charakteristické uhýbání před důsledným řešením základní filozofické otázky. Je to hledání jakési třetí cesty, zcela v duchu pozitivismu, která však ve svých důsledcích i v Durkheimově případě končí v idealismu. „Naším hlavním cílem (...) jest rozšíření vědecký racionalismus na lidské chování a ukázati jak, pozorováno v minulosti, dá se převést na vztahy příčiny a účinku, jež potom výkon neméně racionální může přeměnit v pravidla jednání pro budoucnost.“ [Durkheim 1926 : 13–14]

Co to však je vědecký racionalismus? Budeme zajisté souhlasit s tím, že každý společenský problém je třeba řešit racionálně, že vůdčí silou při tomto řešení musí být rozum. Neexistuje však žádný rozum „vůbec“, rozum jako takový. Durkheimův vědecký racionalismus není nic jiného než racionalismus jisté složky francouzské buržoazie přelomu devatenáctého a dvacátého století, v jejímž jménu Durkheim vystupuje, ať si je toho vědom, či nikoli.

Pokud jde o princip kauzality, souhlasíme s Durkheimovou snahou aplikovat jej na společenské jevy. Ale sama kauzalita ještě nic neříká o charakteru příčin a účinků. Musíme znovu klást otázku, o jaké příčiny jde. Jsou materiální, nebo ideální? Které z nich jsou rozhodující? Uvidíme, že i tuto otázku řeší Durkheim v podstatě idealisticky.

Durkheim tento svůj pozitivistický racionalismus chce zásadně odlišit od „pozitivistické metafyziky Comtovy a Spencerovy“. Nechce se dostat „za jevy“: „Jsou-li jevy zúplna vysvětlitelné, postačí i vědě i praxi.“ [Durkheim 1926 : 14] Toto jednoznačně pozitivistické uplívání na jevech nemůže ovšem nikdy vést k vytvoření skutečné vědy o společnosti právě proto, že se vyhýbá – jak jsme už výše ukázali – poznání podstaty.

Durkheim si často stěžuje, že „až dosud věnovali sociologové málo pozornosti povaze a výměru metody, již užívají při studiu jevů společenských“ [Durkheim 1926 : 33]. Platí to jmenovitě o Spencerovi a Millovi. Jedině Comte věnoval této otázce v *Kursu pozitivní filozofie* jednu kapitolu, jež „je tedy téměř jediná původní a důležitá studie, kterou o věci máme“ [Durkheim 1926 : 33].

Durkheim se vůbec nezmiňuje o Marxově a Engelsově metodologickém přínosu společenským vědám. Tato otázka má širší platnost a je velmi závažná. Durkheim jako představitel buržoazní akademické sociologie zřejmě viděl v Marxovi pouze ideologa komunismu, nikoli vědce. Z tohoto důvodu zůstal Marx jako vědec mimo rámec jeho pozornosti. Je to typicky pozitivistické oddělování vědy a ideologie. Tím, co bylo v marxismu nejnejnější, totiž spojením teorie a praxe, vědeckého poznání společnosti s dělnickou třídou jako reálnou silou, jež jediná může a musí revoluční cestou změnit stávající poměry, se marxismus v očích buržoazních teoretiků diskvalifikoval. Nešlo samozřejmě jen o tyto gnoseologické výhrady, ale především o zásadní nesouhlas s praktickými revolučními návrhy na likvidaci kapitalismu, s nimiž marxismus přicházel. Durkheimův nezáměr o marxismus jako vědeckou teorii je ovšem neomluvitelný, a to i z čistě „objektivních“, „vědeckých“ hledisek, na něž se buržoazní myšlení rádo odvolává. Durkheim se prostě nevyrovnal s významným vědeckým názorem v oblasti, kterou se sám zabýval. To je elementární nedostatek jeho postupu, který do značné míry diskvalifikuje celé jeho dílo.

2. Pojetí společenského jevu

Sama otázka, co je společenský jev, kterou Durkheim vytyčuje na počátku své knihy o metodě, je příznačná. Cítí potřebu nejprve vymezit vědu, kterou se zabývá, a fakty, které tato věda zkoumá. Je v tom vliv pozitivistického postupu, podle něhož se předpokládá, že každá věda má přesně určený své hranice, metody a předmět. Není-li tomu tak, nejde o vědu plně konstituovanou a oprávněnost její existence může vzbuzovat pochyby. Tím však dochází k určitému posunu v samém poslání vědeckého poznání. Do pozadí se dostává analýza objektivní sociální skutečnosti, a na druhé straně hypertrofuje zájem o zkoumání vědy samé.

Nechceme popírat nutnost a potřebnost toho, aby se kterákoli věda hluboce zabývala sama sebou, svými metodologickými problémy, otázkami své struktury a výstavby. Zakladatelé marxismu-leninismu podrobili takovéto analýze jednotlivé součásti svého učení nejednou. Vždy to však pro ně byl pouze nástroj, prostředek k hlubšímu poznání skutečnosti, nikoli cíl sám o sobě.

Tento odvrát pozitivistů od objektivní stránky vědy (zkoumání skutečnosti) k její subjektivní stránce (zkoumání vědy samé) nemá jen příčiny čistě gnoseologické, jak jsou sami jeho nositelé často subjektivně přesvědčeni. Tento odvrát má nesporně i své příčiny objektivní – třídní. Společenská věda, jejíž nositelé nemají ze sociálně třídních důvodů zájem na objektivním poznání reálné společenské situace, začíná prohlašovat, že samo toto poznání je svou podstatou problematické, projevují se v ní rysy agnosticizmu i zaměření na sebe samu,

na sám poznávací proces a jeho metody, má dokonce ve svých závěrech tyto rysy agnosticismu zdůvodnit.

Na tuto skutečnost správně poukázal F. Charvát ve své knize *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií* [Charvát 1975]. Upozornil, že snaha o sebevymezení sociologie, stává-li se z ní hlavní předmět zájmu, není zdaleka tak nevinná, jak by se na první pohled mohlo zdát. Přitom se v buržoazní pozitivistické sociologii od Comtových dob neustále reprodukuje.

V tom je také jeden z podstatných rozdílů mezi Comtem a Marxem, a obecněji mezi pozitivisticky orientovanou buržoazní sociologií a marxismem. „Na rozdíl od Comta neuvažuje Marx o sociologii, ale o společnosti. Zde je v zásadní, vyhocené podobě obsažen protiklad Marxe a Comta. Pozoruhodné však od dob Comtových zůstává, jak úporná snaha a priori stanovit sociologii se stává základní překážkou její faktické realizace.“ [Charvát 1975 : 19–20]

Marxovi nikdy nešlo o vymezení sociálního faktu jako takového. Vždy zkoumal sociální jevy a procesy v jejich konkrétně historické podobě, v jejich vzájemné souvislosti a vývoji. Nikdy se také nepokoušel o vytvoření takové klasifikace společenských věd, kde by jednotlivé disciplíny měly nepřekročitelné hranice. Naopak, je známo, že ve svých studiích spojoval různé druhy analýz (analýzy historické, politicko-ekonomické, filozofické, etické, analýzy z oblasti teorie státu a práva apod.) a právě tento komplexní přístup mu umožňoval postihnout sociální skutečnosti a jejich jednotlivých složek v celé jejich složitosti. Dospíval tak k takové duchovní reprodukci skutečnosti, že se maximálně blížila svému originálu. Tento komplexní přístup je také jedním z nejtýpčtějších metodologických znaků marxismu-leninismu, o jehož neustálé uplatňování musíme i dnes usilovat.

Charvát v této souvislosti píše: „Marx nehovoří o sociologii, ale realizuje ji. Proto se v *Kapitálu* rozvíjí pravda o společnosti, a nikoli spekulace o sociologii. Proto také Marxovo dílo nejlépe dokázalo, jak je permanentní snaha ‚comtovské sociologie‘ po svém vlastním sebeurčení v zásadě mylná, jak je myšlenka o absolutní analogii přírodovědeckých a společensko-vědných forem poznání fakticky zábranou jeho rozvoje.“ [Charvát 1975 : 21].

Soudy vyslovené zde o Comtovi a jeho sociologii platí v podstatě rovněž o Durkheimových úvahách z první hlavy jeho základní metodologické studie. Podívejme se nyní na Durkheimovy názory zde vyslovené podrobněji a konkrétněji.

Prvním základním znakem sociálních faktů je, že „jsou to (...) druhy jednání, myšlení a cítění, které mají tu pozoruhodnou vlastnost, že existují mimo individuální vědomí“ [Durkheim 1926 : 36]. S tímto Durkheimovým tvrzením nelze souhlasit. Jde v něm o nedialektické oddělování obecného a jedinečného, společenského a individuálního, jež je ostatně charakteristické pro celé Durkheimovo dílo a vyvolává v něm celou řadu neřešitelných problémů.

Ve společenském životě, v jednání, myšlení a cítění společenských tříd a skupin i v jednání, myšlení a cítění jedinců není nic pouze individuální, ani nic pouze sociální. Ten, kdo tvrdí, že v lidské činnosti jsou pouze individuální prvky, redukuje společenský život na pouhý součet (sumu) jedinců. Ten, kdo naopak tvrdí, že společenské je to, co existuje mimo individuální, činí ze společnosti jakousi samostatnou skutečnost a ontologizuje ji. Vzniká pak otázka, co je nositelem těchto společenských vlastností, nejsou-li to individua? Jak může ve společnosti existovat něco, aniž by se to projevovalo v činnosti jedinců? Ve společenském životě samozřejmě existuje mnoho jevů, jež jsou na

individuální vůli nezávislé (jedinec se například rodí do určitých podmínek, jež si nevybral a na jejichž vytváření se nepodílel). To však neznamená, že jsou to jevy existující mimo individua.

Durkheim proto ve své první tezi týkající se sociálního faktu nemá pravdu. Z této výchozí nesprávné charakteristiky vyplývají pak další slabiny jeho učení, ústící nakonec v přesvědčení, že ve společnosti může existovat něco, co není vázáno na lidská individua, co existuje jaksi samostatně jako spekulativně vytvořená entita.

Dalším znakem sociálních faktů v Durkheimově pojetí je, že jsou to „typy počínání nebo myšlení“, které „jsou nadány silou rozkazovací a utlačivou, kterou se (jedinci) vnucují, ať již chce či ne“ [Durkheim 1926 : 36].

Tento znak je pouze logickým pokračováním a rozvíjením znaku předchozího. Předpokládá se zde existence takových skutečností ve společnosti (právní normy, veřejné mínění, společenské konvence, jazyková pravidla, používání peněz určitého druhu, pracovní metody apod.), jimž se jedinec ve svém chování i myšlení musí přizpůsobit, chce-li obstát. Neučiní-li tak, pocítí velmi brzy tlak a sílu těchto jevů.

V jednom má Durkheim pravdu: každý člověk se musí v mnoha stránkách svého života po celý život přizpůsobovat svému okolí. Zvláště názorné je to v prvních letech života, v období socializace a intenzivní výchovy, kdy si jedinec osvojuje základní normy, postoje a poznatky týkající se různých aspektů společenské skutečnosti. Avšak Durkheimův přístup je opět nedialektický. Zapomíná, že nositeli oněch norem jsou zase pouze lidé, jiní jedinci, a ne jakási abstraktní společnost. A co hlavní – Durkheim zcela podceňuje a přehlíží druhou stránku uvedeného vztahu – skutečnost, že individua se pouze nepřizpůsobují, ale zůstavenou skutečnost také mění, a to často revolučně, zásadně. V Durkheimově pojetí společnosti by vlastně existoval pouze jeden proces – proces neustálého přizpůsobování, asimilace a akomodace. Proces změny zůstává buď v pozadí, nebo vůbec neexistuje.

Další skutečností, jež zaslouží z marxistického hlediska kritiku, je to, že Durkheim chápe onen tlak tzv. společnosti na jedince nediferencovaně, netřídně. Všechny normy, jež Durkheim uvádí, mají však svůj výrazný třídní aspekt. V třídní společnosti nepocituje jedinec tlak jakéhokoli práva, abstraktního práva, ale zcela konkrétního třídního práva, práva, jež je ve službách panující třídy. A totéž platí i o velké většině ostatních norem.

V této druhé charakteristice sociálního faktu se opět jasně projevuje to, co je typické pro celý pozitivismus: snaha o netřídní přístup k sociální skutečnosti, jež však zakrývá fakticky třídní hodnocení z buržoazních pozic. Na jedné straně důraz kladený na udržení statu quo, na ty procesy, které k tomu vedou (přizpůsobení se danému stavu), na druhé straně podceňování, přehlížení a negativní hodnocení procesů vedoucích k zásadní změně sociální skutečnosti, procesů revolučních. V Durkheimově pojetí sociálního faktu není fakticky pro revoluci místo, revoluční postoj zde vůbec nemůže vzniknout, a vznikne-li, bude platnými normami okamžitě potlačen a zlikvidován.

Co tvoří onu skutečnost, která má existovat mimo individua a jež má na ně vykonávat nátlak? Co jsou podle Durkheima společenské jevy?

„Podstatu jejich tvoří přesvědčení, snahy a zvyklosti po stránce kolektivní. (...) Jisté druhy jednání a myšlení nabývají vskutku následkem opakování jakési pevnosti, která je takřka žene a osamocuje od jednotlivých událostí, které je odrážejí. Nabývají tak tělesnosti, zřejmé formy jim vlastní, a tvoří skutečno sui generis velmi odchylné od individuálních jevů, v nichž se pro-

jevuje. (...) Tak jsou určité názory, které nás ženou s nestejnou silou, podle doby a kraje, jednoho k manželství například, jiného k sebevraždě, nebo mají vliv na stoupající či klesající počet porodů atd. To jsou zřejmě společenské jevy. Na prvý pohled zdají se neoddělitelné od forem, jichž nabývají v jednotlivých případech. Ale statistika dává nám možnost je osamotiti. Jsou totiž dosti přesně znázorňovány indexem sňatků, porodů, sebevražd, tj. číslem, které dostaneme, dělíme-li roční průměr sňatků, porodů a sebevražd počtem lidí, kteří jsou ve věku vhodném pro manželství, plození a sebevraždu. Poněvadž každé z těchto čísel osahuje všechny jednotlivé případy bez rozdílu, individuální okolnosti, jež mohou mít účast na vzniku jevu, se vzájemně ruší a nepřispívají následkem toho k jeho určení. Co číslo vyjadřuje, jest určitý stav hromadné duše.“ [Durkheim 1926 : 40–42]

Durkheim, jak je zřejmé z výše uvedeného citátu, přistupuje k vymezení sociálního jevu z idealistických pozic. Tyto jevy mají duchovní povahu („přesvědčení, snahy a zvyklosti“), jsou to „stavy hromadné duše“. Co je fakticky touto hromadnou duší, kdo je jejím nositelem, Durkheim nevysvětluje. V žádném případě to není souhrn jedinců.

Při hodnocení tohoto Durkheimova pojetí, jež rozhodně zasluhuje kritiku, souhlasíme s názorem I. S. Kona, který napsal, že „Durkheim protestuje proti převádění sociálního na individuální, ale i proti převádění ideálního na materiální“ [Kon 1964 : 72]. Durkheim často přímo prohlašuje, že jeho teorie nemá nic společného s materialismem, že sociální fakt je především kolektivní představa či souhrn idejí, který se nevztahuje k žádným materiálním procesům. Nenalézá-li konečný zdroj lidské a společenské duchovní aktivity v materiálním životě společnosti, nejsou-li prostředníky mezi tímto zdrojem a duchovní aktivitou lidská individua, pak Durkheim nutně, ať si to přeje či nikoli, sklouzává na pozice objektivního idealismu.

Marxistický postup v této otázce je jednoznačný a byl formulován zakladateli marxismu již v Německé ideologii: „Předpoklady, z nichž vycházíme, nejsou libovolné, nejsou to dogmata; jsou to skutečné předpoklady, od nichž můžeme abstrahovat jen ve fantazii. Jsou to skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života, které tu byly už před nimi, i ty, které tato individua sama vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je tedy možno zjistit čistě empiricky.“ [Marx-Engels 1962 : 34]. To neznamená, že marxismus redukuje společenské na individuální. Tvrdí však, a to oprávněně, že „prvním předpokladem veškerých dějin lidstva je ovšem existence živých lidských individuí“ (Tamtéž). Představa společnosti a společenského vědomí bez existence individuí je absurdní. To je však pouze východisko. Lidé se začínají odlišovat od zvířat a stávají se společenskými a myslícími bytostmi teprve když začnou vyrábět „prostředky ke svému životu“.

Existence biologických individuí vybavených určitými vlastnostmi, umožňujícími další specifický rozvoj tělesných a duševních sil, a výroba, jako specifická lidská činnost, jejímž prostřednictvím si člověk obstarává existenční prostředky – to je z marxistického hlediska základní společenský jev, základní společenský fakt, základní skutečnost, z níž je třeba vyjít, abychom pochopili společenský život.

Projevují-li se u lidských skupin, tříd, národů apod. určité společné názory, postoje, nálady, krátce řečeno určité společné formy společenského vědomí, pak to není třeba složitě vysvětlovat spekulativním pojmem „hromadné duše“ apod., jak to činí Durkheim, ale v sociálně ekonomickém postavení těchto kolektivit je třeba hledat ony objektivní faktory, které k těmto formám společenského vědomí přispívají.

čenského vědomí vedou. Každý jiný způsob výkladu existence společenského vědomí ústí nutně v idealismus.

Jedním ze zdrojů a podnětů toho, jak Durkheim formuloval své pojetí společenského faktu, byl kritický vztah k Tardově psychologismu. Přes často ostré vzájemné polemiky těchto dvou významných představitelů francouzské buržoazní sociologie nelze přehlédnout, že v otázce, kterou z marxistického hlediska považujeme za základní, totiž v otázce vztahu společenského vědomí a společenského bytí, se nijak mezi sebou zásadně neliší. Také Tarde se se svou teorií nápodoby pohybuje v oblasti duchovního života společnosti, společnost je mu výsledkem duševní invence individuí, tzv. vynálezců, kteří svými originálními nápady, jež jsou později napodobovány, zajišťují pokrok společnosti. Je to opět idealistický výklad, i když v tomto případě založený nikoli na kolektivistických a objektivistických kategoriích Durkheimových, nýbrž na kategoriích individuální psychiky. Ani zde však není uspokojivě vysvětleno, proč a jak se jednotlivé nápady ve „vynálezcově“ hlavě rodí, vše se pohybuje pouze v duchovní rovině, odkaz na reálné, empiricky zjiřitelné příčiny lidské duševní aktivity zcela chybí.

3. Problematika poznávání společenských jevů

Durkheim má pravdu, když píše, že v době, kdy se ještě neustavila věda o určitých oblastech skutečnosti, převládá v myšlení o nich spekulace, která se sice může odvolávat na fakty k potvrzení svých závěrů, ale „jevy zasahují jen druhotně, jako příklady nebo doklady; nejsou předmětem vědy. Věda postupuje tu od představ k věcem, ne od věcí k představám“ [Durkheim 1926 : 48].

Dále celkem správně vykládá, k jakým praktickým důsledkům to vede. Z tohoto hlediska se zejména zabývá sociologií: „Lidé nevyčkávali příchodu sociální vědy, aby si učinili představy o právu, mravnosti, rodině, státu, společnosti, neboť nemohli se bez nich minouti. A zvláště v sociologii tyto praenotiones, abych užil výrazu Baconova, jsou s to ovládnouti mysl a nastoupiti na místo věcí.“ [Durkheim 1926 : 50]

Postuluje-li Durkheim, aby sociální jevy byly zkoumány jako věci, znamená to nejprve, že chce, aby předmětem sociologie nebyly spekulace lidí o společnosti, jejich přání a představy o ní: „Organizace rodiny, smlouvy, útisku, státu, společnosti zdají se tak pouhým rozvinutím našich představ o společnosti, státu, spravedlnosti atd. Následkem toho se zdá, že tyto a obdobné jevy nemají jiné skutečnosti než v představách a představami, jež jsou jejich zárodkem a jež jsou proto vlastní látkou sociologie.“ [Durkheim 1926 : 50]

Sociologie (tj. buržoazní sociologie) doposud pojednávala podle Durkheima téměř výlučně o pojmech, nikoli o věcech. Přestože podle Durkheimových slov už Comte prohlásil, že společenské jevy jsou přírodní jevy podrobené přírodním zákonům, zůstalo pouze u tohoto obecného tvrzení, ale ve své sociologické praxi učinil Comte předmětem zkoumání opět jen představy. Durkheim to dokumentuje na tom, že „hlavní látkou jeho sociologie (...) je pokrok lidstva v čase“ [Durkheim 1926 : 51].

Durkheimova kritika Comta je oprávněná v tom smyslu, že nelze bez znalosti reálné skutečnosti vyslovovat obecné soudy o pokroku lidstva jako takovém. Věc je v tomto případě empirickým datem, protikladem spekulativně vytvořeného pojmu či představy. Durkheim má pravdu, že spekulativně vytvořená kategorie pokrok je vědecky bezcenná: „A vskutku jedná se tu o představu tak subjektivní, že ve skutečnosti tento pokrok lidstva neexistuje. Jediné, co

existuje a co je dáno pozorováním, jsou jednotlivé společnosti, které se rodí, vyvíjejí a vymírají nezávisle na sobě." [Durkheim 1926 : 52]

Jakkoli nemůžeme souhlasit s tím, že společnosti jsou na sobě nezávislé, zbývající část názoru můžeme plně akceptovat. Durkheim zde není daleko od marxistického pojetí sociální reality, jež zdůrazňuje nutnost konkrétně historického přístupu ke každému jevu. Není rovněž daleko od známé Leninovy myšlenky z díla *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům?* z roku 1894: „Nejzábavnější však je, že p. Michajlovský obviňuje Marxe z toho, že „nepřezkoumal (sic) všechny známé teorie dějinného procesu“. To už je teprve směšné. A v čem tkvěly z devíti desetin tyto teorie? V čistě apriorních, dogmatických, abstraktních konstrukcích toho, co je společnost, co je pokrok atd. (Beru úmyslně příklady blízké intelektu i srdci p. Michajlovského.) Vždyť přece takové teorie nejsou k ničemu už samou svou existencí, nejsou k ničemu pro své základní metody, pro svou úplnou a bezútešnou metafyzičnost. Vždyť začínat otázkami, co je společnost, co je pokrok, znamená začínat od konce. Odkud vezmete pojem společnosti a pokroku vůbec, když jste ještě neprozkoumali ani jednu společenskou formaci v jednotlivosti, nebyli jste s to dokonce ani stanovit pojem, nedovedli jste dokonce ani přikročit k vážnému studiu faktů, k objektivní analýze jakýchkoli společenských vztahů? To je nejvýraznější znak metafyziky, kterou začínala každá věda: dokud se nedovedli pustit do studia faktů, stále si vymýšleli a priori všeobecné teorie, které zůstávaly neplodnými.“ [Lenin 1951 : 83]

Durkheim oprávněně kritizuje i Comtovo pojetí pokroku, chápaného jako přímočarý vzestupný vývoj bez prvků regresu. Oprávněně ve stejném protispekulativním duchu kritizuje i Spencera, zejména za jeho apriorní tvrzení týkající se dvou druhů společnosti, tj. vojenské a průmyslové: „Zase tedy určité pojetí společenského skutečna vstupuje na místo skutečna samého. Co takto jest definováno, není společnost, nýbrž představa, jakou si o ní činí Spencer.“ [Durkheim 1926 : 54]

Zde se už ovšem ozývá jeden tón, který ^umůžeme těžko akceptovat. Zdá se, že Durkheim je přesvědčen, že je možné zachytit sociální skutečnost jako takovou, v jakési čisté podobě, přičemž tato podoba zároveň neponese stopy jakéhokoli „pojetí“ toho, kdo tuto skutečnost odráží. Odráz sociálního skutečna je však vždy zároveň pojetím tohoto skutečna. Je to vždy odraz třídní. V tom se liší zásadně poznání přírody od poznání společnosti.

Na mnoha místech se zdá, jako by Durkheim chtěl, aby věda nepracovala nejen se spekulacemi, ale dokonce ani s pojmy o skutečnosti, nýbrž se skutečností samou. To však je iluze, to není možné. Věda vždy bude pracovat s pojmy. Jde však o to, aby to byly pojmy správně vytvořené, tedy nikoli spekulativní, ale vycházející ze skutečnosti, skutečnost maximálně přesně odrážející.

Volání po upřesnění, vymezení a jednoznačném používání takových slov, jako je „stát, svrchovanost, politická svoboda, demokracie, socialismus, komunismus atd.“ [Durkheim 1926 : 54], s nímž se u Durkheima setkáváme, je jistě správné. Každá věda, a tím spíše sociologie, kde role subjektu a jeho nástrojů v poznání je tak významná, musí usilovat o co největší přesnost svých pojmů. Jde však o to, že tyto pojmy nejsou prostě v důsledku třídního rozdělení společnosti a třídní podmíněnosti společenského poznání definovatelné tak, aby mohlo být jejich vymezení všemi jednomyslně akceptováno.

Svoje pojetí společenských jevů jako věcí upřesnil Durkheim v předmluvě k druhému vydání *Pravidel sociologické metody* z roku 1901 takto: „Zpracovávají jevy jistého oboru jako věci neznamená (...) roztržiti je do té či oné kate-

gorie skutečna; znamená to zachovávat k nim určitý duševní postoj. Znamená to vycházeti na počátku jejich studia ze zásady, že naprosto nevíme, čím jsou, a že jejich význačné vlastnosti, tak jako neznámé příčiny je podmiňující, nemohou býti objeveny ani nejpozornějším sebezpozorováním.“ [Durkheim 1926 : 17]

O několik odstavců dále Durkheim velmi jasně vyslovuje základní pozitivistickou myšlenku, jež je však také základní iluzí tohoto směru. Durkheim píše: „Naše pravidlo tedy neobsahuje žádného pojetí metafyzického, žádné spekulace o podstatě bytostí. Žádá jen, aby sociolog se přenesl do toho duševního stavu, ve kterém se nalézají fyzikové, chemikové, fyziologové, když se dávají do nějakého ještě neprobádaného oboru své vědecké oblasti.“ [Durkheim 1926 : 19] Již jsme uvedli, že takovýto přístup není v sociologii možný. Způsobuje to zvláštní charakter vztahu subjektu a objektu ve společenských vědách a dále třídnost a stranickost výsledků, k nimž tyto vědy v klíčových oblastech svého zkoumání dospívají.

Durkheim zde znovu opakuje zásadu takového přístupu k sociální realitě, který není ovlivněn žádnými předběžnými předpoklady. Tato zásada je však v oblasti sociologie nerealizovatelná. Už sám výběr problematiky, na kterou se zaměřujeme, nemůže být proveden bez předchozí teoretické a metodologické volby. Společenský vědec, badatel v sociologii není nikdy tabula rasa. Podvědomě či uvědoměle si vytváří určitý obraz světa, pojmovou aparaturu, filozofické předpoklady, s nimiž ke skutečnosti přistupuje.

Snad nejvýstižněji tuto Durkheimovu iluzi kritizoval zatím L. Goldmann. I když k mnoha stránkám díla tohoto francouzského autora můžeme mít oprávněné výhrady, jeho kritiku Durkheima v této oblasti musíme plně akceptovat. Goldmann napsal: „My však dnes víme, že rozdíl mezi pracovními podmínkami fyziků, chemiků a fyziologů na jedné straně a sociologů a historiků na straně druhé ve skutečnosti není rozdílem stupně, ale podstaty; fyzikální nebo chemický výzkum vychází z toho, že ve všech třídách, z nichž se skládá společnost, je skutečná a samozřejmá shoda o významu, povaze a cílech výzkumu. Úplná a nejpronikavější znalost fyzické a chemické reality je ideálem, který už dnes nenaráží ani na zájmy, ani na hodnoty žádné společenské třídy. V tomto případě nedostatek objektivnosti v práci vědce může být zaviněn pouze osobními nedostatky (pojetí systému, nedostatečná hloubka, zaujatost, ješitnost a konečně i nedostatek intelektuální poctivosti).

V humanitních vědách je naopak situace rozdílná. Poněvadž není-li platnost hodnotových soudů podložena logicky adekvátní znalostí faktů, jisté je naopak, že ve vědomí lidí znalost faktů tuto platnost psychologicky podepírá nebo oslabuje (...). V základních problémech, které stojí před humanitními vědami, se zájmy a hodnocení společenských tříd rozcházejí naprosto a ve všem. Místo jednomyslnosti, ať již implicitní nebo explicitní, hodnotových soudů o výzkumu a adekvátním poznání, která je základem fyzikálně chemických věd, setkáváme se v humanitních vědách se základními rozdíly v postoji, jež se objevují už na začátku, ještě před výzkumnou prací, a jsou často implicitní a podvědomé. Proto v nich není objektivnost pouhým individuálním problémem, nejde v nich jenom o inteligenci, pronikavost postřehu, intelektuální poctivost a ostatní dobré nebo špatné vlastnosti jednotlivce. Ten může nepochybně překročit obzor své třídy a přijmout perspektivy, které odpovídají zájmům a hodnocení třídy jiné, jestliže mu toto nové stanovisko umožňuje lépe pochopit fakty; může si dokonce — poněvadž jedinec není nutně koherentní — podržet svá stará hodnocení a přitom uznat pravdy, které jsou s nimi v rozporu. Avšak to jsou

poměrně vzácné výjimky a myslitel nejčastěji přijme, a to se vši poctivostí, jemu implicitní kategorie myšlení, které mu již od začátku uzavírají cestu k pochopení důležité části skutečna; jeho intelligence, postřeh a intelektuálně poctivé úmysly tu pomohou potom v základních bodech jen zdůraznit a učinit líbivější a přitažlivější deformované a ideologické pojetí faktů.

V humanitních vědách tedy nestačí, tak jak to věřil Durkheim, použít karteziánské metody, vzít v pochybnost všechny zjištěné pravdy a svěřit se plně faktům, poněvadž badatel přistupuje nejčastěji k faktům již s jemu samozřejmými kategoriemi a implicitními pojmy, jichž si není plně vědom a které mu předem uzavírají cestu k objektivnímu pochopení. [Goldmann 1967 : 22–23]

Hlavní problém zvědečtění sociologie nespočívá tudíž v tom, aby sociolog nepřistupoval k objektu, který zkoumá, se žádnými předběžnými předpoklady, ale v tom, aby tyto předběžné teoretické a metodologické předpoklady co nejlépe odpovídaly charakteru skutečnosti, aby nebyly předpoklady strnulými a dogmatickými a aby byly s to konkrétními výsledky badatelské činnosti se zpětně korigovat. Ze všech dosud známých předpokladů tohoto druhu odpovídá těmto požadavkům pouze metoda a teorie dialektického materialismu.

Nelze rovněž souhlasit s Durkheimovým zřetelně pozitivistickým názorem, že věda má pouze popisovat, a nikoli přicházet s návrhy na jiné uspořádání skutečnosti. Durkheim píše, že „(..) abstraktní úvahy netvoří vědy v přesném smyslu, poněvadž jejich předmětem jest stanoviti ne to, co vskutku jest, nýbrž co má býti (..)“ [Durkheim 1926 : 58].

Tato otázka je velmi důležitá. Zakladatelé marxismu ani jejich nejvýznamnější žáci nikdy netajili přesvědčení, že jejich poznání sociální skutečnosti není samoučelné, ale že jeho základním a hlavním cílem je praktická přeměna společnosti. To je také nejhlubším smyslem fundamentálního marxistického principu jednoty teorie a praxe.

V otázce vztahu popisu a prognóz v sociologii se mohou objevovat dvě krajní stanoviska. Stanovisko pozitivistické, kdy se tvrdí, že vědec má zůstat u popisu a jediné tak si může uchovat atributy vědce, a stanovisko utopistické, kdy podstatný není ani tak přesný popis sociální skutečnosti, ale spíše vytyčování ideálů, k nimž by společnost měla směřovat. Je pravdou, že až do vzniku materialistického pojetí dějin převládaly v sociálním myšlení přístupy druhého typu. Většina sociálně politických myslitelů od Platóna přes Mora až po Saint-Simona a Fouriera se nesnažila sociální skutečnost především analyzovat a popsat, ale hlavně vytyčit správný ideál, k němuž by společnost měla směřovat. Objev tohoto ideálu měl být tím nejdůležitějším, ostatní už mělo přijít jaksi automaticky, samo sebou. Pozitivisté v odporu k tomuto pojetí a po vzoru přírodních věd naopak tvrdili, že hlavní a jedinou povinností sociologa je popis skutečnosti. Případné prognózy, vytyčování ideálů a sociálních programů je sice také možné, ale nespadá to už do okruhu vědecké činnosti.

Marxistické stanovisko v této otázce je jasné. Chceme-li změnit sociální skutečnost, a to je hlavní praktický cíl marxistické teorie i hnutí, které se touto teorií řídí, musíme ji nejprve hluboce poznat a analyzovat. Teprve na základě této analýzy je možné vytyčit program změny. Tento program není však v rámci marxismu utopický. Není utopický proto, že vychází z analýzy konkrétní situace a konkrétních možností. A hlavně proto, že zná sílu, která může a musí, chce-li sama změnit své postavení a sama se osvobodit, revolučním způsobem přetvořit společnost.

Marxistické ideály a prognózy nejsou tudíž v rozporu s vědou. Naopak, každá věda, která se předem vzdává možnosti prakticky ovlivňovat skutečnost, ztrácí

podstatné atributy vědeckosti. Tak je tomu s pozitivismem. Marxistická sociologie v sobě spojuje dvě neodmyslitelné součásti každé vědy: popis a návod na praktickou změnu.

Durkheim píše: „Musíme (...) pozorovati společenské jevy samy o sobě, odděleně od vědomých subjektů, jež si je představují; musíme je studovati zvenčí jako vnější věci; neboť tak se nám projevují.“ [Durkheim 1926 : 62] Druhou základní Durkheimovou charakteristikou společenského jevu jako věci je tedy jeho vnějškovost. Vnějškovostí se rozumí především jeho oddělení od individua, od subjektu: „Právo existuje v zákonících, hnutí denního života jsou zaznamenána v cifrách statistických, v památkách historických, módy v šatech, vkus v uměleckých dílech.“ [Durkheim 1926 : 62]

Při charakteristice společenského faktu jako věci se u Durkheima projevuje stálá snaha najít takové objekty sociologického zkoumání, jež by byly smyslově vnímatelné a zachytitelné. Durkheim redukuje podmínku zvědeckosti sociologie na to, aby její objekt byl pokud možno totožný s objektem přírodních věd. Aby to byl objekt viditelný, smyslově zachytitelný, smyslově konkrétní apod. Tím však sociologickou problematiku výrazně redukuje, vylučuje z ní závažné sociální problémy, které takovouto „věcnou“ podobu nikdy nemohou mít. K jakým koncům tento postoj vede, o tom svědčí soudobá buržoazní empiristická sociologie, kde to není problematika, která určuje metodologii, ale metodologie, jež vymezuje problematiku. To, co není zkoumatelné omezeným souborem metod, je ze sociologie vyloučeno.

Další část Durkheimových úvah svědčí o tom, jak velký význam pro zvědeckost sociologie připisuje subjektivním faktorům. V tom má mnoho společného s Comtem a zejména se Spencerem, kteří rovněž byli přesvědčeni, že po vzoru přírodních věd je třeba i v sociologii zdokonalovat hlavně používané vědecké nástroje, být si hlavně vědom určitých základních zásad, jež budou badatele chránit před subjektivismem a omyly. Otázka nejzákladnější, totiž sociální motivy těchto omylů, zůstávala u těchto myslitelů prakticky nedotčena. „Karteziánský optimismus Durkheimův a skutečnost, že problém ideologií není pro něho dost reálný, jsou výrazem optimistické tragédie buržoazie, která byla ještě poměrně málo otrěsena rozvojem proletariátu, jenž by byl mohl proti ní postavit svou vlastní socialistickou vizi.“ [Goldmann 1967 : 23]

Sociologie se stane vědou, bude-li mimo jiné rozum sociologa „podroben přísné kázní“. Mezi hlavní zásady této kázně podle Durkheima patří:

① „Musíme se soustavně vyhýbati všem obrysům (pojům předvědeckým).“ [Durkheim 1926 : 63]. „Toto osvobození ztěžuje v sociologii zvláště ta okolnost, že cit často spolupracuje.“ [Durkheim 1926 : 64]

② „První krok sociologův musí (...) záležeti v tom, že bude definovati věci, o nichž pojednává, aby se vědělo a aby dobře věděl, o čem se jedná.“ [Durkheim 1926 : 66] „Za předmět bádání volme vždycky jen skupinu jevů předem definovaných určitými vnějšími znaky, jež jsou jim společné, a zařadíme sem všechny jevy, jež odpovídají této definici.“ [Durkheim 1926 : 67]

Tato zásada je jistě abstraktně správná. Už výše jsem se zmínil o tom, jak právě v sociologii, kde stejně znějící pojmy mají často různé významy, obsahy i rozsahy, je definování každého z nich věcí základního významu.

Durkheim píše: „Například stanovíme existenci jistého množství činů, které jeví všechny ten vnější znak, že jsou-li jednou provedeny, určují ze strany společnosti zvláštní reakci, kterou nazýváme trestem. Učiníme z nich skupinu

sui generis, již přiřkneme společnou rubriku; každý trestný čin nazveme zločinem a učiníme zločin takto definovaný předmětem zvláštní vědy, kriminalistiky." [Durkheim 1926 : 67]

Už tento příklad svědčí o tom, jak příliš jednoduše si Durkheim uplatnění této zásady představuje. Cožpak není jasné, že takto definovaný předmět obsahuje jevy natolik odlišné, že o něm nelze prakticky nic konkrétního a smysuplného vypovídat? A hlavně, co v očích určité sociální skupiny či třídy je zločinem, může být v očích jiné aktem nejvýše spravedlivým a naopak. Přehlížení sociální a třídní podmíněnosti sociologického poznání/přivádí i v tomto případě Durkheima k nesprávným, protože zjednodušeným závěrům.

Pro matematika zůstává vždy trojúhelník trojúhelníkem, pro fyzika gravitace gravitací, pro biologa buňka buňkou, pro lékaře rakovina rakovinou, ať je jeho světový názor, třídní původ a sociální zařazení jakékoli. Sociolog to má mnohem složitější. Pro buržoazního sociologa v kapitalistické společnosti je revoluční činnost proletariátu ně-li zločinem, tedy určitě nenormálním či patologickým jevem. Pro marxistu je však naopak tato činnost zcela normální a společenská třída, proti níž je zaměřena, je hodna zániku, protože není schopna vyřešit základní lidské problémy velké většiny společnosti.

Představa jakýchsi čistě gnoseologických pravidel, která by si měli všichni sociologové osvojit a jež by vedla k vytvoření jejich jednotné vědy, jak to navrhuje Durkheim, není proto v třídně antagonistické společnosti reálná. V tomto smyslu je tzv. proces „zvědeckování“ v sociologii podstatně odlišný od všech přírodních věd a přírodní vědy mohou být vzorem výstavby společenských věd jen do určité míry. Za jistou hranicí, danou sociální a třídní podmíněností společenských věd, se cesty těchto dvou druhů věd nutně rozcházejí a přírodní vědy nemohou vědám společenským už v ničem pomoci. Durkheim proto nemá pravdu, když píše: „Postupuje-li takto sociolog od svého prvního kroku (tzn. řídí-li se dvěma výše uvedenými pravidly), nabývá ihned pevné půdy ve svém skutečnu. Způsob, jímž jsou jevy takto tříděny, nezávisí totiž na něm, na zvláštním ustrojení jeho ducha, nýbrž na povaze věcí.“ [Durkheim 1926 : 68] Ale vždyť sama povaha věcí je rozporná, a tato jejich rozpornost je neumožňuje předem jednoduše definovat, nadto ještě pouze na základě jejich vnějších znaků.

Durkheim si správně uvědomuje určitou souvislost mezi vnějšími a vnitřními znaky jevů. V tom překračuje běžný pozitivistický průměr: „Není-li (...) princip kauzality pouhým prázdným slovem, můžeme být jisti, že zevní znaky souvisejí těsně s povahou jevů a že jsou s nimi nerozlučně spojeny, když se nalézají stejně a bez výjimky ve všech jevech určitého řádu.“ [Durkheim 1926 : 74] S jeho dalším rozvinutím této myšlenky už však souhlasit nemůžeme. Durkheim totiž píše: „Poněvadž vnější stránka věcí jest nám dána počítky, můžeme stručně říci: má-li být věda objektivní, musí vycházeti ne z pojmů, jež byly vytvořeny bez nich, nýbrž z počtů.“ Prvky svých úvodních výměrů má bráti přímo ze smyslových dat.“ [Durkheim 1926 : 75] Tato zřejmě pozitivistická a empiristická zásada je pro nás nepřijatelná. Na její adresu výstižně poznamenal I. S. Kon toto: „Patos této teze je plně pochopitelný. Avšak pokuste se, vycházějící přímo ze smyslových dat, dospět například k pojmu hodnoty! A tak už Durkheim, předjímaje soudobé pozitivisty, navrhuje vyhnat ze sociologie taková ‚nejasná‘ slova, jako je ‚stát‘, ‚politická svoboda‘, ‚demokracie‘, ‚socialismus‘ apod.“ [Kon 1964 : 73–74].

(3) Třetí pravidlo, jímž se má sociolog ve své badatelské činnosti řídit, je už pouze opakováním základní Durkheimovy sociologické zásady. Durkheim totiž píše: „Když se sociolog (...) pokouší prozkoumati jakýkoli obor společenských

jevů, musí hleděti pozorovati je z té strany, kde se oddělily od svých individuálních projevů.“ [Durkheim 1926 : 77]

Na problematičnost této zásady jsme už poukázali. Nic se na ní nemění ani v tom případě, je-li z ní učiněno metodologické pravidlo.

Literatura

- Durkheim, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha, Orbis 1926.
Engels, B.: K. Marx, „Ke kritice politické ekonomie“, první sešit. Berlin, Franz Duncker 1859. In: Marx, K. — Engels, B.: Spisy, sv. 13. Praha, Svoboda 1963.
Engels, B.: *Pana Eugena Dühringa převrat vědy („Anti-Dühring“)*. In: Marx, K. — Engels, B.: Spisy, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
Goldmann, L.: *Humanitní vědy a filozofie*. Praha, Svoboda 1967.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Kon, I. S.: *Pozitivizmus v sociologii*. Leningrad 1964.
Kozyr-Kowalski, S.: *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa, Książka i Wiedza 1967.
Lenin, V. I.: *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům*. In: Lenin, V. I.: Vybrané spisy, sv. I. Praha, Svoboda 1951.
Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. In: Marx, K. — Engels, B.: Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.

Резюме

Я. Седлачек: Основные черты социологического метода Дюркгейма

Эта статья является попыткой воспроизвести и оценить с марксистской точки зрения основные методологические принципы, выраженные Э. Дюркгеймом в его ключевом произведении из этой области — в Правилах социологического метода.

В ней указывается на то, что одни направления Дюркгейма на объяснение методологических вопросов были в рамках развития буржуазной социологии позитивные, однако ответы Дюркгейма не вышли за рамки, данные позитивистскими исходными точками. Это проявилось как в непоследовательности, с какой он решал проблематику отношения так называемого обыкновенного и научного мышления, так и в его предложениях построить социологию на научной основе. Основным недостатком рассуждений Дюркгейма в этой области было то, что он искал путь к построению социологии на научной основе лишь только в усовершенствовании субъекта социологического познания (так называемого социологического оборудования) не оценив правильно того, что субъект всегда в общественном познании обусловлен более широкими социальными, в частности классовыми, факторами, имеющими решающее влияние на результаты социологического познания. Дюркгейм также вообще не упоминает методологический вклад Маркса и Энгельса в общественные науки, что непрослительно даже с чисто «объективной», «научной» точки зрения, на которую с удовольствием ссылается буржуазное мышление.

Во второй части статьи подвергается критике его понятие общественного явления. Сначала указывается на то, что сам вопрос, что такое общественное явление, выдвигаемый Дюркгеймом, является типичным. Дюркгейм испытывал потребность сначала определить науку, которой он занимается, и факты, которые эта наука рассматривает. Этим однако происходит определенное передвижение в самом назначении научного познания. На задний план отодвинут анализ объективной социальной действительности и с другой стороны гипертрофирован интерес к исследованию одной науки. Критике далее подвергаются определенные Дюркгеймом основные черты общественного явления, особенно недиалектическое разделение всеобщих и единичных, индивидуальных и общественных черт, одностороннее подчеркивание процесса приспособляемости и недооценка роли революционного преобразования общества, стремление к неклассовому подходу к общественным явлениям и их в сущности идеалистическому определению.

В третьей части статьи критически анализируется подход Дюркгейма к проблематике познания общественных явлений. Здесь объясняется, что понимал Дюркгейм под

постулатом рассматривать социальные явления как вещи, в чем был по сравнению с существующим развитием буржуазной социологии относительный прогресс этого понятия, и в чем наоборот заключаются с точки зрения марксистской социологии его слабые места. Критике подвергается в частности требование Дюркгейма, чтобы социолог подходил к исследованию общества одинаково, как это делают естествоиспытатели по отношению к своему объекту. Указывается то, в чем заключается основное различие между общественнонаучным и естественнонаучным познанием и в чем следовательно была иллюзорность данного требования Дюркгейма. В заключении критикуется также постулат Дюркгейма, который направлен в сущности на то, чтобы социология отказалась от оценки и выдвижения прогнозов и сосредоточилась лишь на описание действительности.

Summary

Sedláček J.: Basic Characteristics of Durkheim's Sociological Method

The paper presents an attempt at a reproduction and Marxist evaluation of basic methodological principles formulated by Emile Durkheim in his fundamental book concerning this area — Principles of the Sociological Method.

Attention is drawn to the fact that, within the framework of the development of bourgeois sociology, Durkheim's orientation to an elucidation of methodological issues was itself positive; that, nevertheless, Durkheim's answers failed to surpass the limits given by positivistic starting points. This became evident in the inconsequentiality characterizing his solution of problems of the relation between the so-called common and scientific thinking, as well as in his suggestions concerning the scientification of sociology. The basic deficiency of Durkheim's deliberations in this area was the fact that he endeavoured to endow sociology with a scientific character only by way of perfecting the subject of sociological cognition (the so-called sociological equipment), without rightly evaluating the fact that, in social cognition, the subject is always conditioned by broader social and particularly class factors fundamentally affecting the results of sociological cognition. Durkheim also pays no heed whatsoever to Marx's and Engels' methodological contribution to the social sciences; this is unforgivable even from the purely "objective", "scientific" aspects frequently referred to by bourgeois thinking.

In the following part of the paper, Durkheim's conception of the social phenomenon is subjected to criticism. To begin with, the peculiarity of the very question of what a social phenomenon is, brought forward by Durkheim, is pointed out. Durkheim considered it necessary first of all to define the science he was concerned with, as well as the facts examined by this science. This of course implies a certain shift in the mission itself of scientific cognition. The analysis of objective social reality is relegated to the background, while the interest in examining science as such hypertrophies.

The paper goes on to criticize the basic characteristics of a social phenomenon as defined by Durkheim, in particular the non-dialectical separation of general and singular, individual and social characteristics, the one-sided emphasis laid on the process of adjustment, the underestimation of the role of revolutionary change in society, the endeavour to find a non-class approach to social phenomena and their substantially idealistic definition.

The third part of the paper presents a critical analysis of Durkheim's approach to problems of the cognition of social phenomena. It throws light upon Durkheim's conception of the postulate to examine social phenomena as objects and explains the relative progressiveness of this conception in comparison with the development of bourgeois sociology until his time, and, on the other hand, points out its drawbacks from the point of view of Marxist sociology. It is in particular Durkheim's postulate that the sociologist should approach the investigation of social phenomena in the same way as natural scientists do in relation to their subject that is critically evaluated. The character of the basic difference of social-scientific and natural-scientific cognition is pointed out, as well as the hence ensuing illusiveness of Durkheim's postulate referred to above. In conclusion also Durkheim's postulate claiming, in substance, that sociology should refrain from evaluation and prognostication and consider the description of reality as its single aim is subjected to criticism.

Kapitalismus jako specifický a historicky podmíněný společenský řád je od svého vzniku doprovázen nejrozličnějšími ideovými, teoretickými a ideologickými reflexemi, usilujícími o jeho vysvětlení, zdůvodnění, a tím i o jeho obhajobu jako řádu nutného, rozumného, přirozeného, který není nutno revolučně měnit. Teoretické a metodologické vady a nedůslednosti těchto přístupů, jejich povrchnost, jednostrannost, apologetický a konzervativní ráz byly již mnohokrát prokázány a odhaleny zásadovou marxisticko-leninskou kritikou.

Dokud však existuje ve značné části světa kapitalismus, nutně vznikají nejrozličnější filozofické, sociologické, právní a politické nebo ekonomické teorie, koncepce a názory, které reagují na vnitřní změny kapitalismu a jednostranně, deformovaně a zkresleně odrážejí nové rysy a jevy vývoje kapitalistické společnosti. Buržoazní teoretikové a ideologové se v souvislosti se změnami kapitalismu ideově převyzbrojují, jejich apologetika kapitalismu se „modernizuje“. Navíc se vždy znovu snaží ve svých teoretických a ideologických konstrukcích vyvrátit zásadovou revoluční kritiku kapitalismu, marxisticko-leninskou revoluční analýzu historické přechodnosti kapitalismu, učení o jeho nutném zániku a nahrazení kapitalismu socialismem.

Nápadným rysem základních buržoazních koncepcí, které se po druhé světové válce snaží kapitalismus obhájit a nově teoreticky zdůvodnit, je jednoznačný ústup od jeho obhajoby jako řádu kapitalistického. Výrazným projevem morálního a ideového úpadku kapitalismu je snaha ideologů obhájit a zvěčnit jej takovými postupy, které v podstatě znamenají popření kapitalistické podstaty samé. Obhajoba probíhá v pojmech, jež kapitalistickou realitu eliminují a interpretují ji jako společnost, která se vnitřně transformuje, mění a přechází v něco jiného, co je vším možným, jenom ne kapitalismem. Také nový stupeň vývoje dříve kapitalistické a nyní údajně již nekapitalistické společnosti je v interpretaci buržoazních ideologů vším možným, jenom ne socialismem. Socialistická varianta jako reálná historická varianta vystřídání kapitalismu socialismem v jejich pojetí v podstatě buď neexistuje vůbec, nebo existuje jen jako něco nežádoucího, nezákonného, co je v rozporu se základními vývojovými tendencemi. Jde tedy o svéráznou obhajobu a zvěčnění kapitalismu i odmítnutí historické nutnosti socialismu v koncepcích, které navenek již s kapitalismem nepočítají, protože všechny jeho vnitřní, evoluční transformace směřují k různým modifikacím sice již nekapitalistické, ne však socialistické společnosti.

Proto v buržoazních sociálních teoriích rozvíjejících se po druhé světové válce sice ještě doznívají pokusy o obhajobu kapitalismu — v koncepcích kapitalismu lidového, demokratického, organizovaného —, jsou však stále více vytlačovány pojmovými konstrukcemi, které mluví o společnosti technologické, jednotné industriální, masové, společnosti blahobytu či hojnosti, společnosti konzumní, společnosti pluralitní, společnosti rovnosti, bohaté a jednotné střední třídy, společnosti byrokratické, společnosti rovných příležitostí pro všechny atd.

Od padesátých let tohoto století doznala velkého rozšíření koncepce, která stírala rozdíl mezi průmyslovými zeměmi socialismu a průmyslově vyspělými kapitalistickými společnostmi svým pojetím dvou variant, modů či typů v podstatě jednotné industriální společnosti. Byla obvykle spjata s teorií konvergence a společně s ní specifickým způsobem reagovala na hospodářský a průmyslový rozmach socialistických zemí a svérázně odrážela určitou historickou situaci, charakterizovanou bojem socialistických zemí za mírové soužití. Objektivní smysl koncepce jednotné industriální společnosti tkvěl mimo jiné v tom, že nastolila ten způsob obhajoby kapitalismu, při němž se ve jménu zásadních technických, organizačních a technologických rysů všech industriálních společností žádá především a hlavně odstranění údajně přežilých a zastaralých odlišností industriálních zemí socialistického tábora. K těmto „zbytečně“ přežívajícím rysům socialistického tábora patřil podle buržoazních ideologů a teoretiků přehnaný a vypjatý třídní boj v oblasti politiky a idejí. Proto byl pod rouskou konvergence zdůrazňován požadavek depolitizace a dezideologizace socialistických průmyslových zemí, což bylo nejvýrazněji proklamováno v koncepci konce ideologie a u některých „upřímných“ buržoazních sociologů dokonce vyústilo v požadavek soužití v ideologické a politické oblasti. Socialistické průmyslové země se měly vzdát svého třídního přístupu a své třídní a stranické ideologie.

S pojetím jednotné industriální společnosti a s teorií konvergence jsou spjata významná jména buržoazní sociologie a ekonomie. Patří sem především Aron, Tinbergen, v určitých souvislostech Dahrendorf, Drucker, Galbraith a řada dalších. Jejich koncepce a s nimi v té či oné míře spjatá teorie o konci ideologie byly poměrně velmi zevrubně kritizovány a analyzovány jak našimi autory, tak i autory řady socialistických zemí, zejména pak představiteli společenských věd v Sovětském svazu. Není proto nutné opakovat již provedená kritická zhodnocení.

V druhé polovině šedesátých let začaly však tyto teorie ustupovat do pozadí, byly dokonce kritizovány některými buržoazními autory jako výraz tendencí přílišného přeceňování shodných rysů socialistických a kapitalistických zemí a nedoceníení rysů odlišných a protichůdných. Zejména v USA, ale i ve Francii se objevují zárodky nové, jakoby vědecktější teorie, která je další, novou variantou apologetiky soudobého kapitalismu a současně také útokem na socialistickou perspektivu lidstva jako nežádoucí a zbytečnou. Podle autorů nové koncepce směřují základní vývojové tendence soudobého kapitalismu jako rozvinuté industriální společnosti k vytváření nové etapy společnosti postindustriální. Jeden z hlavních představitelů, D. Bell, který v padesátých letech proslul svou knihou o konci ideologie, dokonce tvrdí, že jeho vlastní názory o postindustriální společnosti byly v podstatě již zformulovány v roce 1962 a rozvinuty v roce 1967. To svým způsobem skutečně odpovídá reálnému vývoji nové „módní“ koncepce, protože její zárodky se začaly rýsovat od šedesátých let. Terminologií poukazující na existenci údajně nové fáze vývoje soudobého kapitalismu, který již kapitalismem není, lze dokumentovat termíny, jako jsou Etzioniho *postmoderní éra*, Bouldingova *postcivilizační éra*, Dahrendorfova *postkapitalistická společnost* nebo *společnost třídy služeb* a Lichtheimova *postburžoazní éra*.

Ke konci šedesátých let, a zvláště pak v letech sedmdesátých, nejvšestranněji rozpracoval koncepci postindustriální společnosti D. Bell, který své základní metodologické i teoretické přístupy, včetně politických a ideových závěrů, shrnul v rozsáhlé knize, kterou vydal v roce 1973 pod názvem *The Coming of Post-Industrial Society*. Název lze snad i považovat za ironizující vzhledem k po-

dobnému názvu práce pokrokově zaměřeného amerického sociologa A. Gouldnera *The Coming Crisis of Western Sociology* (1970). Snad chtěl Bell zdůraznit, že hlavní sociologický problém takzvaných západních společností není nadcházející a probíhající krize buržoazní sociologie, ale nadcházející nová etapa vývoje kapitalismu, která v sociálně ekonomickém ohledu není kapitalismem, nýbrž již takzvanou postindustriální společností.

Vedle Bella, kterého lze nazvat hlavním představitelem koncepce postindustriální společnosti, přispěl svými vlastními koncepcemi dnes nechvalně známý reprezentant americké zahraniční politiky Z. Brzeziński, který ve své knize *Between Two Ages* razí svůj specifický termín a mluví o nástupu technetronní společnosti. Jde však v podstatě o koncepci postindustriální společnosti pod dalším módně znějícím názvem. Na evropské pevnině ji nejvíce rozvinul známý francouzský sociolog A. Touraine ve své knize *La Société Post-industrielle*.

Tyto autory lze považovat za nejvýraznější představitele koncepce postindustriální společnosti, za její hlavní obhájce. Jejich publikace obsahují některé základní myšlenky, jež svědčí o určitých společných metodologických, teoretických i politických přístupech a o analogické dedukci předpokládaných základních vývojových změn. Proto je lze v určitých souvislostech analyzovat jako představitele v podstatě stejné a společné koncepce a v tomto rámci pak přistoupit k podrobnějšímu rozboru jednotlivých přístupů.

Společné výchozí teze lze v podstatě charakterizovat takto:

1. Soudobý kapitalismus, a především pak nejrozvinutější kapitalistická země USA, prožívá vnitřní transformace, které znamenají počátek nebo nástup éry postindustriální společnosti.
2. Tyto transformace probíhají uvnitř systému bez jakýchkoli podstatných otřesů nebo konfliktů, jsou výsledkem jeho plynulého postupného vývoje. Nová společenská fáze či etapa vzniká tak přímo z dosavadního vývoje a je důkazem schopnosti soudobého kapitalismu jako vysoce industriálně rozvinuté společnosti vnitřně se vyvíjet a zdokonalovat a přecházet relativně plynule k jiným, již nekapitalistickým etapám, v nichž určité vlivy a pozůstatky předcházejícího vývoje mohou ještě přetrvávat.
3. Změny, jež vyvolávají a umožňují přechod k fázi postindustriální společnosti, jsou založeny především v oblasti techniky a vědy, akcent je spíše na vědeckém determinismu, protože technika a technologie je charakterizována vlivy, které pocházejí od vědy a míst jejího zrodu (tj. z univerzit) i od nositelů tohoto nového vědění (tj. od sociální skupiny vědců).(1)
4. Nové jevy ve vztazích věda, technika, výroba dokazují buď neadekvátnost, nebo zastaralost Marxova přístupu k analýze kapitalismu a jeho hybných sil. To prý platí jak o vzájemných vztazích vědy, techniky a výroby, tak i jevech a procesech, jež se týkají třídní struktury i nadstavbových oblastí.

---

(1) Toto základní hodnocení představitelů koncepce postindustriální společnosti jako koncepce vědecko-technologického determinismu v zásadě postihuje všechny tři uvedené představitele, i když se Bell výslovně ohrazuje proti kritikám, jež označují jeho stanovisko za technologický determinismus. (O zvláštním pokusu Bella metodologicky uniknout výtkám technologicko-vědeckého determinismu pojednáme při samostatné analýze jeho koncepce.) Když označujeme základní metodologický přístup představitelů koncepce postindustriální společnosti za vědecko-technologický determinismus, nechceme tím opomenout výrazně idealistický ráz tohoto pojetí, protože zdrojem změn, jež údajně směřují k postindustriální společnosti, jsou vědecké a technické vědomosti.

5. Změny vedoucí ke vzniku postindustriální společnosti podstatně proměňují funkce vlastnictví, celou strukturu sociálního rozvrstvení i typ konfliktů a rozporů. Určité konflikty nebo rozpory, určité sociální nerovnosti a rozdíly buď zůstávají, nebo nově vznikají, probíhají však a budou probíhat jinak, než předpokládá marxistická koncepce vývoje kapitalismu a vztahů tříd.
6. Socialismus není nějakou možnou nebo uvažovanou alternativou industriální kapitalistické společnosti. Vývoj k postindustriální společnosti je jedinou nezvratitelnou alternativou.(2)
7. Koncepce postindustriální společnosti představují vyjádření faktické reality a postižení základních vývojových tendencí, které již působí. Futurologie a prognózování je odmítáno.(3)

Kromě uvedených základních společných rysů však hlavní představitelé koncepce postindustriální společnosti rozvíjejí ve svých dílech určité specifické a jen pro jednotlivého autora příznačné myšlenky.

Bellova koncepce postindustriální společnosti

Bell začal vytvářet zárodky své koncepce již v šedesátých letech. Nejobsáhleji ji však rozvinul v práci *The Coming of Post-Industrial Society*, která je jakýmsi všestranným shrnutím všech jeho metodologických, teoretických i politických názorů. Další prací, která rozvádí především metodologii jeho analýzy a věnuje se zejména procesům v oblasti kultury a politického života, je dílo *The Cultural Contradictions of Capitalism* [Bell 1976].

Bellova základní práce z roku 1973 i jeho doplňková práce z roku 1976 jsou otevřeně zaměřeny proti marxismu, a to zejména v metodologickém ohledu. Společnosti nejsou podle Bella jednotné entity. Proto i metoda jejich analýzy a zkoumání nemůže být monokauzální nebo jednofaktorová (jako by snad marxismus byl monokauzální nebo jednofaktorovou koncepcí společnosti!), ale musí být založena na principu osových přístupů. Idea osových principů a struktur je výrazem úsilí specifikovat nikoli kauzalitu, ale ústřední organizující rámec, kolem něhož jsou soustředěny ostatní instituce, a energizující princip, který je primárně logický pro všechny ostatní. Idea osových principů a struktur umožňuje podle Bellova názoru vyhnout se zjednodušujícímu determinismu, jako je například ekonomický determinismus nebo technologický determinismus při vysvětlování sociální změny, ale přesto dovoluje vydělit

---

(2) To ovšem neznamená, že jednotliví představitelé nemají vůbec kritický přístup k realitě soudobého kapitalismu. Některé dílčí kritiky jsou dosti ostré, v podstatě však nepřekračují rámec měnící se industriální kapitalistické společnosti, jsou slučitelné s její existencí nebo předpokládají možnosti odstranění nežádoucích negativních jevů.

(3) Toto odmítání je však spíše deklarované. Tak například jedna z nejznámějších amerických futurologických prací, spjatá s proslulým H. Kahnem, je uvedená předmluvou D. Bella, v níž autor zdůrazňuje, že před námi stojí úkol volit budoucnost a načrtnout alternativní budoucnost [Kahn 1967]. Autoři pak dokonce v určité obměně přejímají Bellovu koncepci postindustriální společnosti, mezi industriální společností a fází postindustriální však ještě vsunují etapu, kterou nazývají *post-mass consumption society* – tedy fází, která je etapou po společnosti masové spotřeby.

primárně logické v daném konceptuálním schématu. Osový princip umožňuje vytvořit princip komplementarity v sociální explanaci.

Ve shodě s tímto základním osovým principem je podle Bella možné společnost analyticky rozdělit na tři části: sociální strukturu, oblast politiky, kulturu. Sociální struktura zahrnuje ekonomii, technologii a systém zaměstnání, oblast politiky reguluje distribuci moci a rozhoduje o konfliktních požadavcích a nárocích jednotlivců a skupin. Kultura je sférou expresivního symbolismu a významů. V západních (tj. soudobých kapitalistických) společnostech je osový přístup sociální struktury ekonomizující, osovým principem moderní politiky je participace a osový princip kultury je přání po naplnění a seberealizaci.

Pod vlivem J. Habermase útočí Bell na další významnou část Marxovy teorie. Oprávněně zaznamenává rostoucí význam vědy a techniky pro růst produktivity práce, vyvozuje však z těchto faktů zastaralost a teoretickou i metodologickou neefektivnost Marxovy pracovní teorie hodnoty. Nemá prý již smysl kalkulovat rozsah kapitálových investic do výzkumu a vývoje na základě hodnoty nekvalifikované pracovní síly, když vědeckotechnický pokrok se stal nezávislým (!) zdrojem nadhodnoty. Ve vztahu k těmto novým skutečnostem má jediný zdroj nadhodnoty uvažovaný Marxem — totiž pracovní síla bezprostředního výrobce — prý stále menší roli. Bell buď nezná Marxovy rozbory týkající se vědy jako produktu všeobecné lidské práce, kterou již kapitalismus Marxovy doby začal rozporně a na základě ziskové kalkulace měnit v bezprostřední výrobní sílu. Nebo tyto analýzy zná, ale — pokud je neuvádí — vědomě falšuje a zkresluje Marxovu teorii.

Bellova koncepce postindustriální společnosti je založena na prvním osovém principu, kdy se zkoumají především změny týkající se sociální struktury a důsledky těchto změn. V rovině zkoumání prvního osového principu lze mluvit již o procesech, které jsou charakteristické pro nadcházející postindustriální společnosti, zatímco v oblasti politiky a kultury přetrvávají jevy, které jsou ještě spjaty se společností kapitalistickou. Je to možné formulovat ještě jinak. V oblasti ekonomické základny a stupně rozvoje výrobních sil již vývoj podle Bella překročil hranice vlastní kapitalistické společnosti, zatímco v oblasti politické a kulturní nadstavby přetrvávají a působí ještě rysy kapitalismu. Jenom toto pojetí vysvětluje, proč v hlavní knize je termín postindustriální společnost, zatímco v další, z roku 1976, je ještě řeč o kulturních protikladech kapitalismu.

Původně však Bell formuluje pět základních rysů, které jsou svědectvím změn, jež oznamují nástup postindustriální společnosti. Na prvním místě uvádí proces změny, který se týká ekonomie. Dochází k přechodu od ekonomie, jež produkuje statky, k ekonomii služeb. Zařazení tohoto znaku jako prvního snad vedlo k tomu, že byl považován za základní rys určení postindustriální společnosti. Bell se k tomu výslovně vyjádřil v r. 1976 v předmluvě k dalšímu vydání své hlavní práce o postindustriální společnosti. Popírá, že by hlavním znakem postindustriální společnosti byla ekonomie služeb a zdůrazňuje především intelektuální technologii [Bell 1976:9]. Druhým — a podle Bella tedy základním — znakem postindustriální společnosti je vytvoření nové intelektuální technologie. Třetím výrazným rysem jsou změny v zaměstnanecké a profesionální struktuře, roste počet i význam té skupiny, kterou Bell nazývá knowledge class nebo professional and technical class, tj. odborných a technických pracovníků zabývajících se rozvíjením poznání a jeho aplikací v oblasti výroby. Čtvrtým znakem je rostoucí význam teoretického poznání jako

zdroje inovací a základu pro politické rozhodování ve společnosti. Pátý rys se týká možnosti budoucího vývoje na základě nové intelektuální technologie, která umožňuje sebeudržování ekonomického růstu za předpokladu, že technologie je kontrolována a správně hodnocena.

Pod tlakem kritiky a zvláště pak výtek z technologického determinismu i ve snaze metodicky pevněji zdůvodnit své hlavní principy provádí Bell v novém vydání své práce, v předmluvě z r. 1976, změny a rozšíření základních znaků nadcházející postindustriální společnosti. Hlavní osový princip je založen na zdůraznění významu intelektuální technologie a jejího vlivu na ekonomiku, výrobu, systém zaměstnání. Vliv nově intelektuální technologie na společnost však nesmí být podle Bella chápán jako princip technologického determinismu, protože v jeho pojetí neexistují přímé souvislosti mezi změnami v ekonomice, technice a v oblasti politiky a kultury. Princip osových přístupů tak vede k rozdělení společnosti na určité, v podstatě velmi samostatné a nezávislé sféry. Nová intelektuální technologie není podle vysloveného tvrzení D. Bella primární determinantou všech sociálních změn. Proto sovětský kritik Bellovy koncepce postindustriální společnosti i jeho metodologie G. Diligenskij označuje Bellův přístup za kombinaci technologického determinismu a relativistické koncepce zkoumání problémů společenského života, za mnohoosový relativismus [Diligenskij 1977 : 74].

Nový přehled celkem 11 znaků postindustriální společnosti, jež uvádí Bell v roce 1976, představuje kombinaci některých základních jevů z oblasti vědy, techniky a jejich vztahů k výrobě, popis některých důsledků v systému práce a zaměstnání, sociálního rozvrstvení a odměňování. Těmito znaky podle Bellova řazení jsou:

1. Vytvářející se postindustriální společnost je charakterizována ústředním významem teoretického poznání pro rozvoj technologie a výroby. Každá společnost existovala na základě poznání, ale teprve nyní, a zvláště pak v USA, se vytvořila taková situace, že vědecké poznání se stalo základem inovací v technologii. To se nejvýrazněji projevuje v průmyslu, který je výslovně založen na nové vědě, počítačích, elektronice, optice, polymerech apod.
2. Vytváří se nová intelektuální technologie. Na základě nových matematických a ekonomických technik, založených na počítačovém lineárním programování, Markovových řetězcích, stochastických procesech apod., je možné využít modelování, simulace a jiných nástrojů systémové analýzy a teorie rozhodování k efektivnějšímu a racionálnějšímu řešení ekonomických, technických a sociálních problémů.
3. Vzrůstá třída či skupina spjatá s věděním. Je to nejrychleji rostoucí skupina, je to třída technických odborných pracovníků. V USA spolu s manažery představuje 25 % celkového počtu zaměstnaných a v roce 1975 byl její absolutní počet asi 8 miliónů lidí. V roce 2000 bude skupina technických a odborných pracovníků nejpočetnější sociální skupinou ve společnosti.
4. Dochází k procesu přechodu od společnosti vyrábějící statky a zboží ke společnosti služeb. V USA je už dnes více než 65 osob ze sta zaměstnáno ve službách. V roce 1980 to bude 70 osob ze sta. V postindustriální společnosti jsou služby převážně službami pro lidi (zdravotnictví, vzdělání a sociální služby), anebo jsou to odborné a technické služby (výzkum, hodnocení, počítače a systémová analýza).
5. Dochází ke změnám v charakteru práce. V industriální společnosti je práce zápasem lidí proti přetvářené přírodě v procesu výroby statků a věcí.

- V postindustriální společnosti je práce primárně vztahem mezi úředníkem a klientem, lékařem a pacientem, žákem a učitelem nebo vztahem lidí ve výzkumné skupině, ve skupině služeb apod. Tak je v pracovní zkušenosti a denní rutině příroda vyloučena a lidé se musí učit, jak spolu žít.
6. Práce v postindustriální společnosti významně rozšiřuje pracovní příležitosti pro ženy. Ženy tak mají poprvé určitou základnu pro svou ekonomickou nezávislost, roste zaměstnanost žen i počet rodin, v nichž je více než jeden příjem.
  7. Věda je symbol doby. Stále těsněji se proplétá s technikou, vojenstvím, ale i se sociální technologií a sociálními potřebami. V tom se projevuje ústřední rys postindustriální společnosti, v níž charakter nových vědeckých institucí je rozhodující pro budoucnost svobodného zkoumání a poznání.
  8. Členění společnosti podle tříd, strat nebo horizontálních jednotek ztrácí na významu. Do popředí se dostávají politické jednotky v mocenských vztazích – situusy. Bell velmi složitě konstruuje několik funkcionálních situsů a 5 institucionálních, kritériem je podíl na moci, nikoli měřítko ekonomická.
  9. Postindustriální společnost je společnost meritokracie. Je primárně technická a jako taková přiděluje místa a pozice (tedy v Bellově terminologii situusy) především na základě vzdělání a kvalifikace.
  10. Není již nouze a nedostatek zdrojů, vývoj postindustriální společnosti však přináší nové nedostatkové hodnoty, jsou to čas a informace. Problém dispozice s časem a informacemi nutně zůstává a stává se velmi důležitým.
  11. Vzniká ekonomika informací. Informace je podle své povahy kolektivní, a nikoli soukromý statek. Na trhu individuálních, soukromých statků je jasné, že je třeba podporovat soutěživou strategii před monopolem a netečností. Pro optimální sociální investice do vědění je však třeba podporovat spíše kooperativní strategii, přispívající k rozšíření a užití poznání ve společnosti.

Pojem postindustriální společnosti je u Bella výrazem úsilí zjistit změny v sociální struktuře. Víme však, že v jeho pojetí neexistuje žádná korelace mezi změnou v sociální struktuře a změnami v politice a kultuře. Proto existují rozpory nebo disjunkce mezi sociální strukturou (vznikající postindustriální společnosti) a zaostávajícími oblastmi politiky. V západní společnosti je kultura antiinstitucionální a antinomická, kulturní modernismus útočí na tradice a etablované instituce.

Podobný rozpor existuje mezi sociální strukturou, v níž se objevují rysy vznikající postindustriální společnosti, a politickým systémem. Rozhodující je vztah mezi přáním účasti a byrokracií. Postindustriální společnost se již nedělí na vlastníky výrobních prostředků a na nediferencovaný proletariát. Dělí se na ty, kteří mají moc rozhodovat v ekonomických, politických a sociálních organizacích, a na ty, kteří tuto moc nemají. Úkolem politického systému je řídit tyto vztahy a reagovat na různé tlaky usilující o podíl na rozdělování a sociální spravedlnost.

To jsou hlavní myšlenky Bellovy koncepce postindustriální společnosti – spíše popisující než analyzující závažné a složité společenské problémy. Jsou založeny na metodologickém principu osových přístupů, z nichž vynikají tři, související se samostatnými a vnitřně nijak nezprostředkovanými sférami – sociální strukturou, politikou a kulturou.

Základní Bellovy koncepce přejímá a v podstatě z nich vychází známý Z. Brzeziński.

Technetronní společnost Z. Brzezińskiego

Svou vlastní koncepci postindustriální společnosti, včetně neologismu *technetronní společnost*, vylíčil Z. Brzeziński v knize *Between Two Ages* [Brzeziński 1970]. Základní formulaci svého přístupu i zdůvodnění neologismu technetronní uvádí Brzeziński takto: „Dnes se průmyslově vyspělé státy (v první řadě USA) začínají vymaňovat z industriálního stadia svého vývoje. Vstupují do věku, kdy technologie, a zvláště elektronika — odtud můj neologismus — se rostoucí měrou stávají zásadními determinantami sociální změny, které mění mravy, sociální strukturu, hodnoty a globální profil společnosti.“ [1970 : 14]

Brzeziński zdůrazňuje, že jeho kniha není cvičením z futurologie, ale snahou dát smysl přítomným trendům a rozvinout dynamickou perspektivu toho, co se děje. Své vlastní pojetí technetronní společnosti (ale Brzeziński používá i výraz postindustriální společnost) rozvíjí v deseti bodech.

1. Postindustriální společnost se stává technetronní společností (jež je formována výrazným vlivem technologie a elektroniky) kulturně, psychologicky, sociálně a ekonomicky. Průmyslový proces již není hlavní determinantou sociální změny. V technetronní společnosti vědecké a technické vědomosti rychle svým způsobem přímo zachvacují téměř všechny aspekty života. Průmyslová činnost ustupuje službám s automatizací a kybernetikou, které nahrazují operace strojů řízených jednotlivci.
2. Ve vznikající nové společnosti se stávají rostoucím a významným problémem otázky týkající se zastaralé kvalifikace, zajištění dovolené a volného času, podílu na zisku. Dotýkají se vztahů, psychické spokojenosti a zdraví miliónů relativně dobře zajištěných, avšak potenciálně bezcílných příslušníků nižší střední třídy a dělníků.
3. V technetronní společnosti probíhá revoluce ve vzdělání, vyšší vzdělání je dostupné téměř každému, kdo má nadání. Důraz je kladen na výběr kvality. Hlavní problém vidí Brzeziński v tom, jak objevit nejefektivnější techniky pro racionální využití talentů ve společnosti.
4. Dochází k přesunu od plutokratické elity vůdcovství k politickému vůdcovství, do něhož rostoucí měrou pronikají jedinci se speciální kvalifikací a intelektuálními předpoklady. Vědění se stává nástrojem moci a efektivní mobilizace talentů důležitým způsobem získávání moci.
5. Univerzity se stávají intenzivně angažovaným místem, „nádržemi myšlení“, zdrojem politických plánů a sociálních inovací.
6. V industriální společnosti vedly společenské problémy ke snaze hledat vyčerpávající odpovědi na sociální dilemata. To podněcovalo rozvoj a udržování ideologií. V technetronní společnosti převládá pragmatičtější metodologický přístup k sociálním problémům (jasně se projevuje vliv koncepce o konci ideologie v západním světě).
7. V technetronní společnosti jde nejen o zajištění podílu mužů, ale i podílu žen na rozhodování. Rozvíjející se automatizace ohrožuje nejen muže, ale i ženy. Jde o problém rovnoprávnosti mužů a žen jak v rozhodování, tak i v sexuálních otázkách.
8. V technetronní společnosti jsou milióny neorganizovaných občanů pod vlivem magneticky a přitažlivě působících osobností, jejich emoce i rozum jsou předmětem manipulace. Jde tedy o vliv moderních masových komunikačních prostředků na emoci i rozum masy, o prosazování obraznosti, internacionalizaci zážitků a dojmů.

9. Projevuje se tendence k depersonalizaci ekonomické moci, která je v dalším stadiu stimulována projevující se vysoce komplexní závislostí mezi státními institucemi (včetně vojenských), vědeckou sférou a průmyslovými organizacemi. Ekonomická moc se stále neoddělitelněji spojuje s politickou mocí, stává se stále více neviditelnou a pocit individuální prázdnoty se zvyšuje.
10. V technetronní společnosti se adaptace vědy k lidským cílům a rostoucí zájem o kvalitu života stává nejen možným, ale i morálním imperativem pro stále větší počet občanů, zvláště mladých.

To je deset bodů, v nichž Brzeziński jednak některými společnými rysy (jako Bell) charakterizuje svou technetronní společnost, jednak uvádí některé rysy odlišné, nebo klade větší akcent na jevy, které Bell neuvádí nebo nepovažuje za důležité. Souvisí to s odlišností metodologie. Brzeziński neodděluje tak výrazně ekonomiku a sociální strukturu od ostatních sfér společenského života, všímá si přímých vlivů vědy a techniky na nadstavbové, kulturní a ideové oblasti, včetně způsobu (kvality) života. V souladu se svými dřívějšími zájmy také analyzuje vliv vznikající postindustriální či technetronní společnosti v USA na ostatní země. V tomto ohledu vidí vývoj USA jako jakýsi vývojový model či vzor pro ostatní země. Jako teoretik i politik, který se ztotožňuje s hlavními rysy soudobé americké společnosti, Brzeziński také kriticky uvádí některé negativní jevy, které ho znepokojují a které chce odstranit. Ve srovnání s Bellem se tedy navenek jeví jako kritičtější. Bez zajímavosti není například jeho úvaha o poválečné vojenské a politické expanzi USA, kdy je srovnává s velkými klasickými imperiálními systémy [Brzeziński 1970 : 32].

Brzeziński vidí dosti jasně i některé existující konflikty americké společnosti, například rasový problém. Jindy zase určité sociální konflikty interpretuje ve shodě s jinými americkými sociology (Rozsakem, Reichem) jako konflikty generací. Uznává (byť samozřejmě v oficiálním rámci) problém chudoby v USA, zaostalé, upadající oblasti, diskriminaci ve vzdělání, rasovou diskriminaci, mluví o nejistotě pokroku v souvislosti se zločinností, sebevražedností, primitivismem projevů masové kultury, zaměřuje kritické poznámky na americkou justici. Proto zdůrazňuje, že jde o to definovat pojmový rámec, v němž technické změny dostanou smysluplné a lidské cíle. Dokonce varuje, že nebudou-li k technickým změnám, které označuje za třetí americkou revoluci, nalezeny smysluplné a lidské cíle, pak se tato takzvaná třetí revoluce, tak bohatá na možnosti, individuální tvořivost a naplnění, může stát sociálně destruktivní.

Zde se tedy objevuje stejný problém jako u Bella. Celkový základní vysoce optimistický obdiv k vymoženostem vědeckotechnického pokroku je doprovázen stížnostmi a konstatováním diskrepance mezi vědeckotechnickým pokrokem, stadiem vznikající postindustriální či technetronní společnosti a kulturní a hodnotovou nadstavbou. Řešení rozporu je v oblasti morální, hodnotové, kulturní; je třeba nalézt a formulovat nový smysl a hodnotový význam pro změny, jež vyvolala technika a věda. Přes uznání určitých diskrepancí, rozporů a disproporcí však jak Bell, tak i Brzeziński vyjadřují přesvědčení o převládající optimistické budoucnosti formující se postindustriální společnosti v USA (tj. soudobého stadia vývoje státně monopolistického systému v této zemi). Kritické poznámky, jež doprovázejí celkový optimistický přístup, jsou současně určeny také jako výzva existující politické moci, aby se přizpůsobila vznikajícím změnám a pomáhala procesu přestavby vědomí, kultury a hodnot soudobé americké společnosti.

Programovaná společnost A. Touraina

Koncepce postindustriální společnosti A. Touraina je spjata s jeho předcházejícími pracemi, zvláště pak s jeho teorií jednání. Vznik a formování postindustriální společnosti je podle něho výsledkem obecné sociální přeměny, jejíž každý prvek se definuje ne již svou minulostí nebo svou vlastní podstatou, ale svým místem v procesu změny. Sociální podstata je nahrazována sociálním jednáním. Formují se společnosti nového typu. Nazývají se společnostmi postindustriálními, má-li se zdůraznit vzdálenost, která je odděluje od společnosti industrializace. Nazývají se společnostmi programovanými, jsou-li definovány především podle povahy způsobu výroby a ekonomické organizace. Nazývají se společnostmi technokratickými, mají-li být pojmenovány podle moci, která je ovládá [Touraine 1969 : 7].

Sám Touraine považuje za nejvhodnější název společnost programovaná. Při srovnání koncepcí D. Bella a Z. Brzezińskiego s pojetím A. Touraina zjistíme velmi nápadný rozdíl. Touraine dává přednost názvu programovaná společnost; tento termín vyjadřuje povahu způsobu výroby a ekonomickou organizaci moci. Jinak však nevěnuje žádnou pozornost analýze jevů a procesů, které jsou spjaty s vědeckotechnickou revolucí a jež zaujímají tak významné místo u Bella a Brzezińskiego. Jádrem Tourainovy analýzy jsou procesy změn týkající se především tříd, moci, rozhodování a konfliktů tříd a sociálních skupin.

Touraine tvrdí, že pro vznikající programovanou společnost, která následuje po industriální společnosti a může být proto v této časové souvislosti nazvána postindustriální, jsou příznačné nové třídy a nové konflikty. Z toho však nevyplývá, že třídy ztrácejí v nově se tvořící společnosti význam. Naopak, Touraine zdůrazňuje základní důležitost situací, konfliktů a hnutí tříd v programované společnosti. Vychází z předpokladu, že dosavadní obraz tříd byl společenským vývojem rozbit. Způsoby života (les genres de vie) tříd byly nahrazeny úrovněmi života v masové společnosti. Došlo k úpadku způsobu života rolníků, naproti tomu zaměstnanci jsou tou kategorií, která má svůj způsob života. Nový význam má slovo chudoba. Pauperismus nezasahuje dnes jednu sociální třídu, nýbrž zvláštní kategorie, pracovníky starých upadajících průmyslových oblastí, staré osoby handicapované fyzicky či mentálně, nekvalifikované ženy z domácnosti, etnické menšiny nebo zahraniční dělníky. Téma chudoby pokrývá ohromný souhrn sociálních problémů, neoznačuje však jako v devatenáctém století dělnickou otázku. V těchto podmínkách obrana dělnické třídy nemůže již být a není obranou „chudých“.

Podobně i buržoazie je stále méně a méně definována dědictvím a jsou-li znaky velkého bohatství ještě znatelné (jako kdysi symboly příslušnosti k vyšší sociální třídě), pak jsou stále méně početné a jasné. Kdo je tedy vládnoucí třídou formující se nové společnosti? Vyspělé průmyslové společnosti nejsou společnostmi akumulace, ale společnostmi programovanými. Investiční činnost není již funkcí jednoho sektoru společnosti, přesněji jedné třídy, nýbrž výrazné společnosti jako celku. Politika nedoprovází již ekonomickou organizaci, ale předchází ji, ovládá ji. Ekonomický pokrok se projevuje jako výsledek, jako nejvýraznější znak fungování společnosti, tj. její schopnosti řešit napětí, které vzniká nutně z rozporů investic a individuální spotřeby. Nová vládnoucí třída nemůže již být seskupením lidí, kteří mají odpovědnost i zisky ze soukromých investic. Může být jen souhrnem těch, kteří se ztotožňují s kolektivními investicemi a dostávají se do konfliktu s těmi, kteří požadují zvýšení své spotřeby, s těmi, jejichž soukromý život odporuje změně. Nelze ovšem mluvit o vládnoucí

třídě v dřívějším smyslu, kdy tato třída používala ekonomickou moc pro cíle, které nepodporovaly sociální potřeby. Došlo k převratu v investicích. Investoři se mohou ve skutečnosti ztotožňovat s obecným zájmem a ukazovat velmi logicky, že jejich úspěch je stejnou podmínkou růstu obecné životní úrovně.

Novou významnou třídou jsou technokraté, to jest skupina lidí, kteří rozhodují o investicích, jejich výši, zaměření. Konflikty vznikají zvláště v oblasti investic do služeb (věda, školství, zdravotnictví), kde je rozpor mezi vybavením a službou. Technokraté příliš napínají vztah mezi těmito dvěma cíli ve prospěch vybavení, tím pohlcují určité prostředky a dospívají k neracionální akumulaci moci. Technokracie akumuluje moc a vědění. Proto ve společnosti programované, řízené aparáty růstu, není již vládnoucí třída definována vztahem k vlastnictví, ale závislostí mechanismu řízené změny, tedy instrumentů sociální a kulturní integrace. Není to již přímo produktivní práce v zaměstnání, která vystupuje proti kapitálu, je to osobní a kolektivní identita, která vystupuje proti manipulaci. Tyto nové formy a druhy konfliktů i zájmových rozporů jsou pro Touraina důvodem k tomu, aby formuloval svou tezi, že přechod k programové postindustriální společnosti je přechodem od společnosti vykořisťování ke společnosti odcizení.

Marxův pojem odcizení je tak použit k tomu, aby byl ze soudobé kapitalistické společnosti vyloučen pojem a problém vykořisťování, který je u Marxe nerozlučně spjat s problematikou odcizení. Jen třídní vykořisťovatelská společnost, a zvláště pak společnost kapitalistická, je také společností, v níž se projevují a působí všestranné procesy odcizení a zvěcnění. Podle Touraina a jeho koncepce programované technokratické společnosti nepůsobí již vnitřní rozpory ekonomického systému, ale obecné rozpory mezi potřebami sociálního systému a potřebami osob, které tento typ společnosti ovládají. Technokraté reprezentují mechanickou koncepci společnosti, která naráží (jako kdysi taylorismus) na odpor individuí a skupin manipulaci nepřátelských, brzdících výrobu, které se pasívně přizpůsobují organizaci a rozhodnutím, na nichž se vůbec nepodílejí.

Ve společnosti, která je stále více a více terciární společností, tj. systémem, v němž zpracování a zacházení s informacemi má tutěž ústřední roli jako zacházení s přírodními zdroji v počátcích industrializace, představuje nejzávažnější formu plýtvání neexistence účasti na rozhodování. V této souvislosti je důležité pojetí informace, které je v podobné verzi obsaženo jak v koncepci D. Bella, tak Z. Brzezińskiego. Informace znamená fakticky přístup k rozhodování. Když chybí informace, neexistuje účast v systémech rozhodování a organizace, to definuje odcizení. Odcizena nejsou jen individua nebo skupiny, které jsou na okraji společnosti podrobeny donucení a zbaveny vlivu, ale i ti, kteří ztrácejí svou totožnost jako osobnosti. Osobnost je definována jen svou rolí v systému směny a organizace, spotřebitel je tlačěn reklamou a úvěrem, aby obětoval svou ekonomickou jistotu a usiloval o získání statků, jejichž rozšiřování je spíše ospravedlňováno zájmy výrobce než uspokojením potřeb. I dělník je podřízený systému organizace, jejichž globální výkonnost nevylučuje, že jejich náklady jsou mimořádně vysoké.

Tak jako konflikt vlastnických tříd s nevlastníky ztrácí svou důležitost tím, že se lokalizuje a institucionalizuje a tak ztrácí svou explozivní sílu, nové konflikty kladou otázku řízení celé společnosti a mobilizují k obraně sebeurčení. Tím se zásadně mění i hodnocení perspektiv a smyslu boje dělnické třídy ve společnosti obohacování a institucionalizace pracovních konfliktů. V takové společnosti nemůže být dělnická otázka již předmětem sociálních debat. Kon-

trola informací, autonomie lokálních kolektivů, svoboda deetatizace univerzitních institucí, přizpůsobení práce dělníkům, správná politika příjmů – to tvoří hlavní cíle, pro něž se mohou organizovat a organizují sociální hnutí. Zásadním cílem moderních sociálních hnutí není ani tak boj proti ziskům, ale kontrola změny.

Ovládané třídy nejsou již deformovány chudobou, ale spotřebou a řízením, tedy závislostí na formách organizace a kultury, jež vypracovaly vládnoucí skupiny. Ovládané třídy nejsou vyloučeny, ale spíše využívány a integrovány. Boj tříd v takové společnosti znamená odmítání odcizení, revoltu proti systému integrace a manipulace. Je to také podmíněno tím, že v programované společnosti vůdcové a organizátoři výroby chrání méně osobní privilegia než sílu a moc aparátu.

Touraine tak posunuje do jiných poloh celý třídní boj a jeho příčiny v údajně a již podle jeho představ existující programované, technokratické společnosti. Místo analýzy vykořisťování podsunuje zjednodušený problém odcizení, místo konfliktů dělníků a kapitalistů, jemně přisuzuje jen omezený lokální význam a vidí ho pouze jako institucionalizované zápolení (podle Touraina ekonomický konflikt v podniku přestal být manifestací třídního boje), místo boje o kontrolu nad výrobními prostředky, za likvidaci soukromého vlastnictví a vykořisťování uznává jen boj proti manipulaci o vliv na rozhodování o investicích a spotřebě, o zdrojích informací.

Jako by vliv na investice, spotřební politiku a rozhodování bylo možno získat v zásadě bez likvidace ekonomického a politického panství třídy, jako by vliv vládnoucí ideologie mohl být odstraněn jen bojem o vliv na rozhodování a informace! Celá Tourainova koncepce je vlastně jediným velkým pokusem eliminovat marxistickou teorii tříd, vykořisťování, nadhodnoty, ekonomického, politického a třídního panství buď poukazem na vedlejší nebo odvozené formy a projevy třídních střetů, nebo v některých poučkách dokonce konstruováním domněnek, které nemají v realitě žádnou oporu. Neexistuje například žádná samostatná třída technokratů, která by neměla vztah k vlastníkům, neexistuje samostatný monopol rozhodování a dispozice s informacemi, které nejsou spojeny s existujícím ekonomickým, politickým a ideologickým panstvím třídy.

Zdánlivá přednost Tourainovy analýzy – že se na rozdíl od Bella a Brzezińského dosti zevrubně zabývá třídami, třídním bojem – se při bližším zkoumání ukáže jako jedna z nejslabších částí jeho díla: s objektivně reakčními, protirevolučními politickými důsledky, protože na základě zkreslené analýzy tříd a třídního boje, konstruováním nereálných nebo vedlejších a nepodstatných konfliktů podává teoreticky naprosto neuspokojivou analýzu a navíc politicky dezorientující, scestné závěry o hlavním smyslu i zaměření třídního boje v soudobé státně monopolistické kapitalistické společnosti.

* * *

Všichni tři významní představitelé koncepce postindustriální společnosti vycházejí z reality soudobého vyspělého kapitalismu, v němž sice rozporně a konfliktně, ale přesto probíhá proces vědeckotechnické revoluce. Všichni tři autoři zachycují určité prvky, reálné jevy nebo důsledky, které z nich vyplývají. Jejich metodologie, jejich jednostrannost, povrchnost vede ke zkreslení, deformování a někdy i k převrácení reálných společenských vztahů. Z metodologického hlediska je jejich přístup téměř klasickým příkladem metafyziky. Realitu soudobého kapitalismu buď přímo programově (jako Bell podle svého principu

osových přístupů) rozdělují na izolované a samostatné sféry, které spolu souvisejí jen volně a bez dialektického zprostředkování, nebo jako Brzeziński a Touraine vytrhují z celku kapitalistické společnosti dosti libovolně ty či ony části, zbavují je souvislosti s celkem a jeho podstatnými rysy a tak absolutizují vnější, vedlejší, nepodstatné a zatemňují nebo obcházejí podstatné určení kapitalismu.

Druhou stránkou metafyzické metody zkoumání reality soudobého kapitalismu není jen přecenění, absolutizace jednotlivých jevů nebo procesů, ale také ignorování, obcházení nebo podceňování jiných jevů nebo částí společenského celku. V tomto ohledu je velmi typické, že všichni tři představitelé koncepce postindustriální společnosti podceňují a snižují význam soukromého vlastnictví. Ve shodě s běžnými představami buržoazní ekonomické a sociologické teorie mluví o klesajícím významu soukromého vlastnictví, o jeho podřadné roli v soudobé etapě vývoje kapitalismu. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků ztotožňují jen s individuálním vlastnictvím jednotlivých kapitalistů. Individuální soukromé vlastnictví jednotlivých kapitalistů sice nezmizelo, není však jediné ani dominantní. Buržoazní sociologové považují jiné formy kapitalistického vlastnictví – skupinové a státní – za vlastnictví, v němž již nepřevládá soukromý zájem a soukromý zisk. V této souvislosti všichni bez zvláštních argumentů přejímají opět běžnou koncepci oddělení kontroly od vlastnictví a tezi o významné roli technokratů a manažerů v soudobém kapitalismu. Tyto sociální skupiny jsou údajně nositeli odborných, věcných zájmů, nebo dokonce zájmů celospolečenských. V tomto bodě se však oba američtí autoři od Touraina liší. Zatímco Bell a Brzeziński nevěnují tak velkou pozornost manažerům a technokratům a kladou velký důraz na vědu, univerzity a centra vědění jako zdroje technických inovací a politických rozhodování, Touraine formuluje svou koncepci nové třídní struktury právě v souvislosti s existencí třídy technokratů.

Všichni tři pak eliminují v předpokládané postindustriální společnosti základní třídní rozpor mezi buržoazií a proletariátem. Ten pro ně již vůbec neexistuje (Bell, Brzeziński), anebo je omezen, podle Touraina, na dílčí konflikty uvnitř podniku, které již nejsou manifestací boje třídy proti třídě. Jaké konflikty pak zůstávají v soudobém kapitalismu, který prý již kapitalismem v plném slova smyslu není, protože se transformuje v postindustriální společnost? U Bella jsou to rozpory mezi třemi sférami, vymezenými v souladu s principem osových přístupů – rozpor mezi sociální strukturou a politikou a sociální strukturou a kulturou. U Brzezińskiego jsou to základní rozpory mezi technicko-vědeckým pokrokem a nedostatkem lidského smyslu a lidských hodnot, jež by dávaly náplň těmto procesům. Všichni tři autoři pak svorně konstatují, že nejdůležitější sociální konflikty vznikají mezi těmi, kteří rozhodují o investicích, výši spotřeby a cílech vývoje společnosti, kteří monopolizují informace, a mezi masou, která je vyloučena z rozhodování a nemá dostatek informací. Proto prý dochází k tomu, že veřejnost, lidové masy, pracující se staví proti základním tendencím ekonomického a technického vývoje takzvané postindustriální společnosti a tím se často obrací i proti společenskému pokroku. Jak správně poznamenává J. A. Krasin, Bell interpretuje lidové, protimonopolistické hnutí jako určité konzervativně populistické reakce na růst vlivu vědy a vědeckotechnické inteligence [Krasin 1974 : 63].

Všechny základní sociální skupiny mají podle autorů koncepce postindustriální společnosti příjmy především na základě výkonu, kvalifikace, vzdělání. I sociální pozice jsou většinou a především získávány nikoli podle bohatství,

výsad, ale podle kvalifikace, vzdělání a podle osobní výkonnosti. Skupiny, které rozhodují, mají v rukou vědění, informace, jsou nazývány společenskou meritokracií, tj. skupinami podílejícími se na společenském bohatství a moci podle vzdělání a kvalifikace.(4) Jedině Touraine ve svých úvahách o technokracii jako meritokracii poukazuje na některé negativní rysy této skupiny, která využívá své odborné a kvalifikační úrovně pro výsady. Vyjadřuje to takto: Technokratické organizace se obklopují tajemstvím, nedůvěřují informacím a veřejným debatám. Snaží se rozvinout svou vlastní moc, vnucují svým členům stále silněji sociální integraci, manipulují chování ve výrobě i spotřebě, jsou agresivní. Jsou to centra moci, která rovněž tvoří nové formy nerovnosti a privilegií. Tyto kritické výhrady vůči technokracii jako meritokracii jsou však u Touraina součástí jeho koncepce nové třídní struktury programové společnosti a souvisí s jeho tvrzením o přechodu od společnosti vykořisťování ke společnosti odcizení. Jsou tedy součástí deformující a scestné interpretace soudobé kapitalistické společnosti.

Všichni významní představitelé koncepce postindustriální společnosti jsou ve svých koncepcích soudobého kapitalismu ostře zaměřeni proti marxistické metodologii analýzy společenských jevů, proti marxistické teorii kapitalismu, soukromého vlastnictví, tříd a vykořisťování, proti marxistické teorii základních forem ekonomického, politického a ideologického panství třídy v jejich relativní odlišnosti a zásadní jednotě. Proto také konstruují koncepci postindustriální společnosti jako reálnou, přirozenou a jakoby samozřejmou alternativu proti socialismu jako cíli a programu revolučních sil soudobého světa. I když nikterak podrobně neanalyzují společnosti reálného socialismu, přesto v podstatě předpokládají, že i tyto společnosti odpovídají jejich vývojovým schémátům přechodu od industriální společnosti ke společnostem postindustriálním. Proto také mluví o industriálních společnostech kapitalistických a socialistických a o postindustriálních společnostech kapitalistických a socialistických. Protože však vlastnické, třídní vztahy a třídní podstata politické moci různých společností jsou pro ně zanedbatelné, je toto rozlišování na postindustriální společnosti kapitalistické a socialistické jen jakousi koncesí vůči současným rozdílům, avšak pro budoucnost se počítá se stejnými vývojovými tendencemi. Budoucnost lidstva je tedy interpretována mimo reálný kapitalismus a socialismus, a tím je dosaženo žádoucího cíle — teoretickou a metodologickou eskamotází je eliminován základní rozpor soudobé epochy mezi kapitalismem a socialismem, společnosti reálného socialismu jsou redukovány na nižší vývojové fáze industriální společnosti, jež teprve zárodečně směřují ke společnosti postindustriální, a socialismus jako reálný cíl a východisko rozporů soudobého kapitalismu se stává v tomto pojetí iluzorním a utopickým. Třídní, apologetická, konzervativní a protisocialistická podstata koncepce postindustriální společnosti je tak více než zřejmá a jeví se nikoli jako vědecká analýza soudobého kapitalismu, ale jako zkreslený a deformovaný obraz této společnosti, jako falešná a scestná perspektiva pro soudobé lidstvo.

---

(4) Všichni autoři koncepce postindustriální společnosti se odvolávají v této souvislosti na známou knihu anglického autora Michaela Younga *The Rise of Meritocracy* [1965].

Литература

- Bell, D.: *The Coming of Post-Industrial Society*. New York, Basic Books Inc.; Harper 1976.
- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, 1976.
- Brzeziński, Z.: *Between Two Ages*. New York, The Viking Press 1970.
- Diligenskiy, G.: *Tupiki teorii post-industrializma*. Obščestvennyye nauki 1977, No 6.
- Gouldner, A.: *The Coming Crisis of Western Sociology*. London, Heinemann 1971.
- Kahn, H. — Wiener, A. J.: *The Year 2000*. New York, MacMillan 1967.
- Krasin, J. A.: *Apologetičeskaja suščnost' teorii „postindustrialnogo obščestva“*. Voprosy filosofii 1974, No 2.
- Touraine, A.: *La Société Post-industrielle*. Paris, Editions de Noël 1969.
- Young, M.: *The Rise of Meritocracy*. Harmondsworth, Penguin Books 1965.

Резюме

Э. Урбанек: К критике концепций постиндустриального общества

С половины 60-х годов в рамках буржуазной социологии развивается новая концепция, которая заменяет раньше широко распространенную теорию единого индустриального общества. Это концепция так называемого постиндустриального общества. Ее главными представителями являются в США Д. Белл, З. Бжезински и во Франции прежде всего А. Турэн. Эти три автора исходят из некоторых основных общих позиций, в подробностях потом их концепции несколько отличаются.

Они в сущности считают очевидным и понятным то, что современный капитализм, и в частности капитализм в США переживает внутреннее преобразование, которое означает собой наступление эры постиндустриального общества. Эти изменения являются доказательством внутренних преобразований капитализма в другое общество без революционного переворота. Доказательством этого преобразования являются прежде всего изменения в отношениях производства, техники и науки, речь идет о влиянии науки, на ней основанной техники, о влиянии носителей этой науки и техники на экономику. Из этих влияний и изменений потом истекают следующие, касающиеся классовой структуры, разделения и новых конфликтов и противоречий. В сущности речь идет о следующем варианте так называемого технологического подхода, хотя данные авторы понимают новую технику и технологию идеалистически прежде всего как следствие развития науки и научного познания. Лишь только Белл отличается от остальных двух авторов, когда комбинирует технологический детерминизм с концепцией релятивизма исследования общества на основе так называемого аксиального (осевого) подхода.

Концепции постиндустриального общества явно методологически, теоретически и политически направлены против марксистско-ленинского анализа капитализма, эксплуатации, классовой сущности власти и классовой структуры современного капитализма. Поэтому они создают новое понятие социального расслоения, классовых конфликтов и противоречий. Главные противоречия так называемого постиндустриального общества они видят между новой экономической и социальной структурой и политической и культурной надстройкой, конфликты возникают между тем, кто владеет знанием, информацией и между тем, кто лишен решений, так как у него нет возможности перейти к знаниям и информации. Все основные социальные группы, и в частности группы имеющие знания и информации, обладают властью, их социальное положение основано на образовании, квалификации и результате. Это меритократия, которая правит, решает и определяет направление развития общества, финансирование и потребление.

Концепция постиндустриального общества также направлена как против социализма как революционной цели и выхода из действительности современного капитализма, так и против стран реального социализма. Основной и единственной перспективой развития человечества особенно в развитых промышленных странах таким образом является возникающее, или в будущем в странах, где его еще нет, обязательно наступающее постиндустриальное общество. Социализм таким образом устранен и капитализм апологетически спасен тем, что данные авторы трансформируют его с помощью по-

2
нятийного и методологического эскамотажа в уже будто бы некапиталистическое, но ни в коем случае социалистическое общество. Одновременно в концепциях постиндустриального общества (несмотря на разные терминологические различия между технологическим обществом Бжезинского и программным обществом Турэна) отражаются в искаженном виде, односторонне и деформированно некоторые реальные явления и процессы, связанные с противоречивым, полным конфликтов развитием научно-технической революции в современном государственно-монополистическом капитализме.

Summary

Urbánek E.: Conceptions of Postindustrial Society — Contribution to Their Criticism

Since the late sixties, a new conception has been developing within the framework of bourgeois sociology ultimately to supersede the formerly widespread theory of a uniform industrial society. This refers to the conception of the so-called postindustrial society. Its main representatives are D. Bell and Z. Brzezinski in the USA, and particularly A. Touraine in France. These three authors share several basic starting points, yet in the particulars their conceptions are somewhat different.

They consider as substantially evident and clear that contemporary capitalism, and particularly capitalism in the USA, is subjected to an internal transformation allegedly implying the onset of the era of postindustrial society. The changes involved provide an evidence of internal transformations of capitalism into a different society devoid of revolutionary overthrows. Evidence of this transformation is furnished, in the first place, by changes in the relations among production, technology and science; this concerns the impact of science, of technology based thereon, and the influence exerted by the bearers of this science and technology upon economy. These influences and changes subsequently give rise to further ones which have a bearing upon the class structure, distribution, as well as new conflicts and contradictions. What is involved here is, in substance, a further variant of the so-called technological approach, even though the above authors conceive new technique and technology idealistically — chiefly as a consequence of the development of science and scientific knowledge. Only Bell differs from the other two authors by combining technological determinism with a relativistic conception of society research on the basis of the so-called axial approach.

Methodologically, theoretically and politically the conceptions of postindustrial society are explicitly directed against the Marxist-Leninist analysis of capitalism, exploitation, the class substance of power and the class structure of contemporary capitalism. This is why they construct a new conception of social stratification, class conflicts and contradictions. The main contradictions of the so-called postindustrial society are seen to exist between the new economic and social structure and the political and cultural superstructure, conflicts arise between those who have mastered knowledge and information and those who are excluded from decision-making due to their lack of access to knowledge and information. All basic social groups, and particularly groups in possession of knowledge and information, are endowed with power; their social positions, however, are based on education, qualification and performance. It is meritocracy that rules, decides and determines the orientation of the society's development, investments and consumption.

The conception of postindustrial society is also oriented against socialism as a revolutionary goal and a way out of the reality of contemporary capitalism, as well as against the countries of real socialism. The main and only prospect of the development of mankind is postindustrial society arising at present especially in the advanced industrial countries, while in the countries where it has failed to occur as yet it is sure to come into being in future. Socialism is thus eliminated and capitalism is apologetically saved by being transformed, thanks to the above authors' conceptual and methodological jugglery, into an allegedly non-capitalist but never socialist society. At the same time (irrespective of various terminological differences between Brzezinski's technetronic society and Touraine's programmed society), the conceptions of postindustrial society present a distorted, one-sided and deformed reflection of some real phenomena and processes connected with the contradictory, conflictive development of the scientific and technological revolution in the state monopolistic capitalism of our time.

**K problematice pojmu
„přežitky minulosti ve vědomí a chování
osobnosti socialistické společnosti“**

ALEXANDR RJADOVOJ
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Cílem budování komunistické společnosti je všestranný a harmonický rozvoj každé osobnosti. Postupně se uskutečňuje v dlouhodobém a složitém procesu, umožněném vznikem socialismu jako společenského zřízení, jeho zdokonalováním a přerůstáním v komunismus. Ve sféře formování nového člověka bylo dosaženo zvlášť velkých úspěchů v Sovětském svazu.

Růst rozsahu, složitosti a komplexnosti úkolů, které řeší rozvinutá socialistická společnost, je stále více spjat s vnitřní zralostí každého člověka, s jeho sociální a pracovní aktivitou, uvědomělostí a disciplinovaností. Proto je v Sovětském svazu věnována velká pozornost otázkám teoretického zkoumání a praktického překonání přežitků minulosti, dosud přetrvávajících ve vědomí a chování lidí. „Čím vyšší je úroveň rozvoje naší společnosti, tím nepřípustnějšími se stávají odchylky od socialistických norem morálky, s nimiž se ještě setkáváme. Vypočítavost, soukromovlastnické tendence, výtržnictví, byrokratismus a lhostejnost k člověku odporují samé podstatě našeho zřízení.“ [XXV. sjezd 1976 : 71]

Nemenší pozornost je těmto otázkám věnována i v ČSSR, jak je to také zdůrazněno v závěrech XV. sjezdu KSČ.

Vzhledem k závažnosti problematiky a s ní související nutnosti vymezení obsahu základních pojmů si tato stať klade za cíl analyzovat jeden z důležitých (avšak zároveň dosud nedostatečně rozpracovaných) aspektů složité problematiky přežitků minulosti — pojem „přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí“. (1)

* * *

V přístupu k objasnění samotného pojmu *přežitky minulosti* je metodologicky významná tato leninská idea: „Je-li zkoumán jakýkoli společenský jev v procesu svého vývoje, ukáží se v něm vždy zbytky minulosti, prvky přítomnosti a budoucnosti.“ [Lenin 1 1951 : 189]

Východiskem pro pochopení přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí za socialismu je marxistická teze odhalující specifiku socialismu jako společnosti, „která právě vychází z kapitalistické společnosti; která tedy v každém ohledu, ekonomicky, mravně, duchovně má ještě v sobě mateřské znamení staré společnosti, z jejíhož lůna vychází“ [Marx-Engels 19 1966 : 48].

Někteří autoři zabývající se danou problematikou často ztotožňují tuto mateřská znamení s přežitky minulosti. Výše uvedenou marxistickou tezi přitom chápou jako bezprostřední teoretickou charakteristiku přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí.

Jeden z pokusů překonat takový přístup můžeme sledovat v práci A. P. Butěnka *Socialismus jako společenské zřízení*. Autor v ní rozlišuje dvě základní

---

(1) Vychází ze sovětské literatury posledních 10 let.

skupiny společenských jevů přetrvávajících v nové společnosti jako „dědictví staré společnosti“. Jde o a) jevy spojené se zděděnou úrovní rozvoje výrobních sil a b) *mateřská znamení kapitalismu*, která jsou podmíněna typem předcházejících výrobních vztahů.

První typ, poplatný úrovni rozvoje výrobních sil, souvisí s minulostí pouze svou formou, ale jeho obsah má kvalitativně novou podstatu; proto je jedním z charakteristických rysů socialismu samého. Patří sem například zachování národnostní a státní roztržitosti lidstva, třídní struktura společnosti, zachování zbožně peněžních vztahů, některých aspektů faktické nerovnosti, které jsou spjaté s uplatňováním „rovného práva“ (Marx) atd. Druhá skupina jevů je produktem dřívějšího panství soukromého vlastnictví a vykořisťování člověka člověkem. Vzhledem ke starému obsahu nemá k podstatě socialismu přímý vztah. Můžeme do ní zařadit prvky buržoazní a maloburžoazní ideologie, náboženské názory a jim odpovídající instituce (církve), soukromovlastnické a měšťácké přžitky atd. [Butěnko 1974 : 169–170].

Butěnkův návrh rozlišovat dva typy *dědictví staré společnosti* uchovaného ve společnosti nové si sám o sobě zasluhuje pozornost; nepochybně jsou pro takovou klasifikaci důvody. Odvádí však daň existujícímu nepřesnému pojetí přžitků minulosti tím, že usiluje o redukci *mateřských znamení kapitalismu* pouze na přžitky minulosti, tj. na ty jevy, které svým způsobem brzdí progresivní rozvoj socialistické společnosti. V tom také spočívá slabina jeho stanoviska.

Za prvé, s předloženým dělením se neshoduje například socialistický princip rozdělování materiálních statků podle množství a kvality odvedené práce, který K. Marx v práci *Kritika Gethajského programu* charakterizoval jako *pozůstatek buržoazního práva v ekonomice*, tj. jako *mateřské znamení*. Za druhé, v socialismu, jak říkal K. Marx, přetrvávají „mateřská znamení staré společnosti v každém ohledu“, což znamená, že *mateřská znamení* existují jak v jevech spojených se zděděnou úrovní výrobních sil, tak v jevech podmíněných typem dřívějších výrobních vztahů.

Podle našeho názoru si vysvětlení problému *mateřských znamení* vyžaduje poněkud jiný přístup, který bere v úvahu historickou kontinuitu, jejíž dialektickou podstatu objasnil V. I. Lenin takto: „Ne holá negace, ne ukvapená negace, ne skeptická negace, kolísání, pochybnost jsou charakteristické a podstatné v dialektice — která nepochybně v sobě obsahuje element negace, a to jako svůj nejdůležitější element — nikoli, nýbrž negace jako moment souvislosti, jako moment vývoje, s podržením pozitivního“ [Lenin 38 1960 : 226–227].

Mateřská znamení kapitalismu jsou vnitřně rozporná a nehomogenní: ta jejich část, která v socialistických podmínkách získává novou podstatu (například rozdělování podle kvantity a kvality vykonané práce jako *pozůstatek buržoazního práva v ekonomice*), přispívá k rozvoji společnosti. Druhá část (například přežilé tradice a obyčeje) naopak brzdí její rozvoj a svou podstatou je v mnohém regresivní.

Na dialekticky rozporný charakter *mateřských znamení* poukazují B. V. Knjazev a B. A. Šuvalov, když píší: „Není pravda, že všechny prvky starého způsobu života jsou přžitky minulosti. Ty prvky obsahu a struktury sociálního života socialistické společnosti, které jsou přejaty z minulosti a musí být překonány historickým rozvojem socialismu, jež však mají charakter nutnosti (společenská dělba práce, zbožně peněžní vztahy, ekonomické rozdíly v postavení lidí), nejsou přžitky. Jsou zapojeny do nového systému společenské orga-

nizace sociálního života a proto ztratily svoji dřívější třídně antagonistickou podstatu. Přestože jsou negovány komunistickým způsobem života, jsou zároveň nevyhnutelnými faktory jeho utváření“ [Knjazev-Šuvalov 1969 : 112].

Mateřská znamení jako to, co bylo v určitém smyslu „zděděno“ po kapitalismu, jsou jevy se značně různou kvalitou. Patří k nim vedle počáteční nízké úrovně vzdělání a kulturní zaostalosti lidí, vedle vlastních přežitků minulosti v jejich vědomí a chování, vedle přežilých tradic a obyčejů přetrvávajících ve společenském vědomí atd. i takové jevy, jako jsou například pozůstatky staré dělby práce, počáteční protikladnost a později podstatné rozdíly mezi městem a venkovem, princip rozdělování materiálních statků atd.

V našem rozboru má smysl vyčlenit z *mateřských znamení* kapitalismu ta, která překážela a překáží rozvoji socialistické společnosti, jejímu dalšímu přerůstání ve společnost komunistickou, zejména pak pozůstatky vykořisťovatelských tříd, nízkou úroveň vzdělání a kulturní zaostalost lidí, přežilé tradice a obyčeje, které přetrvávají ve společenském vědomí, církve jako sociální instituce a některé další. Většina z nich (pozůstatky vykořisťovatelských tříd, negramotnost a kulturní zaostalost atd.) se likviduje v průběhu řešení úkolů přechodného období. K překonání takových mateřských znamení, jako jsou přežilé tradice a obyčeje přetrvávající ve společenském vědomí, církve jako sociální instituce atd., je zapotřebí delšího časového období. K této poslední skupině patří i ono „dědictví kapitalismu“, které je spjato s osobností jako nositelem sociálních kvalit a které se projevuje v jejím vědomí a chování.

Když V. I. Lenin poukazoval právě na toto poslední *dědictví kapitalismu*, zdůrazňoval: „My chceme vybudovat socialismus z těch lidí, kteří byli vychováni kapitalismem, byli jím zkaženi a demoralizováni...“ [Lenin 29 1955 : 61]. „Můžeme (a musíme) začít budovat socialismus nikoli z vyfantazírovaného a speciálně námi vytvořeného lidského materiálu, nýbrž z toho materiálu, který nám zanechal po sobě kapitalismus“ [Lenin 31 1955 : 44]. „Odtud vyplývá úkol překonat „staré zvyky, staré návyky, které nám zůstaly jako dědictví po starém zřízení, návyky a zvyky vlastnické, kterými je naskrz prosycena celá masa“ [Lenin 31 1955 : 365].

Právě toto „dědictví kapitalismu“ se projevuje jako přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí; jsou to *mateřská znamení* v jejich vědomí a chování.

Mateřská znamení jako celek tedy přežitky minulosti ve vědomí a chování zahrnují, ale nelze je redukovat pouze na ně. Kromě toho, jak vyplývá z výše uvedeného, hraje ta skupina mateřských znamení, jejichž obsah má kvalitativně novou podstatu a která jsou proto pro rozvoj socialismu nutná, progresivní úlohu. Avšak rozporná podstata mateřských znamení a jevů přetrvávajících dočasně za socialismu, kdy jsou v rozporu se socialistickým společenským vědomím, je za určitých podmínek specifickou základnou pro zachování a podepření názorů, návyků, zvyků a činů zděděných z minulosti ve vědomí a chování lidí.

Přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí, které existují za socialismu jako část *mateřských znamení*, jsou tudíž jevy minulosti sahající svými kořeny do sociálně historické situace, která předcházela socialistickou společnost.

V této souvislosti je zapotřebí vyjasnit vzájemný vztah pojmů „přežitky minulosti“ a „přežitky kapitalismu“.

Kapitalismus jako etapa historického vývoje ve vztahu k reálně existujícímu socialismu je minulostí, je „prošlou“ etapou historického vývoje. To znamená, že přežitky, které zanechal a které přetrvávají ve vědomí a chování, nejsou

v tomto smyslu ničím jiným než *přežitky minulosti*. Proto je v daném případě možné ztotožňovat pojmy *přežitky minulosti* a *přežitky kapitalismu*.

Libovolné zaměňování těchto dvou pojmů však může vyvolat představu, že „přežitky“ jako jev jsou zrozeny kapitalistickou společností – to je správné pouze částečně.

B. Engels ve své práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* napsal: „Nejnižší zájmy – sprostá ziskuchtivost, hrubá požívačnost, špinavá lakota, sobecké loupení společného majetku – zahajují novou, civilizovanou třídní společnost; nejhnusnější prostředky – krádež, utlačování, podvod, zrada – podrývají starou beztřídní rodovou společnost a způsobují její pád“ [Marx-Engels 21 1958 : 127–128].

Všechny názory, představy a činy, které nejsou v souladu se socialistickým vědomím a jsou tedy přežitky, tvoří organickou složku všech společností založených na soukromovlastnických vztazích. Výjimkou jsou snad jediné náboženské přežitky, které mají kořeny až v prvobytně pospolné společnosti .

Přežitky minulosti nelze tedy redukovat pouze na přežitky kapitalismu, protože se z hlediska svého historického původu a specifiky formování socialistických národů nekryjí. Například v SSSR se tento proces realizoval nejen cestou přetváření národů buržoazní společnosti, ale také cestou vzniku socialistických národů z národností, které ve svém vývoji minuly kapitalistické stadium a pro něž je charakteristické určité „zatížení“ přežitky minulosti předkapitalistických formací.(2)

Pro konkrétnější analýzu vzájemného vztahu uvedených pojmů je však nutné zvážit i okolnost, že přežitky kapitalismu jsou nejrozvinutější a převládající formou přežitků minulosti: Za prvé, je možné zjistit určitou kontinuitu ideologií střídajících se v procesu historického vývoje vykořisťovatelských tříd; vládnoucí třída v kapitalistické společnosti má zájem uchovat, „konzervovat“ určité obyčeje, tradice a prvky ideologie vládnoucích tříd předcházejících společensko-ekonomických formací tak, aby sloužily kapitálu a byly vnášeny do vědomí vykořisťovaných mas při obhajobě třídních zájmů buržoazie. *Přežitky kapitalismu* zahrnují v tomto smyslu *přežitky minulosti* vůbec.

Za druhé, kapitalistická společnost nejenom uchovává zlořády předcházejících antagonistických společností, ale dokonce je i rozvíjí. Ve světě kapitálu totiž „nabyla vláda věcných vztahů nad individui, potlačování individuálnosti nahodilostí, nejostřejší a nejvšeobecnější formy...“ [Marx-Engels 31 1958 : 448], buržoazie „zpretrhala bezohledně pestré feudální svazky, poutající člověka k jeho přirozenému představenému, a neponechala mezi lidmi žádný jiný svazek než holé sobectví, než bezcitné ‚placení hotovými‘. Utopila v ledové vodě sobecké vypočítavosti posvátnou bázeň nábožného vytržení, rytířského nadšení – a šosácké sentimentality“ [Marx-Engels 4 1958 : 430].

Za třetí, kapitalismus rodí nové jevy, které jsou z hlediska socialistické společnosti přežitky. Je to buržoazní nacionalismus a šovinismus jako princip

---

(2) Mezi nimi lze uvést například mnohoženství, krevní mstu, výkupné za nevěstu, izolaci žen od mužské společnosti apod., které jsou samozřejmě již překonány a nevyskytovaly se ani před revolucí u takových vyspělých národů, jakými byli Rusové, Ukrajinci, Lotyší, Bělorusové, Litevci...

M. K. Kamilov píše: „Je nutné zdůraznit mnohotvárnost přežitků minulosti v různých středoasijských republikách. Dělí se na dva druhy: přežitky předburžoazních společenských formací a přežitky buržoazní společnosti“ [Kamilov 1975 : 183].

ideologie a politiky, buržoazní individualismus, který jako zvláštní typ chování (tudiž i typ světového názoru) vychází z principu „koupě-prodej“, kde měřítkem vztahu člověka ke společnosti, k jiným lidem a koneckonců i k sobě samému je zisk, obchodní kalkulace. Patří sem i řada dalších jevů.

Naším cílem není vyjasnit podstatu přežitků minulosti, jež je dostatečně vysvětlena v řadě prací,⁽³⁾ nýbrž ukázat samotný přístup k analýze této podstaty a kategorie používané při tomto přístupu.

Za kategorií, jejíž pomocí je možné vysvětlovat podstatu přežitků zděděných po kapitalistické společnosti, je považována kategorie „odcizení“. Rozpracoval ji K. Marx v jedné ze svých raných prací, v díle *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844* a učinil tak první krok k pochopení podstaty kapitalismu. Nejúplněji postihnout jeho zákonitosti, tajemství kapitalistického vykořisťování a duchovního zotročování se však Marxovi podařilo až při použití kategorie „nadhodnoty“, kterou uplatňoval v řadě zralých prací, včetně takového základního díla, jako je *Kapitál*.

B. Engels zdůrazňoval univerzální charakter této kategorie a mnohokrát ukazoval, že socialismus se stal vědou díky dvěma velikým objevům – materialistickému pojetí dějin a odhalení tajemství kapitalistické výroby pomocí teorie nadhodnoty.

Jelikož odcizení existuje objektivně, nelze v žádném případě pochybovat o potřebě jeho analýzy či analýzy jiných sociálních jevů jeho prostřednictvím. Při vysvětlování původu a podstaty přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí se však musí vycházet z kategorie *nadhodnoty*. Její použití je v plném souladu s metodologickým požadavkem studovat jev v jeho nejrozvinutější a mnohotvárné podobě a představuje jediné správný přístup k vyjasnění souvislosti přežitků s podstatou vztahů existujících v kapitalistické společnosti. Je totiž nemožné plně vysvětlit podstatu jednoho odvozeného jevu a vycházet přitom z jiného odvozeného jevu; odcizení, stejně jako jiné jevy, které jsou za socialismu přežitky minulosti, je v kapitalistických podmínkách produktem, derivátem soukromého vlastnictví, je především důsledkem присвоjování nadhodnoty jako soukromokapitalistické formy vykořisťování vládnoucí třídou.

Vyčlenění *nadhodnoty* jako základní kategorie pro objasnění původu a podstaty *přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí* (a tedy nikoli například kategorie „odcizení“) je proto plně oprávněné.

Mechanismus присвоjování nadhodnoty je v kapitalistické společnosti založen na nejkrutějším vykořisťování, bídě vykořisťovaných mas a systematickém

---

(3) Autoři zabývající se otázkou přežitků minulosti uvádějí zpravidla tyto charakteristické znaky:

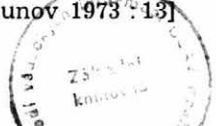
- soukromovlastnický a egoistický charakter přežitků minulosti (protože přežitky jsou zrozeny soukromovlastnickými vztahy a „zděděny“ po předsocialistických společensko-ekonomických formacích, které těmto vztahům odpovídají);
- rozpor přežitků minulosti se socialistickými společenskými vztahy, jejich neslučitelnost se socialistickou ideologií a morálkou, jejich nesoulad s novými společenskými úkoly (tento rys je důsledkem předcházejícího znaku).

Jako příklad uvedeme některé názory:

„Termínem ‚přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí‘ bývá označován souhrn určitých názorů, norem a zvyků..., které vznikly v předsocialistických společensko-ekonomických formacích a které se projevují ve vědomí a činech našich současníků“ [Rajevskij 1972 : 42].

„Přežitky se nazývají všechny ty názory, ideje a normy chování, které nejsou charakteristické pro dané společenské zřízení v jeho progresivním rozvoji.“ [Zilkin 1973 : 14]

„Přežitky minulosti jsou kterékoli rysy organicky vlastní vykořisťovatelské společnosti a cizí sovětské morálce.“ [Morgunov 1973 : 13]

zpracovávání jejich rozumu a citů apologety buržoazie. Podstata soukromokapitalistické formy vykořisťování umožňuje konstatovat, že existenci buržoazních názorů a představ, individualistických citů a zvyků vykořisťovaných tříd je nutné odvozovat z existence soukromého vlastnictví a z cílevědomého zpracovávání myšlení lidu vládnoucími ideologickými institucemi.

V jistém stupni je buržoazními a maloburžoazními názory ovlivněna i určitá část dělnické třídy, neboť „dělník nikdy nebyl oddělen od staré společnosti čínskou zdí“ [Lenin 28 1954 : 437]. V procesu své životní činnosti je dělnická třída zapojena do kapitalistických vztahů, jejichž základním principem je konkurence a boj o existenci. Proto

a) je pod neustálým působením buržoazní ideologie – „myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami“ [Marx-Engels 3 1958 : 59], je pod vlivem celého buržoazního způsobu života;

b) je nepřetržitě doplňována představiteli drobné a střední buržoazie, kteří přecházejí do jejich řad v důsledku ostrého konkurenčního boje a jsou nositeli měšťácké, maloburžoazní psychologie a ideologie.

Podmínky životní činnosti formují v dělnické třídě kolektivní psychologii a ve vazbě na pokrokové myšlenky revoluční inteligence (stojící na pozicích dělnické třídy) rovněž proletářskou ideologii, která je protikladem ideologie vládnoucích tříd. Pro ideologii a psychologii třídy, jejíž základní zájmy jsou v souladu s objektivním průběhem dějin a potřebami společenského vývoje, je charakteristická revolučnost, humanismus, disciplinovanost, kolektivismus, optimismus, cílevědomost, spravedlnost, vytrvalost při dosahování cíle atd. Právě proto spočívá historická úloha dělnické třídy v realizaci jak sociální a ekonomické, tak i morální přeměny společnosti.

Formování proletářské psychologie a vznik a rozvoj marxisticko-leninské ideologie působí již v podmínkách buržoazní společnosti revolucionizujícím způsobem na přeměny ve vědomí a psychice širokých mas pracujících.

To znamená, že progresivní principy ideologie a morálky zformované v revoluční činnosti dělnické třídy jsou jedním z předpokladů osvobození vědomí a psychiky pracujících od deformací vykořisťovatelské společnosti.

Avšak výchozím bodem boje s přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí je počátek socialistických přeměn v politice, ekonomice a kultuře, který umožňuje realizovat masovou přeměnu lidí, masový zrod komunistického vědomí. Ve své práci *Teze pro II. kongres Kominterny* kritizoval V. I. Lenin představy starých vůdců II. Internacionály, kteří tvrdili, že „za kapitalistického otroctví, za útlaku buržoazie... je prý většina pracujících a vykořisťovaných s to pracovat se ke zcela jasnému socialistickému uvědomění, k pevnému socialistickému přesvědčení a charakteru“ [Lenin 31 1955 : 182], a ukazoval, že formování socialistického uvědomění širokých mas pracujících v boji se zlořády kapitalistické společnosti je možné teprve tehdy, když předvoj proletariátu – nositel socialistického vědomí –, který je podporován celou touto revoluční třídou a ostatními vykořisťovanými třídami a vrstvami společnosti, získá revolučním způsobem politickou moc do svých rukou s cílem uskutečnit socialistické přeměny.

Za socialismu již neexistují takové podmínky, které byly v kapitalistické společnosti a které v masovém měřítku rodily buržoazní rysy ve světovém názoru a činnosti lidí. V. I. Lenin o tom napsal: „Víme, že hlavní sociální příčinou excesů, spočívajících v porušování pravidel společenského soužití, je

vykořisťování mas, jejich bída a chudoba. S odstraněním této hlavní příčiny začnou excesy nevyhnutelně „odumírat“ [Lenin 25 1956 : 477].

Bylo by však nesprávné se domnívat, že za socialismu neexistují příčiny či dokonce podmínky, které podporují buržoazní rysy, názory a zvyky vzniklé v kapitalistických podmínkách, zejména pak že nepůsobí příčiny sociálního původu. Jejich existence vyplývá i z uvedeného výroku V. I. Lenina, v němž se mluví o likvidaci *hlavní* sociální příčiny, nikoli o odstranění *všech* sociálních příčin jako takových.

Existence příčin a podmínek (zejména sociálního původu), které napomáhají uchování přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí socialistické společnosti, ukazuje, že přežitky minulosti nejsou něčím náhodným, individuálním, s čím se setkáváme jen u některých lidí, nýbrž jsou sociálním jevem existujícím v tom či onom stupni, v té či oné formě ve vědomí a chování mnohých lidí socialistické společnosti. Proto má pravdu E. Ch. Stěpanjan, když poznamenává: „V některých propagandistických člancích a referátech týkajících se tohoto problému se občas tvrdilo, že přežitky minulosti existují ve vědomí a chování jen některých lidí. S takto formulovanou otázkou nelze souhlasit, protože je odtržena od skutečnosti a redukuje problém jen na „jednotlivé případy“, na výjimky“ [Stěpanjan 1966 : 14].

To, že někteří badatelé považují za nositele přežitků pouze jednotlivé osoby, vede ke snižování hluboce humanistického obsahu cíle budování komunistické společnosti, jímž je všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, a k podcenění úlohy komunistické výchovy, protože překonávání přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí je jednou z nejdůležitějších podmínek formování všestranně rozvinuté osobnosti, je to podmínka rozvoje všech lidí, a ne pouze jednotlivců.

V sociologické literatuře se stále ještě můžeme setkat s takovými názory, které svými teoretickými závěry neoprávněně předbíhají skutečnost a bez pádných důvodů a argumentů popírají existenci přežitků minulosti v současné vývojové etapě socialismu. Omezují je pouze na rozkladný vliv pozůstatků vykořisťovatelských tříd v mladé socialistické společnosti.

Teoretická a praktická chybnost takového stanoviska je zřejmá. Nejenže se tak odstraňuje pojem „přežitky minulosti“ z kategoriálního aparátu z důvodů jeho údajné neaktuálnosti a zdánlivé neexistence v reálné skutečnosti, jejímž je odrazem, ale dochází i k řadě teoretických chyb: a) zúžení příčin existence přežitků minulosti a jejich redukce prakticky pouze na jednu (rozkladný vliv pozůstatků poražených tříd) vede k ignorování vlivu dalších příčin; b) historická existence přežitků minulosti je omezena fakticky na přechodné období.

Podobné úvahy mají do jisté míry i racionální obsah, který si zasluhuje pozornosti, protože je v nich za jeden ze složitých aktuálních úkolů sociologie považována analýza negativních jevů existujících v současné etapě socialistické společnosti.

Myšlenka, že ne všechny negativní jevy ve vědomí a chování lidí lze zařadit mezi přežitky minulosti a že nelze pojem „přežitky minulosti“ používat při analýze názorů, citů a činů osobnosti libovolně, je vyjádřena v dalších pracích.

Například V. V. Ostrjakov a A. I. Stěponavičus vycházejí z leninské analýzy „komunistické nadutosti“, (4) která „by stěží mohla existovat v jiném společenském zřízení“, a tvrdí, že „je chybné zařazovat všechny negativní jevy k přežit-

---

(4) V této souvislosti je nutné uvést, že V. I. Lenin věnoval otázce „komunistické nadutosti“ značnou pozornost. Podrobněji viz [Lenin 32 : 138, 143, 146; 33 : 69–70, 167; 36 : 532, 545; 45 : 81–82, 457–458, 496–497].

kům kapitalismu“ [Ostrjakov-Stěpanovičus 1967 : 27, 28]. K negativním jevům zařazují tito autoři i ty či ony chyby a omyly, které jsou důsledkem nedostatků znalostí, nepochopení složité situace anebo plynou z jiných příčin vedoucích k nežádoucím následkům. V. A. Rebrin například soudí, že „ne všechny negativní, antispolečenské činy a chování lidí mohou být bezprostředně zařazovány k ‚přežitkům minulosti‘. Mohou být také důsledkem nevzdělanosti, rozdílu kultury ...“ [Rebrin 1974 : 147](5)

Významný sovětský pedagog A. S. Makarenko napsal: „I u nás se vyskytuje tendence: vše, co je špatné, vše, co kazí naše vztahy, práci, nervy, náš odpočinek, působí trápení — to vše šmahem pokládáme za přežitky kapitalismu a tím končíme svou analytickou práci.“ [Makarenko 1958 : 428].

Uznáváme nutnost analýzy pojmu „negativní jevy“, avšak jeho objasnění je nemožné bez souvislosti s pojmem „přežitky minulosti“. Nejdříve tedy prozkoumáme termíny (kromě již uvedených — *mateřská znamení, přežitky minulosti a přežitky kapitalismu*), s nimiž se setkáváme ve vědecké literatuře. Jde o takové termíny, jako jsou „antipody komunistické morálky“, „sociální neduhy“ (boljački) a „protispolečenské jevy“.

Pluralita existujících termínů vyvolává otázku, jaké jsou vlastně mezi nimi rozdíly: pojmové nebo terminologické? A dále, jsou-li tyto rozdíly pojmové, jaký je potom obsah každého pojmu; jsou-li terminologické, je vůbec nutné používat různé termíny pro označení jednoho a téhož jevu?

Podstatu každého jevu můžeme vyjádřit pomocí jednoho pojmu, který obsahuje charakteristiku jeho nejpodstatnějších stránek. Současně však úplnější charakteristika jevu (tedy i přežitků minulosti) nevylučuje, nýbrž předpokládá používání několika termínů, které doplňují existující definici, protože ta bude vždy v něčem neúplná a omezená. V. I. Lenin upozorňoval, že „definice může být mnoho, neboť předměty mají mnoho stránek“ [Lenin 18 1960 : 236].

Na základě této leninské myšlenky pokládáme za nutné používat více než jeden termín. V termínu *antipody komunistické morálky* se odráží skutečnost, že přežitky minulosti odporují normám komunistické morálky a jejich konflikt se se vzrůstem významu morálních norem v socialistické společnosti stále zůstává. Termín *sociální neduhy* poukazuje na fakt, že se přežitky minulosti po uplynutí určitého historického období socialistických přeměn stále ještě vyskytují ve vědomí a chování lidí; tento termín tedy ukazuje životnost a odolnost přežitků minulosti. To je jedna stránka věci. .

Druhou stránkou je to, že některé termíny nejenom doplňují existující definici, ale odrážejí i určitou část obsahu pojmu „přežitky minulosti“. Platí to například o termínu *antispolečenské jevy*.

Podle našeho názoru je vhodné používat tento termín pro ty názory a činy, které se dostávají do konfliktu s právními normami společnosti a často charakterizují protizákonnou orientaci cílů, potřeb, zájmů, názorů, citů, motivů a činů osobnosti. *Protispolečenské jevy* zahrnují tu část přežitků minulosti, která nejvíce škodí společenským zájmům a v níž se nejsilněji projevuje individualistické zaměření osobnosti. Jelikož ne každý názor či čin (nebo za určité situace absence určitých činů) a ne každé osobnosti narušuje právně zakotvené společenské požadavky, je okruh nositelů *protispolečenských jevů* užší než okruh nositelů *přežitků minulosti*.

---

(5) Viz rovněž [Borisov 1977; Preodolenije 1970] atd.

Termín *protispolečenské jevy*, který odráží podstatnou část obsahu přežitků minulosti, přerůstá v relativně samostatný pojem, který však nenahrazuje pojem přežitky minulosti, nýbrž ho doplňuje. V této souvislosti nelze souhlasit se stanoviskem D. D. Rjabova, podle něhož pojem *protispolečenské jevy* je méně přesný a vědecký a který navrhuje používat pouze obvyklý pojem *přežitky minulosti*.

Celkově lze tedy shrnout, že termín *přežitky kapitalismu*, který odhaluje obsah pojmu *přežitky minulosti* jako zvláštní části *materských znamení*, charakterizuje nejrozvinutější formu *přežitků minulosti*. Termín *sociální neduhy* pak vyjadřuje jejich životnost a odolnost; *antipody komunistické morálky* a *protispolečenské jevy* odrážejí každý ze svého hlediska skutečnost, že se přežitky minulosti dostávají do konfliktu s morálními a právními normami socialistické společnosti.

Všechny tyto termíny tedy charakterizují různé stránky přežitků minulosti, přičemž jejich společný obsah ukazuje, že přežitky ve vědomí a chování lidí jsou dědictvím po soukromovlastnických vztazích a jsou neslučitelné se socialistickým společenským bytím a společenským vědomím.

Z hlediska obecného sociologického zákona boje starého s novým jsou přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí tím starým, jehož specifičnost spočívá ve spojení jednotlivých stránek vědomí a jednotlivých činů osobnosti s dědictvím minulosti, se soukromovlastnickou a egoistickou podstatou, jež je socialismu cizí. Jsou v rozporu s pokrokovými tendencemi rozvoje socialistické společnosti a s řešením trojjediného úkolu budování komunistické společnosti. Tak dospíváme k obecnému kritériu, jehož pomocí můžeme z celého komplexu názorů, citů a činů osobnosti vydělovat ty, které patří k přežitkům minulosti: přežitkem minulosti je všechno, co překáží boji „za upevnění a dovršení komunismu“ [Lenin 31 1955 : 291].

Na základě tohoto kritéria je nemůžeme považovat nikdy ani částečně za pozitivní jev: jinak řečeno, přežitky minulosti jsou vždy jevem negativním. Kromě toho však existují i takové negativní jevy, které k nim nelze zařadit a které nemůžeme charakterizovat jako „nesocialistické“, protože, jak bude patrné z jejich analýzy, jsou vyvolány především příčinami z oblasti výchovné činnosti. To znamená, že mohou existovat i bez spojení s minulostí. Tím však nechceme tvrdit, že mezi negativními jevy, o nichž budeme mluvit, a přežitky minulosti jako takovými neexistuje žádná souvislost, žádná podmíněnost.

K tomuto druhu negativních jevů patří, podle našeho názoru, nízká úroveň kultury a vzdělání některých lidí, kultury mezilidských vztahů, absence pevného životního cíle, neschopnost kontrolovat své činy, některé jevy spojené s věkovými zvláštnostmi (například mládeže), nedostatek zájmu o sebezdokonalování, rozvoj určité stránky osobnosti na úkor jiných a některé další podobné jevy.

Rozebereme si je podrobněji.

Na charakter mezilidských vztahů vznikajících v pracovní i mimopracovní sféře má velký vliv dodržování pravidel chování, jejichž základem je socialistický humanismus a morálka. Úroveň kultury chování nejenom působí na duševní stav osobnosti, na její náladu, ale má i významné sociální důsledky. Porušováním a ignorováním jeho pravidel v kolektivu dochází mimo jiné k narušování vztahů lidí, kteří jsou spojeni společnými cíli a ideály.

Hrubost, vulgárnost, nekázeň, nedostatek úcty, nečestné jednání, nedostatek taktu atd., tzn. neschopnost jednat za každé situace v rámci obecně přijatých pravidel slušného chování, necitlivý vztah k jiným a řada dalších rysů zpravidla

souvisejí s nízkou úrovní vzdělání a kultury, s nedostatky ve výchově. Tyto jevy jsou negativní samy o sobě. Současné však mohou vytvářet vhodnou půdu pro přetrvávání přežitků minulosti ve vědomí a chování osobnosti. Přijetí norem a principů morálního kodexu budovatele komunismu a jejich dodržování v činech osobnosti proto organicky souvisí s přijetím a plněním požadavků soužití lidí socialistické společnosti.

K negativním jevům patří také negativní city.⁽⁶⁾ Zde můžeme vyčlenit stále negativní city – stísněnost, strach, nerozhodnost, pocit bezmoci, malomyslnost, nedůvěru ve vlastní síly, nedostatek vůle – a negativní city vyvolané životními potížemi, utrpením, neštěstím, stavem organismu, všedními nepříjemnostmi atd.

Nelze je však ztotožňovat s přežitky v citové sféře. Ty jsou spjaty s přežitky v oblasti názorů a na rozdíl od negativních citů existují po delší období. Patří k nim například pocit národní nadřazenosti, národní zvláštnosti, rasová nenávisť, pokrytectví, povýšenectví a další.

Zájem o city je v daném případě podmíněn především tou skutečností, že city jsou vždy atributem chování. Každý skutek, každé jednání je emocionálně zabarveno a v určitém stupni emocionálně determinováno. Je-li člověk ve stavu deprese, stresu, strachu či šoku, mohou být jeho činy v rozporu s jeho skutečnými záměry, s jeho představami o morálních a sociálních následcích vlastních činů, mohou se s nimi dostat do konfliktu. Negativní city mohou být impulsem projevení individualistické orientace, což je důvodem k tomu, aby-
chom je řadili do skupiny negativních jevů.

Existuje i řada negativních jevů spojených s některými zvláštnostmi mládeže jako sociálně demografické skupiny. Většina sovětských vědců zabývajících se otázkami mládeže (I. S. Kon, V. T. Lisovskij, A. V. Dmitrijev, S. I. Ikonnikova, A. I. Novikov, I. M. Slepencov a další) se shoduje v tom, že určité zvláštnosti mladé generace musíme vysvětlovat mezi jiným také nerovnoměrným dozráváním strukturních komponent osobnosti: fyzická zralost a intelektuální vývoj předbíhají nabytí sociálních zkušeností, uvědomění si vlastních schopností a umění aplikovat je ve společenské praxi. Autoři poukazují i na věkové bio-psychické zvláštnosti – mladický maximalismus, radikalismus, kategoričnost hodnocení, snahu o „vysoké“ ideály, snahu projevit vlastní, individuální hodnocení světa, vlastní způsob jednání atd. V určitých podmínkách mohou tato (ale i další) specifika mládeže překážet správnému a střízlivému uvědomění a pochopení událostí probíhajících v reálném světě. Důsledkem nesouladu nerealistických ideálů a požadavků s existujícími reálnými možnostmi jejich uskutečnění může být vznik pesimismu, nihilismu, nedůvěry ve vlastní síly, rozčarování apod. Neschopnost věnovat energii potřebným věcem a společensky významným úkolům, přemíra citu v kombinaci s malou životní zkušeností (neexistuje-li nutná kontrola) může dospět k tomu, že se člověk neřídí žádnými normami, že si „dovoluje vše“; vede k chuligánství jako jednomu ze způsobů demonstrace vlastní dospělosti, „samostatnosti“ atd.

V mladém věku se formuje a upevňuje světový názor, rozvíjí se sebeuvědomění, „odhalují“ se vlastní schopnosti a talenty, profesionální zájmy a formuje se základní linie chování mladého člověka ve společnosti. V. I. Lenin upozorňoval, že „teoretickou jasnost a důslednost orgán mládeže dosud postrádá a snad jí ani nikdy nedosáhne právě proto, že je to orgán kvasící, bouřlivé,

---

(6) V tomto případě city rozumíme „prožívání vztahu člověka k okolnímu světu (k lidem, k jejich jednání, k jakýmkoli jevům) i k sobě samému“ [Filozofický slovník 1976 : 64].

hledající mládeže“ [Lenin 23 1957 : 171]. Zdůrazňoval význam umění získat mládež, porozumět jejímu hledání a potřebám, význam trpělivého vztahu k jejím chybám a umění je napravovat především prostřednictvím přesvědčování. Citlivý přístup k mládeži s ohledem na zvláštnosti jejího dozrávání má mimořádný význam pro zamezení vzniku negativních jevů u této věkové kategorie.

Zvlášť významné místo mají v tomto směru ty jevy, které vznikají chybnou volbou budoucího povolání, podceněním či přeceněním vlastních schopností, talentu a možností. Za takových okolností mladý člověk neusiluje o plné osvojení svého povolání, o stále zvyšování úrovně své kvalifikace, což nakonec vede ke snížení produktivity práce, efektivnosti výchovného působení samotného pracovního procesu, k rozčarování životem i zvoleným povoláním, ke konformismu atd.

K těmto jevům se přimykají negativní jevy charakterizující jednostrannost rozvoje osobnosti, přednostní rozvoj pouze určitých vlastností nebo rozvoj jedněch vlastností na úkor jiných.

V podmínkách rozvíjení vědeckotechnické revoluce může zvýšení role techniky, technických prostředků a technického potenciálu, neexistují-li patřičná ideologická a výchovná opatření, vyvolat nebezpečí, že se v osobnosti budou formovat takové názory a představy, které absolutizují význam technických disciplín a podceňují disciplíny humanitní. Jestliže osobnost podceňuje humanitní vědy, literaturu a umění, je to důkaz jejího jednostranného vývoje, stejně jako podceňování techniky a technických znalostí.

Jiným typem takové jednostrannosti je přednostní rozvoj určitých zájmů osobnosti. Tak například nedostatek zájmu o estetické vzdělání je doprovázen takovými negativními jevy, jako je nedostatek vkusu, neschopnost esteticky vnímat svět, a tudíž i utilitární vztah k němu; absolutizace norem a požadavků morálky vede často ke vzniku moralizující osobnosti; přílišné nadšení pro umění bez zájmu o přírodní vědy a společensky prospěšnou práci končí planým estétstvím; ignorování tělesné výchovy a sportu negativně ovlivňuje rozvoj intelektuálních a mravních kvalit, protože nutnou podmínkou jejich vývoje je vůle, která pramení nejen z intelektuální a mravní energie, nýbrž také z energie fyzické atd.

* * *

Analyzované negativní jevy tedy umožňují konstatovat, že pojem *negativní jevy ve vědomí a chování lidí* je širší než pojem *přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí*; je univerzálnější, protože kromě nich zahrnuje i jevy, které k nim svou podstatou nepatří.

Proto nejobecnějším kritériem, umožňujícím vyčlenit celý soubor negativních jevů, je stupeň souladu či nesouladu názorů, rysů charakteru, potřeb, zájmů, činů a chování osobnosti s úkolem všestranného formování osobnosti, „výchovy nového člověka, který v sobě harmonicky spojuje duchovní bohatství, mravní čistotu a fyzickou dokonalost“ [Programma 1976 : 120–121].

Můžeme tedy shrnout, že pojem *přežitky minulosti* je identický s pojmem *negativní jevy*, což však neplatí obráceně. Pojem „negativní jevy“ je širší a zahrnuje celou řadu jevů odlišných od přežitků minulosti. Jinak řečeno, každý přežitek minulosti je negativním jevem, avšak ne každý negativní jev je přežitkem minulosti.

Литература

- Borisov, A. G.: *Osobennosti otricatel'nykh javlenij v soznanii i povedenii otde'lnykh ljudej v uslovijach razvitoj socializma*. Filosofskie nauki 1977, č. 3.
- Butenko, A. P.: *Socializm kak obščestvennyj stroj*. Moskva, Politizdat 1974.
- Filozofickij slovník. Praha, Svoboda 1976.
- Kamilov, M. K.: *Formirovanije novoj ličnosti. Filosofskie i sociologičeskie aspekty*. Moskva, Nauka 1975.
- Knjazev, B. V. — Suvalov, B. A.: *Važnyj metodologičeskij aspekt v izučenii perežitkov prošlogo*. In: Problemy naučnogo kommunizma, Izd. MGU 1969.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, 23, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 38, 45. Praha, Svoboda 1951—1970.
- Makarenko, A. S.: *Sočiněnija*, t. 5. Moskva 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3, 4, 19, 21. Praha, SNPL 1958—1967.
- Morgunov, I. G.: *Borba s perežitkami prošlogo i vospitanije novogo čeloveka*. Riga, Liesma 1973.
- Ostrjakov, V. V. — Stěpanovičjusz, A. I.: *Socialno-političeskie faktory formirovanija kommunističeskoj soznatel'nosti trudjaščichsja*. Moskva, Mysl 1967.
- Preodolenije antiobščestvennykh javlenij — odna iz važnykh zadač kommunističeskogo vospitanija*. Irkutsk, 1970.
- Programma KPSS*. Moskva, Politizdat 1976.
- Rajevskij, V.: *Beskompromissnaja borba s perežitkami prošlogo*. Kommunist Sovětskoj Latvii 1972, č. 6.
- Rebrin, V. A.: *Metodologičeskie problemy socialističeskogo obščestvennogo soznanija*. Novosibirsk, 1974.
- Rjabov, D. D.: *K voprosu o socialnoj obuslovlennosti perežitkov prošlogo v soznanii i povedenii ljudej*. In: Věstnik Moskovskogo universitěta; série Těorija naučnogo kommunizma 1975, č. 3.
- XXV. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1976.
- Stěpanjan, E. Ch.: *Formirovanije kommunističeskogo soznanija*. Moskva, izd. Moskovskogo universitěta 1966.
- Žilkin, V. S.: *Borba s perežitkami starogo v soznanii ljudej*. Jaroslavl 1973.

Резюме

А. Рядовой: К проблематике понятия «пережитки прошлого в сознании и поведении личности в социалистическом обществе»

Теоретический интерес к пережиткам прошлого в сознании и поведении людей не случаен. Являясь с точки зрения общесоциологического закона борьбы с тем старым, специфика которого заключена в связи отдельных сторон сознания и отдельных поступков личности с наследием прошлого, с чуждой социализму частно-собственнической и эгоистической природой, пережитки прошлого противоречат прогрессивным тенденциям развития социалистического общества, тринедной задаче построения коммунизма. В. И. Ленин указывал на сложность и длительность борьбы с подобными явлениями.

В данной статье была сделана попытка анализа самого понятия «пережитки прошлого в сознании и поведении людей». Теоретико-методологический подход к его выяснению представлен в работах классиков марксизма-ленинизма. Диалектико-противоречивый характер «родимых пятен», объясняемый механизмом исторической преемственности, является исходным для понимания содержания анализируемого понятия.

Наиболее развитой и преобладающей формой пережитков прошлого выступают пережитки капитализма. При обосновании этого положения автор статьи исходит прежде всего из того, что:

а) наблюдается определенная преемственность идеологий приходящих на смену друг другу в ходе исторического развития эксплуататорских классов,

б) при капитализме не только сохраняются пороки предшествующих ему антагонистических обществ, но и происходит их усиление,

в) капиталистическое общество порождает новые явления, которые с точки зрения интересов и потребностей развития социализма предстают как пережиточные.

С целью более полной характеристики содержания исследуемого социального явления используются и разъясняются термины «антиподы коммунистической морали», «социальные болячки», «антиобщественные явления». Вместе с тем в статье подчеркивается важность и необходимость дифференцированного подхода к нежелательным отрицательным явлениям, поскольку существование некоторых из них нельзя объяснить связью с прошлым, его наследием. Явления, обусловленные недостатками и упущениями воспитательной работы, ряд связанных с возрастными особенностями молодежи явлений, характеризующие собой односторонность развития личности, преимущественное развитие одних качеств в ущерб другим и некоторые подобного рода явления невозможно отнести к пережиткам прошлого.

В заключение статьи делается вывод, что наиболее общим критерием позволяющим выделить всю совокупность отрицательных явлений выступает степень несоответствия взглядов, черт характера, потребностей, интересов, поступков и действий задаче всестороннего и гармонического развития личности, «воспитания нового человека, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство» — (Программа Коммунистической партии Советского Союза).

Summary

Rjadovoj A.: On Problems of the Conception "Survivals of the Past in the Consciousness and Behaviour of the Personality in a Socialist Society"

The theoretical interest in problems connected with the survivals of the past in the consciousness and behaviour of people is far from fortuitous. From the aspect of the general sociological law of struggle between the old and the new, survivals of the past represent the old whose specificity rests in the connection of individual aspects of consciousness and individual actions of the personality with the heritage of the past, with the private-ownership and egoistic principle alien to socialism. As such, they are contradictory to the progressive development tendencies of the socialist society, as well as to the solution of the triune task of building up a communist society. V. I. Lenin pointed out the complexity and the long-term character of the struggle against phenomena of this kind.

In the present paper an attempt has been made to analyse the conception itself of "survivals of the past in the consciousness and behaviour of people". The underlying theoretical and methodological principles for this analysis can be found in the works of the classics of Marxism-Leninism. The dialectically contradictory character of "birth-marks", explained in terms of the mechanism of historical continuity, represents the starting point for comprehending the content of the conception under analysis.

The most developed, predominant form of survivals of the past are the survivals of capitalism. In substantiating this thesis, the paper proceeds in particular from the following assumptions:

- a) A certain continuity of ideologies succeeding one another in the process of the historical development of exploiting classes may be found to exist.
- b) The capitalist society not only preserves the evils of the foregoing antagonistic societies but intensifies them.
- c) Capitalism gives rise to new phenomena which, from the aspect of interests and needs of the development of socialism, represent survivals.

In order to present a more comprehensive characterization of the content of the social phenomenon under examination, the terms "antipodes of communist morale", "social diseases", "antisocial phenomena", are applied and elucidated. At the same time, the paper stresses the significance and necessity of a differentiated approach to undesirable negative phenomena, since the occurrence of some of them cannot be explained in connection with the past, with its heritage. Survivals of the past certainly do not include phenomena determined by insufficiencies and errors in educational work, a number of phenomena connected with the age specificities of youth and characterizing the one-sidedness of personality development, the preferential development of some qualities to the detriment of others, and further similar phenomena.

In conclusion the inference is drawn that the most general criterion enabling us to sort out a whole complex of negative phenomena is the degree of disagreement between opinions, characteristics, needs, interests, actions and activities on the one hand, and the task of a manysided and harmonic personality development, the task of "educating a new man harmonically connecting within himself spiritual richness, moral integrity and physical perfection" (Programme of the Communist Party of the USSR) on the other.

Sociologický výzkum hodnotových orientací

DALIBOR HOLDA
ZDENA ČERMÁKOVÁ

Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Procházíme-li sociologickou produkcí jak nedávné minulosti, tak i současné doby, setkáváme se poměrně často s problematikou hodnot. Od konce šedesátých let je možné pozorovat výraznou pozitivní tendenci v řešení otázek spojených s hodnotovými systémy, jejich strukturou a hodnotovými orientacemi. Avšak zatímco na sklonku šedesátých let vycházely některé sociologické výzkumy hodnotových orientací ještě z buržoazních psychologizujících, pozitivistických koncepcí, je naopak v současné době věnována značná pozornost analýze a kritice logicko-gnoseologických kořenů buržoazního empirismu. Zároveň se oprávněně akcentuje potřeba řešit otázky komplexního všestranného výzkumného postupu sociologického poznání jako integrální součásti marxistické sociologické teorie, stejně jako problematiku vztahu výsledků konkrétní analýzy a základních společenských procesů, které jsou mimo jiné zdrojem formování hodnotových systémů, jejich struktury a hodnotových orientací.

Je nesporné, že takto zaměřené studie jsou přínosem pro sociologické poznání. Jde například o příspěvky M. Hulákové [1976 : 371–379]; [1974 : 633–639], zabývající se teoreticko-metodologickými otázkami hodnotových systémů, dále o studie K. Rychtaříka [1977 : 137–144], F. Zicha [1975 : 376–387], J. Karáska [1976 : 499–515]; [1976 : 304–320] a A. Hirnera [1975 : 196–215], analyzující teoreticko-metodologické otázky marxistického sociologického poznání. Bylo by možné jmenovat další autory, kteří se na stránkách Sociologického časopisu, Sociologie, popřípadě dalších periodik věnují hodnotovým orientacím buď monograficky či dílčím způsobem v rámci analýzy širších oblastí sociální reality (to se vztahuje i na autory zabývající se obecně metodologickými otázkami výzkumného procesu).

Cílem našeho příspěvku však není bilance uveřejněných statí či jejich rozbor. Zaměříme se především na analýzu dosavadních přístupů k výzkumu hodnotových orientací a na jejich zhodnocení.

Víme, že jedním ze základních procesů charakterizujících soudobou etapu vývoje naší třídně diferencované společnosti je proces její homogenizace. Jeho součástí je homogenizace třídně a sociálně určené diferenciace vědomí jednotlivých společenských tříd a skupin a rovněž dynamiky procesu formování vědomí. Tato diferenciace dynamiky má dvoji povahu: Na jedné straně jde o *různé tempo* změn v této oblasti u jednotlivých sociálních skupin a tříd a na druhé straně o to, že různé sociální skupiny a třídy prioritně rozvíjejí *různé složky* struktury společenského vědomí. Pro konkrétní výzkum společenského vědomí, a tedy i hodnot z toho vyplývá významný metodologický princip, že struktura a stav společenského vědomí mohou být objasněny pouze ve spojení s analýzou činností lidí a jejich společenských vztahů. Je však třeba si uvědomit, že dosud přetrvávající rozdíly ve vědomí — i přes intenzivně probíhající proces homogenizace — nic nemění na skutečnosti kvalitativně nového obsahu vědomí socialistické společnosti.

Některé výzkumy hodnotových orientací na sklonku šedesátých let vycházely z buržoazních psychologizujících pozitivistických koncepcí. Tato skutečnost se mimo jiné projevovala i v rovině operacionalizace. Byla vybrána baterie indikátorů, které měly reprezentovat jednotlivé hodnoty. Zdroji chyb při konstrukci výzkumných nástrojů se nyní zabývat nebudeme. V dané souvislosti je podstatné, že při operacionalizaci nebyly mnohdy respektovány metodologické zásady marxistické analýzy společenského vědomí. Hodnoty byly zkoumány izolovaně, bez možnosti sledovat vztahy hodnotové orientace k celku sociální reality. Výsledným efektem byla potom většinou deskripce hierarchie hodnot, přičemž možnosti vysvětlit daný stav i z hlediska statického pohledu byly minimální.

V současné době je situace výrazně odlišná. Charakteristiky společenského vědomí bývají sledovány v širších souvislostech. Při analýze společenských jevů a procesů tak představují dílčí hledisko.

Příkladem může být model socialistického životního způsobu. B. Filipcová a J. Filipec vymezují pojem životního způsobu takto: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v němž pak nabývá různých funkcí a významů“ [Filipcová-Filipec 1976 : 234].

Pokud bychom chtěli v rámci výzkumu životního způsobu analyzovat charakteristiky vědomí jako „cílovou kategorii“ výzkumného procesu, vidíme, že je splněn metodologický princip spojení analýzy společenského vědomí s analýzou činností lidí a jejich společenských vztahů.

Model životního způsobu však není jediným příkladem komplexního, všestranného výzkumného postupu sociologického poznání. Podobně je tomu například i u modelu socialistického uvědomění mládeže. To je chápáno jako proces, v němž si mládež osvojuje vědecký světový názor, marxismus-leninismus, a uplatňuje jej ve své praktické činnosti. Schematicky vymezujeme tento proces třemi navzájem spjatými dimenzemi: poznáním, přesvědčením, činností [Holda-Matějovský 1974 : 352]. Přesvědčení bylo v operacionální rovině indikováno politickými postoji a hodnotovými orientacemi.

Bylo by pochopitelně možné jmenovat i další výzkumné koncepce, v nichž je analýza společenského vědomí dílčím pohledem v rámci globálního výzkumu.

Problémem zůstává zachytit v operacionální rovině dané modely vcelku. O této otázce se například zmiňuje B. Filipcová a J. Filipec v souvislosti s koncepcí socialistického životního způsobu: „Složitost problematiky prakticky vede k nemožnosti uchopit a osvojit si problém vcelku, ale prostřednictvím řady dílčích, parciálních pohledů. Teprve syntéza takovýchto dílčích zkoumání, která pochopitelně musí být založena na pochopení komplexní povahy problémů a na parciálním charakteru jednotlivé výpovědi, může přinést obraz procesu formování socialistického životního způsobu.“ [Filipcová-Filipec 1976 : 234]

Předcházející úvaha nemůže být samozřejmě chápána jako výzva k izolovanému zkoumání jednotlivých dimenzí jak modelu životního způsobu, tak i ostatních modelů. Má charakter zdravé výzkumnické skepse. Jde o to, že není možné vycházet pouze z empirických výzkumů, právě tak jako není možné v rámci jednoho výzkumu operacionalizovat model charakteru životního způsobu v celé jeho hloubce a komplexnosti. Má-li být dosaženo žádoucího cíle, je nutné při-

stoupit k dlouhodobému výzkumnému programu, přičemž se v jednotlivých etapách nelze vyhnout kompromisům. Řečeno konkrétněji: v rámci empirických šetření bude třeba se rozhodnout, které indikátory, popřípadě celé oblasti jsou v dané etapě pro sociologické poznání skutečně relevantní a které je možné vypustit, aby se výzkumný nástroj nestal neúnosným pro terénní akce.

Úspěšnost takového rozhodování je mimo jiné podmíněna kvalitou operacionalizace jednotlivých částí analyzovaného modelu. Jde především o to, aby do výzkumného nástroje nebyly zbytečně zařazovány indikátory, které nejsou adekvátním vyjádřením určitého problémového okruhu, či takové, které indikují stejný problém jako již zařazené.

Naznačené metodické úvahy by měly být součástí každého výzkumu. Domníváme se však, že daleko ostřeji vystupují v tom případě, kdy se jedná o výzkum, který zahrnuje poměrně širokou oblast sociální reality.

Zdrojem objektivních informací pro příslušné rozhodování jsou kromě teoretické analýzy i metodické experimenty, které mohou být v konečné fázi podkladem pro vypracování úsporného, přesto však efektivního výzkumného nástroje. Takový postup přirozeně umožňuje nejen analýzu jednotlivých dimenzí modelu, ale vytváří i optimální východiska pro systém dílčích pohledů. To se týká i společenského vědomí, hodnotové orientace nevyjímaje. Je proto naprosto nezbytné přistoupit k důkladnému přehodnocení dosavadních přístupů jeho konkrétní analýzy.

Operacionalizace pojmu hodnota, hodnotová orientace

Každý sociální jev je v procesu zkoumání zachycen vždy jen z určitého, dílčího hlediska. I v tomto přístupu je však nutné uvažovat jeho multidimenzionální charakter, jeho složitou vnitřní strukturu, což musí být respektováno i při operacionalizaci pojmů, které vstupují do procesu poznání. Není možné pracovat s těmito složitými útvary bez teoreticko-metodologické analýzy, vedoucí od relativně neurčité představy o daných pojmech k precizním a poměrně konkrétním představám o jejich jednotlivých dimenzích. Odtud je potom možné vyjít nazpět k původnímu relativně obecnému pojmu a dále s ním v procesu poznání pracovat. Princip takové metody popsal K. Marx v práci *Grundrisse I*. Na příkladu vymezování pojmu obyvatelstva ukázal, jak je nutné postupovat od chaotické představy pojmu k poznání jeho nejjednodušších komponent a od nich nazpět, opět k pojmu obyvatelstva, který již není onou chaotickou představou o celku, ale bohatou totalitou s mnoha určenostmi a vztahy [Marx 1971:54].

Přeneseme-li proces rozpracování obecných pojmů do roviny znaků, sledovatelných v rámci výzkumného nástroje, je možné ho charakterizovat slovy F. Zicha: „V našich výzkumech je však dosud většinou operacionalizace jako nutný krok, v němž probíhá bezprostředně redukce teorie do empirické roviny, prováděna značně povrchně, často pomocí nedomyšlených definic ad hoc, které mají většinou arbitrážní charakter. V takto prováděné operacionalizaci se nepostihuje dostatečně přesně podstata pojmů; tím se fakticky ruší spojení pojmu s teoretickou koncepcí problémů a de facto se zavádí nová, většinou blíže neurčená a často vnitřně nekonzistentní teorie“ [Mužík-Ruml 1979 : 154].

Nechceme příliš dramatizovat situaci v oblasti zkoumání hodnot. Skutečnost je však taková, že při konstrukci sledovatelných znaků se badatel nemůže dostatečně opřít o ucelenější koncepci. I když je v současné době problematice hodnot a hodnocení věnována podstatně zvýšená pozornost, nejsou dosud dořešeny otázky její marxistické interpretace. J. Světlý, autor poslední rozsáhlé monografie věnované hodnotám, uvádí: „Marxistická filozofie dlouho ponechá-

vala celou oblast hodnocení problematiky stranou; možná proto, že Marx sám se obecnou axiologickou problematikou nezabýval a dokonce se ve své kritice Wagnerovy učebnice vyjadřoval ironicky o německém jazykovém úzu, aplikujícím termín hodnota na předměty uspokojující lidské potřeby.“ [Světlý 1978 : 196] Pokud jde o konzistentní uchopení problematiky hodnot, nedochází J. Světlý k jednoznačnému řešení, i když v jistém smyslu považuje za možné východisko stanovisko J. Popelové: začít dialektickou jednotou užité hodnoty a hodnoty, což v axiologické rovině předpokládá pochopení toho, co znamená hodnota jako krystalizace či materializace kvalitativně určité, často vysoce specializované práce. Marxistický filozof se přitom může opírat o spis, v němž K. Marx kladl filozofické základy k svému mnohostrannému životnímu dílu, o *Ekonomicko-filozofické rukopisy*.

Samo řešení podstaty hodnot a hodnocení ponechává J. Světlý stranou, neboť se domnívá, že musí teprve uzrát. Zabývá se především vzájemnými vztahy mezi kategorií hodnoty a těmi kategoriemi, s jejichž pomocí se teorie hodnot dosud pokoušela podstatu hodnot vysvětlovat, tj. kategoriemi potřeb, zájmů, účelnosti, smyslu a významu.

V pracích autorů ze socialistických zemí se nejčastěji setkáváme s vymezením hodnot ve vazbě na motivaci lidských činností. Takové pojetí se například objevuje u Zdravomyslova, Rožina a Jadova, kteří hodnoty charakterizují jako „relativně stabilní, sociálně podmíněné výběrové vztahy člověka k souhrnu materiálních i duchovních společenských výtvorů i ideálů, jež jsou nahlíženy jako předměty, cíle nebo prostředky pro uspokojování potřeb životní činnosti člověka“ [Zdravomyslov-Rožin-Jadov 1967 : 237]. Stejně tak je tomu u J. Szczepepańskiego, který považuje hodnoty za „libovolný materiální nebo ideální objekt, ideu nebo instituci, skutečný nebo imaginární předmět, k němuž jednotlivci zaujímají hodnotící postoj, připisují mu významnou úlohu ve svém životě a snahu po jeho dosažení pocítují jako nutnost.“ [Szczepepański 1966 : 42] V. G. Afanasjev považuje hodnoty za jakousi „osu vědomí, která usměrňuje vnímání osobnosti i její praktickou činnost“. Domnívá se, že „sám pojem hodnotové orientace byl vytvořen proto, aby umožnil přesnější výklad příčin lidské činnosti“. [Afanasjev 1974 : 369] Taková pojetí se objevují i v oblasti psychologie, kde jsou hodnoty chápány rovněž jako podstatná součást motivační struktury. Je tomu tak například i ve studii J. Janouška věnované otázkám dynamiky lidské motivace [Janoušek 1975 : 407].

Procházíme-li celou řadu definicí hodnot – máme na mysli nejen ty, které jsme uvedli – je zřejmé, že pojem *hodnota* je v podstatě vysvětlován pomocí sociálně determinovaného vztahu (více či méně zdůrazněného) k takovým kategoriím jako jsou potřeby, zájmy, význam apod. Nehledě na terminologické rozdíly – hodnoty jsou nazývány regulátorem, osou vědomí, sociálně podmíněnými vztahy člověka k souhrnu společenských výtvorů apod. – je podstata definic v principu stejná.

Vymezení hodnot je pochopitelně nutnou podmínkou k vypracování ucelené sociologické teorie hodnot a hodnocení. Není však podmínkou dostačující, protože existující pojetí neobsahuje důslednou analýzu vnitřní struktury pojmu ani analýzu jeho vztahu k ostatním složkám společenského vědomí, jako jsou například postoje, mínění, přesvědčení, názory, znalosti apod.

V podstatě je to proces operacionalizace, který prostřednictvím teoreticko-metodologické analýzy povede od relativně neurčité představy o daném pojmu k precizní a konkrétní představě o jeho jednotlivých dimenzích, tak, jak jsme o tom hovořili v souvislosti s metodou popsanou K. Marxem v *Grundrissech I*.

Nejde však o operacionalizaci, jejímž cílem je pouze získání adekvátního prostředku empirického zkoumání. Precizní a konkrétní představy o daných dimenzích jsou jedním z východisek pro vypracování ucelené teorie za předpokladu zpětného konstituování výchozího pojmu. Do dalšího průběhu výzkumného procesu tento pojem opět vstupuje, avšak na kvalitativně vyšší úrovni jak jeho abstraktního, tak i konkrétního poznání.

Tímto způsobem je nejspíše možné snížit reálné disproporce mezi existující obecnou, zatím ne ve všech směrech dořešenou teorií hodnot na straně jedné a empirickými výsledky na straně druhé. Disproporce se projevují v tom, že výsledky sociologických výzkumů nemají přílišnou návaznost na existující teorii a nemohou být proto použity ani k jejímu dalšímu rozvíjení, nemohou tvořit spojovací článek mezi teorií a sociální realitou, což je právě významným úkolem empirické složky poznání marxistické sociologie, jak to v souvislosti s kritikou buržoazních přístupů zdůrazňuje F. Zich: „To, v čem se liší marxistická sociologie a její teorie od různých variant metodologie buržoazní pozitivistické sociologie, spočívá právě v tom, že konečné kritérium pravdivosti poznání není hledáno v různých verifikačních technikách, ale v sociální praxi, to je v procesech, v nichž jsou výsledky výzkumů využívány“ [Mužík-Ruml 1979 : 157].

V předchozím textu jsme se zmínili o absenci analýzy vztahu hodnot k ostatním složkám společenského vědomí. Toto negativum nezdůrazňujeme pouze v souvislosti s obecným teoreticko-metodologickým aspektem procesu poznání: má bohužel svůj bezprostřední dopad i v empirickém výzkumu, konkrétně při konstrukci sledovatelných znaků. Považujeme proto za nutné zmínit se o souvislosti pojmů hodnota a postoj.

Uvedli jsme některé definice hodnot a pokusili se shrnout, jaké mají společné rysy. Je zřejmé, že jako hodnota může vystupovat každý z prvků tvořící strukturu sociální reality. Jestliže chceme zodpovědět, resp. pokusit se zodpovědět, kardinální otázku, jakým způsobem jsou hodnoty, jejich hierarchické uspořádání — tj. hodnotové orientace v empirické rovině — poznatelné, objevuje se nutnost analýzy vztahu hodnota a postoj, a to jak v rovině teoretické, tak i v rovině metodologické.

Vrátíme-li se k již uvedeným definicím, vidíme, že například J. Szczepański považuje za hodnoty takové objekty, k nimž jednotlivci zaujímají hodnotící postoje. Ve studii F. Zicha [Mužík-Ruml 1979 : 157] najdeme následující definici: „Hodnotová orientace osobnosti je struktura vztahů osobnosti k faktům činnosti, je to konkrétní vztah, projevující se ve formě fixovaných postojů.“ Zejména u tohoto autora se zřetelně projevuje pojetí postojů jako jednoho z projevů existujících hodnotových orientací jedince.

Podívejme se nyní, jak jsou v odborné literatuře vymezovány postoje. Ve většině uvedených definic jsou chápány jako predispozice k určitému způsobu jednání, podle něhož postoj obsahuje tři složky: kognitivní, emotivní a tendenci k jednání. Podobné pojetí je možné nalézt i u D. Kretsche, R. S. Grutschfielda a E. L. Ballackeyho, kteří jej definují takto: „Postoj je trvalá soustava pozitivních nebo negativních hodnocení, emocionálních citění a tendencí k činnosti pro nebo proti ve vztahu ke společenskému předmětu“ [Kretsch 1968 : 212]. Autoři hovoří dále o ústředním postavení soustavy hodnot jednotlivce při formování a organizaci jeho postojů, i když současně zdůrazňují fakt — a ilustrují ho i na příkladech —, že vztah mezi hodnotami a postoji není jednoduchý.

Za podstatné však v této souvislosti lze považovat skutečnost, že přistoupíme-li k analýze vztahu mezi hodnotou a postojem i „z druhé strany“, jsou postoje považovány za výsledek či projev hodnotové orientace jedince. V pro-

mítnutí do roviny sledovatelných znaků je zřejmé, že hodnoty se nejen prostřednictvím postojů projevují, ale je třeba je i pomocí těchto postojů zkoumat — zejména pomocí takových postojů, které vypovídají o vztahu jedince (ve smyslu důležitosti, významnosti apod.) ke zmíněným prvkům sociální reality. Pregnantně to vyjadřuje A. Velehradský, který konstatuje: „hodnotová orientace se projevuje a je poznatelná v soustavě postojů, mínění a názorů jedince na různé aspekty objektivní reality, i když je třeba vzít v úvahu, že hodnotová orientace takto projevovaná nemusí odpovídat skutečné podobě této reality, ale je třeba ji konfrontovat s konkrétními projevy jednání, kterými jedinec o získání, resp. udržení si určitých hodnot usiluje“ [Velehradský 1978 : 62]. Je zde správně poukázáno na možnost určité inkonzistence mezi verbálně vyjádřeným postojem v kognitivní a emotivní rovině na straně jedné a tendencí k jednání na straně druhé.

Přijmeme-li tedy za výchozí předpoklad, že hodnotové orientace jsou poznatelné prostřednictvím postojů, musíme respektovat vnitřní strukturu tohoto pojmu a pokusit se i v procesu operacionalizace o její adekvátní vyjádření, tj. o zachycení všech tří postojových komponentů. Podrobněji o této problematice hovoří například F. Zich ve své stati o měření sociálních objektů [Zich 1975 : 383].

V praxi sociologických výzkumů zaměřených na hodnotové orientace se při operacionalizaci postoje respektující zmíněné tři složky může badatel setkat se značnými obtížemi. Nemusí se mu vždy podařit najít jejich adekvátní vyjádření ve formě sledovatelných znaků. Až dosud byly hodnotové orientace převážně zkoumány prostřednictvím jediné dimenze, která jako by zahrnovala všechny tři složky postoje. Při pokusech o sledování hodnot ve více než jediné rovině, resp. dimenzi, nebyly výsledky uspokojivé. Za všechny je možné jmenovat příklad modelu Z. V. A. N. (zájem, význam, aspirace, normy). Přístup byl metodicky analyzován na stránkách Sociologického časopisu [Holda 1973:60–70]. I přes obtíže, které jsou s tím spojené, je však třeba se o rozlišení kognitivní a emotivní složky postoje v každém případě pokusit. Tím nemáme na mysli pouze uznání názoru, že emotivní složka bývá spojována spíše s míněním, kdežto kognitivní spíše s postoji (ve shodě s uváděným tvrzením, že mínění lze považovat z hlediska stability za „dočasný, momentální postoj“ [Zich 1971 : 395]. To by byla spíše redukce navrhovaného přístupu zkoumání, neboť rozlišování obou postojových složek by se nemělo omezit na zjišťování stability výpovědí o hodnotách.

V sociální realitě hodnotové postoje nepochybně zahrnují složku kognitivní, složku emotivní a tendenci k jednání. Při výzkumech hodnotových orientací by tedy bylo logické předpokládat, že postavení hodnot v dané hierarchii — zjištěné například u mládeže — se bude více či méně měnit v závislosti na procesu dospívání. Zejména takové hodnoty, jako je „mít dobrou práci, dobré zaměstnání“, „mít dobrého životního partnera“, „mít a vychovávat děti“ apod. budou mladí lidé hodnotit převážně citově. Moment poznávání a prožívání vlastních zkušeností nabývá v hodnotovém postoji na významu až ve věku dospělosti.

Výsledky výzkumných prací zabývajících se zjišťováním hodnotových orientací populace různých věkových kategorií přitom ukazují, že hierarchie hodnot u mládeže a u dospělé populace se prakticky neodlišuje (ve smyslu významu i důležitosti hodnot pro jednotlivé věkové kategorie). Potvrdilo se to například ve výzkumu sociálně ekonomických a kulturních orientací obyvatel města Českých Budějovic a ve výzkumu zaměstnanců Československé státní pojišťovny.

Z toho je patrné, že není smysluplné očekávat výrazné změny, promítající se zásadním způsobem do postavení hodnot v rámci zjišťované hierarchie, v závislosti na akcentování jedné ze dvou složek postoje. Působí zde zejména relativní homogenita hodnotové orientace jednotlivých společenských tříd a skupin, různých generací socialistické společnosti atd.

Přesto však je třeba – zejména ve výzkumech hodnotových orientací mládeže – brát v úvahu změny ve struktuře postojů z hlediska zastoupení jejich kognitivní a emotivní složky, a to nejen proto, že bychom považovali hodnotovou orientaci mládeže, založenou relativně více na emotivním posuzování, za dočasnou, nestabilní – i když i tento aspekt musí být respektován.

Je přirozené, že daný problém se netýká pouze samotných výzkumů mládeže a také nemůže být v jejich izolovaném rámci náležitě objasněn. V případě, že výzkumník nebude pracovat pouze s „chronologickým věkem“, ale bude ho sociologicky interpretovat – to znamená, že bude pracovat s takovými kategoriemi, jako je například životní cyklus, životní dráha apod. [Mužík-Ruml 1979 : 154], získá pravděpodobně rozlišování obou složek postojů na významnosti. Domníváme se totiž, že alespoň přibližné stanovení jejich proporcionálního zastoupení by umožnilo mnohem lépe analyzovat proces utváření hodnotových orientací – popsat a explarovat vztah této oblasti společenského vědomí k činnostem lidí a k jejich společenským vztahům. Přispělo by i k přesnějšímu určování tzv. sociální dospělosti v rovině společenského vědomí, neboť indikace interiorizace existujícího hodnotového systému prostřednictvím hierarchie hodnot „mladých“ a „dospělých“ je přinejmenším velmi hrubá.

Naše úvahy o nutnosti odlišení kognitivní a emotivní složky postoje nepramení pouze z obecných teoreticko-metodologických úvah, ale jsou podepřeny i některými empirickými zkušenostmi.

Studentům čtvrtých ročníků fakulty strojní ČVUT a fakulty všeobecného lékařství a učitelům středních průmyslových škol, jejichž věk se pohyboval od 30 do 45 let, byl předložen seznam několika hodnot v té podobě, jak jsou běžně používány v dotaznících: „být zdravý“, „mít a vychovávat děti“, „mít dobrou práci, dobré zaměstnání“, „mít dobrého životního partnera“, „mít hodně znalostí, hodně vědět“, a „rozumět lidem a světu kolem sebe“. Dotazovaní měli uvést formu volných výpovědí, co si pod těmito hodnotami představují (viz tab. 1).

Výroky studentů a učitelů se do jisté míry odlišují. Učitelé uvažují racionálněji, v širších souvislostech, a jsou schopni pochopit význam jednotlivé hodnoty v obecnější rovině, nikoli pouze vzhledem k sobě a k danému konkrétnímu časovému údobí. Podle našeho názoru je zde determinantou věk, reprezentující životní cyklus a tomu odpovídající životní zkušenosti jedince.

Kdybychom prošli všechny další výroky, ukázalo by se, že dělicí čára mezi oběma složkami není jednoznačná. Domníváme se však, že ukazuje jistý trend přesunu váhy z emotivní složky na kognitivní. Explanační tohoto jevu nebude pochopitelně ani jednoduchá, ani zcela jednoznačná. Za prvé proto, že zmíněný přesun bude mít jiný charakter u každé z hodnot. Dále je nutné předpokládat, že nebude hrát roli pouze životní cyklus, ale že se zde odrazí i vliv mnoha dalších faktorů, které nemusí s životním cyklem příliš souviset. I přes naznačené komplikace, vyplývající ze složitosti sledovaného jevu, jsme toho názoru, že analýza hodnotových orientací by měla obsahovat i tento aspekt.

Bohužel otázka odlišení kognitivní a emotivní roviny v hodnotovém postoji není jediným problémem indikace hodnot v empirickém výzkumu. Často dochází k tomu, že způsob formulace postojové otázky umožňuje poměrně rozdílné

Tabulka 1. Srovnání výroků studentů a učitelů

Formulace hodnoty	Výroky vyjadřující představy respondenta o obsahu hodnoty	
	studenti	učitelé
„být zdravý“	– nemít žádnou vadu – mít zdatnou a pěknou postavu – nepocítovat bolesti – udržovat si dobrou fyzickou kondici	– zdraví je základem všeho v životě člověka – být po všech stránkách fyzicky a psychicky zdravý je jedinou podmínkou pro realizaci dalších hodnot – nebýt vážně nemocen znamená mít možnost dobře pracovat a být platným členem pro rodinu a společnost
„mít a vychovávat děti“	– nevychovávat děti jen ke svému vlastnímu vzoru – mít alespoň dvě děti a ty vychovat podle svých nejlepších představ – vychovat z dětí řádné a čestné lidi – mít děti znamená realizovat se jako žena a matka	– hodnota znamenající zajištění dalšího lidského pokolení, předpoklad vývoje rodiny a společnosti – mít děti je krásné, ale musím si uvědomit, do jakého světa se narodí a jaký život v něm mohou vést – děti jsou nejdůležitějším předpokladem šťastného a spokojeného života, člověk musí vždy pro někoho žít a pracovat a nejen pro děti své
„mít dobrou práci“	– mít práci, která je v prvé řadě dobře honorovaná – mít práci především s výhodnou pracovní dobou – mít takovou práci, která zaručuje dostatečnou společenskou prestiž – mít práci, kde uplatním své vysokoškolské vzdělání – mít takovou práci, která je zároveň koníčkem	– těžko dosažitelný ideál vykonávat práci jako svého koníčka, dobrá práce by především neměla působit depresivně – znamená to možnost uplatnění jak vzdělání, tak životních zkušeností, práce, ve které se člověk soberealizuje a zároveň mu působí radost ji vykonávat – mít dobrou práci a zároveň i dobré zaměstnání se málokdy podaří

výklady jejího sémantického významu, což se automaticky musí projevit ve způsobech odpovědí. Mohou totiž existovat rozdíly v chápání významu otázky jak mezi výzkumníkem a respondenty, tak i mezi skupinami respondentů navzájem. Při výzkumu hodnotových orientací je to zejména patrné, neboť poměrně obecné formulace vytvářejí značný prostor pro různé chápání sémantického smyslu každé položky. Rozdíly či shody v hierarchii hodnot potom nemusí být reálným vyjádřením vztahů k objektům sociální reality, ale metodickým artefaktem, vyplývajícím z rozdílného výkladu daných formulací.

Použijeme-li například faktorovou analýzu, jsou jednotlivé hodnoty mnohdy reprezentovány svými faktorovými zátěžemi ve více než jednom faktoru, což

ukazuje na jejich jistou nejednoznačnost. Je tomu tak i v případech poměrně homogenních souborů, jako jsou studenti jedné fakulty. Podrobně je o tom například referováno ve statí otištěné v Sociologickém časopise [Holda 1973 : 60–70], v níž je analyzován již zmíněný model Z. V. A. N. z hlediska operacionalizace. Konkrétně jde o ověření adekvátnosti rozdělení každé z dimenzí do čtyř sfér (kultivace lidských sil, kultivace mezilidských vztahů, práce a vzdělání, veřejné záležitosti a činnosti). Bylo použito faktorové analýzy, jejíž aplikace při řešení podobných úkolů není novou záležitostí a příklady lze najít v literatuře pod názvem faktorová validizace [Greilford 1956 : 84]. Cílem bylo zjistit, zda získané faktory „empirické sféry“ budou odpovídat apriorně vymezeným čtyřem sférám. Výsledky ukázaly určité nesrovnalosti mezi teoretickým modelem hodnotových orientací a výsledným efektem operacionalizace, a to i z hlediska jednoznačného chápání použitých indikátorů.

Nebezpečí rozdílného výkladu sémantického významu hodnot je však mnohem evidentnější, pokud provedeme analýzu volných výpovědí obsahujících představy studentů o jednotlivých hodnotách, resp. o jejich obsahové náplni. Opět byly porovnávány výroky studentů strojní fakulty a fakulty všeobecného lékařství a výsledky naprosto zřejmě prokázaly, že manifestované chápání hodnot se od jedince k jedinci mnohdy značně odlišuje. To pochopitelně neznamená, že platí: co jedinec, to naprosto odlišné pojetí formulované hodnoty. Ze studentů by bylo možné vytvořit menší skupiny, které by bylo lze charakterizovat jako homogenní ve smyslu výkladu sémantického významu hodnoty. Tato skutečnost však výzkumnou situaci nikterak neulehčuje. Navíc by se tyto skupiny, vytvořené při posuzování jedné hodnoty, rozpadly při posuzování hodnoty jiné a vytvořily by se opět skupiny nové.

Celou situaci se pokusíme ilustrovat tabulkou 2 na s. 99.

Dosud jsme hovořili o metodologickém zachycení prvních dvou složek postoje, obsahujících emotivně hodnotící a poznávací hodnotící aspekt vůči objektům sociální reality. Nyní se věnujme možnostem zachycení poslední složky postoje – tendence k jednání. Ani zde není situace pro výzkumníka jednoduchá. Uvedeme pro ilustraci následující příklad. V roce 1971 byl proveden experiment, jehož výsledky byly v Sociologickém časopise publikovány [Holda-Tošovský 1972 : 436–444]. V souvislosti s verifikací již zmiňovaného modelu Z. V. A. N. byl formulován též následující dílčí úkol: ověřit, zda v rámci čtyř dimenzí verbálně vyjádřený postoj k určité činnosti může být východiskem k odhadu konkrétního jednání. Zkoumaný soubor byl vždy rozdělen podle výkonu činnosti na dvě skupiny respondentů, tj. na ty, kteří určitou činnost vykonávali, a na ty, kteří se jí nezabývali. Je nutné podotknout, že skutečnost výkonu každé z činností byla zjišťována prostřednictvím dichotomické otázky, zda se jedinec věnuje, či nevěnuje určité činnosti. Vzhledem k tomu, že i zde byli výzkumníci odkázáni na výpověď dotazovaného, jejíž pravdivost nemohli ověřit, bylo nutné počítat s tím, že v méně příznivém případě bude ověřena pouze konzistentnost výpovědí dotazovaných.

K zpracování dat byla použita diskriminační analýza, jejímž prostřednictvím byly porovnávány dvě apriorně vymezené skupiny (věnuje se – nevěnuje se) prostřednictvím čtyř kritérií (postoj k činnosti z hlediska zájmu, významu, aspirace a norem). Pouze v jednom případě byla zjištěna určitá korespondence mezi výkonem činnosti a jejím hodnocením. Bylo tomu tak u činnosti v zájmových kroužcích. Ovšem ani zde nebyl rozdíl mezi oběma skupinami příliš

Tabulka 2. Výjroky vyjadřující představy respondentů o obsahu dané hodnoty

Formulace hodnoty	
„mít dobrou práci, dobré zaměstnání“	– mít takovou práci, která je v prvé řadě dobře honorovaná a má i možnost vedlejšího výdělku; – mít práci zajímavou, tvořivou, s vlastními pracovními úkoly, při nichž mohou uplatnit své schopnosti; – mít práci s výhodnou pracovní dobou, poskytující dostatečnou volnost; – pracovat především v dobrých pracovních podmínkách a v dobrém pracovním kolektivu; – mít takovou práci, která zaručuje dostatečnou společenskou prestiž a úspěšnou životní dráhu; – mít takovou práci, která nepřináší příliš velkou odpovědnost, nevyčerpává, nepřesouvá se do volného času; – mít práci, v níž uplatním své vysokoškolské vzdělání a mohu dále rozvíjet svoji osobnost; – atd.
„mít dobré znalosti, hodně vědět“	– dosáhnout nejvyššího stupně vzdělání a získat vysokoškolský titul; – mít komplexní všestranný přehled, umět se orientovat v každém problému, být „živou encyklopedií“; – dosáhnout vynikajících znalostí a schopností ve svém oboru, stát se výborným specialistou; – dosáhnout ve zralém věku celkové moudrosti, mít schopnost vlastního úsudku a dostatečné vlastní zkušenosti; – dobře studovat vysokou školu; – věnovat všechn svůj čas studiu, literatuře, kulturním akcím, cestování, a tím stále rozšiřovat svůj vzdělanostní obzor; – mít a osvojit si takové znalosti, které jsou potřebné pro dobrý výkon povolání; – mít třeba i povrchní znalosti, ale o všem něco vědět a umět o tom diskutovat; – atd.
„mít dost času na odpočinek a záliby“	– především si duševně i fyzicky odpočinout od zaměstnání, relaxovat, ničím se příliš nezabývat; – najít si nějakou zálibu (kečnicka), odlišnou svou náplní od povolání, a té se věnovat aktivně ve volném čase; – věnovat volný čas těm činnostem, které přispívají ke zvyšování materiálního zajištění rodiny či jedince; – dosáhnout toho, že práce bude zároveň koníčkem a čas věnovaný zaměstnání a volný čas se tak od sebe nebudou příliš odlišovat; – veškerý svůj volný čas věnovat sebevzdělávání; – vypustit ze svého volného času schůzování, honbu za penězi a kariérou a dělat jenom to, co mi působí potěšení; – atd.

výrazný, přičemž se na něm ze 60 % podílel postoj v rovině aspirací. Uvedený výsledek není samozřejmě možné zobecňovat. Domníváme se však, že i v jiných případech by výzkumníci došli k obdobným komplikacím.

* * *

Tyto dílčí ilustrace empirických výsledků ukazují na nutnost vytvoření výzkumného nástroje, který by adekvátnějším způsobem zachytil vyjádření reálných vztahů k objektům sociální reality. Jsme si přirozeně vědomi z toho plynoucích obtíží. Jedna strana věci je nutnost takového kroku proklamovat, a druhá skutečně takový výzkumný nástroj vytvořit. Dosavadní poznatky však

již zcela jednoznačně ukazují, že je nutné pracovat s konkrétnějšími položkami, které zúží prostor pro odlišné výklady a snad i umožní zachytit jednotlivé existující složky dané hodnoty.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Člověk jako systém a systém činnosti člověka*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Alan, J.: *Sociologická interpretace věku*. Sociológia 1977, č. 1.
- Filipcová, B. — Filipce, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Greilford, J. P.: *Fundamental Statistics in Psychology and Education*. New York, Mc Graw-Hill 1956.
- Hirner, A.: *K problematice indikace sociálních javů*. Sociológia 1975, č. 3.
- Holda, D.: *Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže*. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Holda, D. — Matějovský, A.: *Úvod do marxistické sociologie mládeže*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Holda, D. — Tošovský, J.: *Diskriminační analýza*. Sociologický časopis 1972, č. 4.
- Huláková, M.: *Hodnotový systém socialistické společnosti v přeměnách života*. Sociologický časopis 1976, č. 4.
- Huláková, M.: *K problematice zkoumání hodnotových orientací v sociologii*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Janoušek, J.: *Dynamika lidské motivace v podmínkách VTR*. Československá psychologie 1975, č. 5.
- Karásek, J.: *Charakteristika a základné znaky pojmu sociálny jav*. Sociológia 1976, č. 3.
- Karásek, J.: *Kategória sociálneho javu a jej miesto v sociológii — vývoj problematiky*. Sociológia 1975, č. 6.
- Kretsch, D. — Grutschfield, R. S. — Ballackey, E. L.: *Člověk ve společnosti*. Bratislava, EPOCH 1968.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 38*. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: „*Grundrisse I.*“ Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1962; *sv. 13*. Praha, SNPL 1963.
- Mužík, J. — Ruml, V. a kol.: *Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách*. Praha, SPN 1979.
- Nakonečný, M.: *Sociální psychologie*. Praha, Svoboda 1970.
- Světlý, J.: *Hodnoty a hodnocení*. Praha, SPN 1978.
- Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, SPN 1966.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
- Velehradský, A. a kol.: *Hodnocení a hodnoty v činnosti člověka*. Praha, Svoboda 1978.
- Zdravomyslov, A. G. — Rožin, I. N. — Jadov, V. A.: *Человек и его работа*. Москва, Мысль 1967.
- Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Zich, F.: *Poznámky ke zkoumání postojů v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1971, č. 4.

Резюме

Д. Гольда - З. Чермакова: Социологическое исследование ценностных направлений

Социологическое исследование ценностных направлений исходит из основных принципов анализа общественного сознания, которое взаимосвязано с решением вопроса отношения сознания и существования. Анализируя отношение между общественным существованием и общественным сознанием, то необходимо учитывать две его стороны, которые некоторые авторы называют гносеологическим и социологическим аспектами исследования общественного сознания. Структура общественного сознания зависит от

общественных отношений. Неуважение этих более широких взаимосвязей привело к некоторым негативным явлениям в недавнем прошлом. Комплексный всесторонний метод социологического познания подтверждается двумя современными социологическими моделями социальной действительности — модель социалистического образа жизни и модель социалистического сознания молодежи. Из более конкретных проблем исследования ценностей обсуждается в основном операционализация понятия ценности и ценностного направления. Она исходит из употребляемых определений ценностей — ценностных направлений. Ценности проявляются посредством позиций, и необходимо их с помощью этих позиций рассматривать. При этом необходимо учитывать их внутреннюю структуру (когнитивные, эмоциональные и конативные составные части). Возможные трудности этого подхода иллюстрированы на примерах конкретной эмпирической работы. Различение отдельных составных частей позиций необходимо, как это видно из некоторого эмпирического опыта. Результаты методологического эксперимента показывают тенденцию передвижения значения из эмоциональной составной части в когнитивную в зависимости от возраста, который более или менее является стороной явления жизненных циклов.

Проблемой могут быть артефакты, данные различным объяснением формулировки вопроса отношения. Формулировка употребляемых батарей ценностей именно представляет возможность довольно по-разному излагать их семантическое значение, что автоматически должно проявиться в способах ответов — это иллюстрируется на результатах анализа свободных показаний, представляющих воображения спрашиваемых об отдельных ценностях, или же об их содержании.

В заключение статьи коротко изложены возможности регистрации последней составной части подхода, т. е. тенденции к действию и указаны результаты эксперимента, направленного на эту проблему.

Summary

Holda D. — Čermáková Z.: Sociological Research into Value Orientations

The sociological value-orientation research proceeds from essential principles of the analysis of social consciousness, connected with the solution of the issue of the consciousness-existence relation. In analyzing the relation between social existence and social consciousness it is necessary to take into account two of its aspects, called by some authors the gnosological and the sociological aspect of social-consciousness research. The structure of social consciousness is dependent upon social relations. The failure to respect these broader implications resulted in the emergence of certain negative phenomena in the recent past.

The complex, many-sided progress of sociological knowledge is demonstrated on two contemporary sociological models of social reality — that of the socialist way of life and that of the socialist consciousness of youth. In discussing the more concrete problems of value research, particular attention is paid to the operationalization of the concept of value and value orientation. It proceeds from generally used definitions of values-value orientations. Values manifest themselves through attitudes, and thus it is necessary to examine them with the aid of these attitudes. In doing so, their internal structure (i. e. their cognitive, emotive and conative components) must be taken into consideration. The possible difficulties of this approach are illustrated on examples of concrete empirical work.

As has been brought out by some empirical experience, it is essential to distinguish the individual components of attitudes. The results obtained from a methodological experiment indicate a trend toward a shift of weight from the emotive component to the cognitive one in dependence on age which more or less represents a phenomenal aspect of life cycles.

Problems may possibly arise in connection with artefacts ensuing from a different interpretation of the formulation of the attitude question. As a matter of fact, the formulation of the value batteries applied allows relatively different interpretations of their semantic meaning; this, of course, is automatically reflected in the manners of answering. All this is illustrated on the results of an analysis of free statements indicating the respondents' notions of individual values or their content.

In conclusion, possibilities of comprehending the last components of the attitude, i. e. tendencies to action, are briefly stated and the results of an experiment relating to this problem are referred to.

Planírovanije socialnogo razvítija otrasli promyšlennosti. Metodičeskije rekomendacii

(Plánování sociálního rozvoje průmyslového odvětví. Metodická doporučení)
Moskva, Profizdat 1979, 223 s.

Jak je známo, v Sovětském svazu je věnována systematická pozornost rozvoji teorie a praxe sociálního plánování od roku 1964. Po výrazném úspěchu prvního plánu sociálního rozvoje kolektivu pracujících ve Sdružení Svetlana v Leningradě v letech 1964–1966 pokračovaly v této činnosti tisíce a desetitisíce podniků a začaly se zpracovávat i sociální plány měst a rajónů.

V současné době se pozornost soustřeďuje na plánování sociálního rozvoje průmyslových odvětví. Jako průkopnická se v tomto kontextu jeví práce, která právě byla vydána v Moskvě a jejímiž autory jsou vědečtí pracovníci známí většinou již z období realizace prvního plánu ve Svetlaně a publikování tzv. leningradské metodiky.⁽¹⁾

Vedoucím autorského kolektivu je člen koresp. AV SSSR D. A. Kerimov, jednotlivé oddíly zpracovali člen koresp. AV SSSR M. N. Rutkevič, profesoři a doktoři věd A. S. Paškov, V. R. Polozov, E. S. Kuzmin, S. F. Frolov, J. E. Volkov, L. N. Kogan a další. Práce má shodný název s názvem této recenze a její rozsah je 220 stran, z toho více než 30 stran tabulkových příloh.

Plánování sociálního rozvoje na kterémkoli stupni řízení vychází ze sociální politiky KSSS. Je programovým cílem strany vytvářet podmínky pro postupné stírání rozdílů mezi třídami socialistické společnosti, mezi městem a venkovem, mezi duševní a tělesnou prací. Cest, jimiž se těchto cílů má dosáhnout, je celá řada: rozvoj tvůrčích sil všech pracujících, rozvoj vědecké organizace práce, zvyšování životní úrovně pracujících, rozvoj vědeckotechnické revoluce, školské soustavy atd.

Je nepochybné, že značnou úlohu v realizaci této politiky strany mají i jednotlivá průmyslová odvětví. Vždyť řídicí štáby průmyslových odvětví mají za úkol zdokonalovat sociální strukturu pracovníků, získávat pro podniky kádry příslušné kvalifikace, dbát o zlepšování pracovních i životních podmínek zaměstnanců, zdokonalovat úroveň řízení, provádět cílevědomou bytovou politiku, zajišťovat komunistickou výchovu pracujících, jejich aktivitu a iniciativu atd. Všechny tyto úkoly se promítají do jednotlivých ukazatelů plánu sociálního rozvoje průmyslového odvětví.

Je pochopitelné, že plán sociálního rozvoje se vytváří nikoli jako autonomní plán, nýbrž v přísném souladu s plánem technickoekonomickým.

Jestliže rozšiřuje nyní sovětská teorie a praxe po zvládnutí podnikové úrovně sociálního plánování jeho rozsah horizontálně, tj. v regionální rovině, a vertikálně, tj. v rovině odvětvové, realizuje tím směrnice XXV. sjezdu KSSS, v nichž se výslovně ukládá více docenit principy teritoriálního i odvětvového plánování a zlepšit komplexní ekonomické a sociální plánování na všech úrovních řízení.

Teritoriální faktory sociálního rozvoje kolektivu pracovníků odvětví vystupují ve dvou rovinách:

- a) v technicko-ekonomické úrovni výroby, ve struktuře pracovních míst, úrovni mezd a v dalších podobných specifických odvětvích, jež je nutno řešit v souladu s cílem optimalizace struktury zaměstnanosti obyvatelstva;
- b) v podmínkách života pracovníků odvětví v dané oblasti (např. bytové podmínky, kulturní vyžití, služby atd.).

Do plánů sociálního rozvoje odvětví vstupují přirozeně údaje z podniků. Sumarizace těchto ukazatelů již sama o sobě dává možnost vysledovat určité tendence rozvoje odvětví. Z toho ovšem nevyplývá, že plán sociálního rozvoje odvětví je součtem sociálních plánů podniků.

(1) Byla vydána v roce 1973 v nakladatelství Práce v překladu L. Liškové.

Jaké oddíly má – podle sovětských teoretiků – mít plán sociálního rozvoje odvětví?

I. Zdokonalování sociální struktury pracovníků odvětví

V tomto oddíle jsou plánovány zejména změny profesionální a kvalifikační struktury pracovníků vzhledem k zajištění žádoucího rozvoje vědeckotechnické revoluce v daném odvětví. Jsou stanoveny i cesty zvyšování obecného vzdělání všech pracovníků, zejména kádrů s nejvyšší kvalifikací, dále řídicích kádrů a vědeckovýzkumných pracovníků. Jsou zde plánovány procesy sociálně demografického charakteru, například práce žen, mladistvých, důchodců, brigádníků atd., a žádoucí sociální dynamika celého odvětví.

II. Plánovitě zabezpečování kádrů a regulování jejich mobility

Oddíl navazuje organicky na předchozí: je zaměřen na řízení profesionální orientace pracovníků v souladu s perspektivními potřebami odvětví, na regulování jejich mobility a na odstranění nežádoucí fluktuace.

III. Zlepšování pracovních podmínek a zdraví pracujících

Zde jde především o ty skupiny ukazatelů, zajišťující bezpečnost práce v celém odvětví, tj. o optimalizaci psychofyziologických podmínek práce, rozvoj prevence nemocí, předcházení chorobám z povolání, ochranu pracovního prostředí apod.

IV. Zdokonalování mzdových soustav, životních, kulturních a bytových podmínek

Oddíl zahrnuje ukazatele růstu životní úrovně, cílevědomé podchycení a plánování celé motivační sféry, faktory materiálního i morálního stimulování, vytváření materiální základny volnočasových aktivit atd.

V. Komunistická výchova a rozvoj společenské aktivity pracujících

Týká se cest a metod zvyšování efektivnosti politickovýchovné a kulturně masové práce, rozvoje socialistického soutěžení, rozvoje společensko-politické aktivity pracujících a zejména zvyšování jejich účasti na řízení. Patří sem i vytváření podmínek rozvoje aktivity a iniciativy pracovníků, zejména zlepšovatelství a tvůrčího myšlení.

VI. Řešení sociálních úkolů při projektování, organizování nových a rekonstrukci stávajících podniků

Závěrečný oddíl byl zaveden proto, aby již v projekční fázi a při zavádění nové organizace bylo možno plánovat potřebné sociální analýzy a prognózy, a již v této etapě brát v úvahu i hlediska sociálního rozvoje pracovníků (například problémy monotónnosti práce, oddychu a přestávek, zdravotně hygienická hlediska atd.)

Jak je zřejmé, metodika sociálního rozvoje odvětví je konstruována v podstatě v souladu s již existující a centrálně doporučenou metodikou plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících podniku. Tento postup je správný z řady důvodů: umožňuje využít, komparovat, koordinovat sociální plány existující již ve více než 40 tisících sovětských podnicích.

Zcela nový je pouze oddíl VI., který má ovšem v rozměrech odvětví mimořádný význam inovační.

* * *

Povšimněme si nyní, jaký postup sovětská teoretická fronta navrhuje pro zpracování plánu sociálního rozvoje na úrovni průmyslového odvětví.

Kdo je subjektem plánování na této úrovni? Je to vedení ministerstva, jeho strnická organizace a odbory. Kolegium ministra a závodní výbor odborové organizace vytýčují základní směry sociálního rozvoje odvětví a schvalují kontrolní údaje hlavních ukazatelů plánu, posuzují projekty pětiletých plánů i roční operativní plány sociálního rozvoje, schvalují direktivní dokumenty atd. Příslušná oddělení ministerstva zajišťují potom odpovídající úkoly. Tak například oddělení vědecké organizace práce spolu s nově vytvořeným oddělením sociologické služby vypracovávají metodické materiály, organizují kontrolní výzkumy, analyzují průběh řešení jednotlivých úkolů a plnění jednotlivých ukazatelů, publikují zkušenosti nejlepších podniků a závodů, pomáhají poradensky závodům a podnikům při realizaci sociálních analýz,

organizují kurzy o sociálním plánování, o metodách sociologických průzkumů, zajišťují kvalifikaci podnikových sociologů a psychologů, jejichž práci v celém odvětví koordinují atd.

Veškerou práci v oblasti sociálního plánování v SSSR řídí stranické organizace. Mobilizují kádry k plnění úkolů spojených se sociálním plánováním, zajišťují správnou koncepci veškeré práce, orientují veškeré práce cílevědomě ke zvýšení vědecké úrovně řízení celého odvětví. Odbory zajišťují vypracování především těch částí plánu, které se týkají pracovních podmínek, organizace práce, života pracujících, zvyšování jejich aktivity, iniciativy a společenské angažovanosti. Své úkoly mají i Komsomol a Svaz žen.

Pokud jde o etapy sociálního plánování odvětví, hovoří se o třech:

- a) organizačně přípravná etapa
- b) rozpracování projektu pětiletého plánu ekonomického a sociálního rozvoje odvětví
- c) etapa plnění plánu a řízení sociálního rozvoje v odvětví.

V první etapě se ustavuje komise pro sociální plán a její pracovní skupiny, stanoví se ukazatele, rozhoduje se o nezbytnosti výzkumů nebo se doporučí jiné metody získávání sociálních informací v odvětví. Stanoví se prognostické výzkumy rozvoje nejdůležitějších sociálních procesů v odvětví, úkoly výpočetního centra atd.

Již v první etapě, avšak i v průběhu celého období realizace plánu dbá ministerstvo na to, aby o plánu byli plně informováni a do jeho realizace zapojeni pracující v celém odvětví. Rovněž v etapě kontroly realizace plánu je aktivní účast pracujících mimořádně významnou podmínkou úspěšného plnění a přípravy nového plánu sociálního rozvoje odvětví.

Pokrokovost prací sovětských teoretiků a metodiků v pojetí sociálního plánování nyní již celých průmyslových odvětví se ozejmí, jestliže si představíme, že například veškerý chemický průmysl či průmysl hutnictví železa přistoupí ke zpracování plánů, které na základě přesných analýz vytipují a plánem zajistí odstranění celé řady bariér s rozvojem moderního průmyslu běžně spjatých a v západních zemích představujících často obecně traumatizující a téměř neodstranitelné negativní faktory rozvoje techniky. Sem patří například monotónnost pásové výroby, přetěžování psychiky pracovníka vysokými tempy technických systémů, zamořování ovzduší, ohrožování flory, vody atd. V kapitalismu přímo obávané pokusy pracujících zasahovat do řízení podniků jsou naopak v sovětských sociálních plánech — v souladu s ústavou — zajišťovány a jsou vytvářeny stále lepší podmínky (objektivní i subjektivní), aby byl každý pracující skutečně a plně hospodářem na svém pracovišti. Slova o „plném rozvoji člověka“, pronášená ideology v západních zemích, ponechávají takový rozvoj na možnostech a ekonomické potenci pracujícího člověka samého a zůstávají v rovině deklarace. Realita plánů sociálního rozvoje, která zajišťuje ve stále širší míře maximum materiálních podmínek ke skutečně všestrannému harmonickému rozvoji osobnosti každého pracujícího člověka, je vymoženost socialismu.

Jak je zřejmé, plány sociálního rozvoje průmyslových odvětví se v Sovětském svazu stanou další významnou etapou cílevědomého postupu socialistické společnosti ke polečnosti komunistické.

Jaroslav Kohout

Dvě originální učebnice statistiky

John W. Tukey: *Exploratory Data Analysis* (Explorační analýza dat), Addison-Wesley Publ. Comp., Reading, Mass., 1977, XVI + 688 s.

Frederick Mosteller, John W. Tukey: *Data Analysis and Regression* (Analýza dat a regrese), Addison-Wesley Publ. Comp., Reading, Mass., 1977, XVII + 588 s.

V dlouhé řadě různých učebnic statistiky, které do značné míry opakovaly totéž, znamenají obě knížky zajímavý přelom v přístupu k výuce statistiky, k výkladu statistických pojmů i ke skladbě a zaměření metod analýzy. Oba autoři jsou známí v odborném světě jednak zavedením mnoha nových praktických metod analýz dat, jednak

působením pedagogickým a popularizačním. U nás jsou jejich práce k dispozici především v ruských překladech.

Obě knihy reprezentují jednotný přístup k práci s daty. Statistika je chápána jako nástroj k odkrývání vztahů a zákonitostí a jako součást celkového poznávacího procesu, jako tvůrčí myšlenková činnost, nikoli pouze jako formalizované konstatování statistických výsledků. Myšlenkové návaznosti výkladu, právě tak jako metody a postupy analýzy, jsou systematicky propracovány. Obsah a strategie analýzy dat jsou pro našeho čtenáře zcela nové.

Tukeyho *Exploratory Data Analysis* uvádí do nejzákladnějších schémat analýzy dat, je zasvěceným úvodem do problematiky. Obsahuje metody sumarizace informací o rozložení, zavádí pojmy pro charakteristiky polohy, rozptýlení, metody vylučování extrémních údajů ze souboru, metody vyhlazování datových sekvencí (například časových dat), metody komparace souborů dat, komparační analýzy se dvěma i více komparačními hledisky, metody transformace dat. Velký důraz je kladen na grafické zobrazení vlastností dat a jasné uspořádání výsledků v sumárních tabulkách (nejde tedy jen o to informaci získat, ale také ji přehledně připravit pro interpretační, resp. další statistické zpracování).

Všechny matematické operace a vztahy jsou zapisovány verbálně, v celé knize nenajdeme (až na drobné výjimky) formalizovaně zapsané vzorce. Vzhledem k tomu, že kniha je základním úvodem do analýzy dat, není důsledné vynechávání matematických symbolů nejvhodnější, protože právě na jednoduchých vztazích je možné seznámit se s matematickými symboly jako s paralelou verbálního vyjádření a naučit se postupně matematické formální vzorce překládat a číst jejich obsah.

Z pedagogického hlediska je uspořádání výkladu velmi propracované. Všechny kapitoly začínají přehledným obsahem a úvodem, který má osvětlit jejich smysl. Každá část kapitoly obsahuje kontrolní otázky, na něž čtenář — zvládl-li látku — musí umět odpovědět. Část *Jak daleko jsme došli?* shrnuje obsah každé kapitoly. Na konci knihy je připojen slovník termínů.

Tukeyho kniha se výlučně zabývá explorační analýzou dat, to jest popisem dat pro interpretaci, vyhledáváním pravidelností, zákonitostí a vztahů, a to vzhledem k možné interpretaci.

Formuluje novou strategii analýzy dat, která nevychází z klasických požadavků testování hypotéz. Autor uvádí alternativu ke konfirmační analýze, na niž jsme zvyklí a která se stala požadavkem metodologických učebnic. Tím poskytuje základ pro analýzu dat v situacích, kdy nejsou formulovány hypotézy a data nejsou sbírána v plánovaném experimentu. Zároveň přesvědčivě ukazuje, že statistická významnost není všechno, že obsah je více než samoučelné nebo neadekvátní testování hypotéz.

Metody explorační analýzy nejsou obtížné, velmi náročný však je postup jako celek, to jest analýza, pátrání v datech, závěry. Interpretace totiž není založena na formalizovaných rozhodovacích pravidlech (jako je významnost), ale na interakci výzkumníka s daty, na jeho porozumění problému. Tukey sám charakterizuje explorační analýzu jako detektivní práci: numerickou, načítací nebo grafickou (s. 1).

Knihu je pozoruhodná ještě dalším rysem: je založena na tzv. robustní statistice. Čtenář se nesetká s aritmetickým průměrem nebo rozptylem, metody jsou založeny na charakteristikách uspořádané statistické řady: mediánu, kvartilech, oktylech, sedecilech a rozpětích. Tukey se vyhýbá technikám založeným na průměru a na metodě nejmenších čtverců, neboť jak je známo, tyto metody jsou citlivé na netypická pozorování; i když jsou nejlepší pro data, která mají Gaussovy normální distribuce, pro jiné typy rozložení zcela selhávají. Robustní metody nejsou vázány na žádnou distribuci, na žádný specifický případ. Nejsou orientovány na některou specifickou situaci vzniku dat, ale voleny tak, aby byly vhodné pro širokou třídu analytických úloh. Přitom jsou velmi jednoduché.

Práce podle koncepce J. W. Tukeyho je naprosto nezávislá na počítačích, zpracování dat lze provádět ručně za pomoci tužky a papíru (pravítko, milimetrový papír a barevné tužky jsou však velkou pomocí). Autor uvádí řadu pomocných pracovních tabulek, s nimiž se dobře pracuje především při transformacích dat; jsou to tabulky pro logaritmus, odmocninu a další užitečné výrazy. Neustálý důraz na ruční zpracování působí v době kapesních kalkulaček někdy trochu anachronicky. U velkých souborů dat se ovšem předpokládá použití počítače (celý soubor metod knihy byl také již naprogramován).

Popsaná metodika byla vyvíjena už od poválečných let a vyzkoušena mnohaletou výzkumnou i pedagogickou činností. Velmi dobře vyhovuje nárokům společenských věd, zejména sociologie; v mnoha analýzách jsou popsány metody nezastupitelné, podstatně obohacující možnosti výzkumníka.

Přestože kniha neobsahuje matematické důkazy odvození ani podrobnou odkazovou část, která by umožnila zájemcům vyhledat a prostudovat formální teorii, je užitečná i pro statistiky a matematiky. Obsahuje totiž informaci, kterou formální matematické vzdělání neposkytuje: co lze s daty dělat a jaké úlohy praxe vyžaduje (statistikové občas meritorním vědám nabízejí či dokonce vnucují metody pro praktické situace ne příliš vhodné).

Nezanedbatelnou zásluhou práce je to, že obrací pozornost naší statistiky na robustní metody, které jsou u nás překvapivě přehlíženy a je jim věnována nezaslouženě nízká pozornost. Recenzent nechce v žádném případě vyjádřit názor, že klasické postupy statistiky jsou nevhodné pro aplikační práci sociologie či jiných věd a že robustní statistika by měla vytlačit klasické postupy, či snad že explorační strategie by měla vytlačit konfirmační postupy. Přispívá však k obohacení aplikační práce, odstranění bariér konzervativního myšlení a ke kritičtějšímu posuzování předpokladů normality či jiných modelů.(1)

Druhá práce, *Data Analysis and Regression*, s podtitulkem *A Second Course in Statistics* (druhý kurs statistiky), je motivována třemi záměry:

- předložit materiál, který kombinuje explorační a konfirmační přístup k analýze dat (tak, jak se to ve skutečnosti dělá v praxi);
- zhodnotit regresní analýzu (její cíle, techniky a možnosti aplikace);
- ukázat řadu užitečných technik, které jsou běžně vynechávány z výuky a proto v praktickém použití upadají v zapomnění.

Stručně shrnuje výsledky první knihy, staví na nich a dále je logicky rozvíjí. Velký důraz klade na vhodné transformace dat a na problémy regresní analýzy. Obsah je dobře patrný z názvů jednotlivých kapitol:

1. Přístup k analýze dat 2. Indikace a indikátory 3. Zobrazení a souhrny pro soubory dat 4. Převádění křivek a grafů do přímky 5. Praxe transformací dat 6. Potřebujeme transformovat data? 7. Vysledování skutečné nejistoty 8. Metoda přímého odhadování 9. Tabulky se dvěma či více vstupy 10. Robustní a rezistentní odhady 11. Standardizace pro porovnávání 12. Regrese pro hledání shody 13. Nepříjemnosti regresních koeficientů 14. Třída mechanismů pro hledání shody 15. Řízená regrese 16. Vyšetřování regresních reziduí; Appendix: Detaily o potřebě transformací.

Jde o logické pokračování, lišící se pouze obsahem a vyšší náročností na matematické znalosti (nutno znát středoškolskou algebru). Obě knihy dohromady ovšem pokrývají pouze zlomek analytických metod a postupů, které jsou pro aplikace vhodné. Přesto je možné doporučit je ke studiu, a to ke studiu podrobnému, neuspěchanému, založenému na řešení úloh, problémů a osvojení si zaváděných pojmů. Čtenář se po prostudování naučí rozumět datům a vytvoří si nejlepší předpoklady ke správnému přístupu ke statistice jako k nástroji poznání.

Jan Řehák

---

(1) Ruský překlad byl ohlášěn na rok 1980 v nakladatelství MIR pod názvem *Analiz rezultatov nabljudenij* (podle Novyje knigy, No. 17 — 1979, položka 50).

Významné zasedání sociologů socialistických zemí

Koncem září 1979 se v Bulharsku (v Loveči u Plevnu) sešla konference pracovních skupin a autorských kolektivů ze šesti socialistických zemí (BLR, MLR, NDR, PLR, SSSR a ČSSR), která hodnotila výsledky a projednávala plán další práce v rámci rozsáhlého mezinárodního sociologického výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*.

Organizační základnu tohoto komparativního výzkumu tvoří dohody o mnohostranné spolupráci Akademií věd socialistických zemí, konkrétně pak plán spolupráce zajišťovaný XVI. problémovou komisí této mnohostranné spolupráce. Na výzkumu participují pracovníci státních (akademických) i stranických vědecko-výzkumných pracovišť z jednotlivých zemí (Ústav sociologie Bulharské akademie věd, Ústav společenských věd ÚV Maďarské SDS, Akademie společenských věd při ÚV SED NDR, Ústav filozofie a sociologie PAV, Ústav sociologických výzkumů AV SSSR, Ústav pro filozofii a sociologii CSAV a SAV). V průběhu uplynulého období se 1. a 2. pracovní skupina problémové komise (sociální vývoj dělnické třídy a sociální vývoj inteligence) spojily k přípravě a uskutečnění uvedeného výzkumu. Jejich společná práce přinesla v roce 1979 první konkrétní výsledky — ukončení terénního sběru dat k výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*, a to podle jednotné metodiky ve všech zúčastněných zemích a ve stejném časovém období. (V období od května do září 1979 byl sebrán materiál od více než 13 000 respondentů.) Poslední jednání, o němž stručně referujeme, bylo věnováno podrobnému zhodnocení výzkumu v etapě terénního sběru dat a především projednání programů interpretace. V těchto souvislostech byla znovu posuzována základní teoretická a metodologická východiska.

Samo téma výzkumu určuje jeho klíčové postavení v sadě empirických výzkumů uskutečňovaných v letech 1976 až 1980 v rámci společných plánů spolupráce sociologů socialistických zemí.

I když již v průběhu příprav metodiky výzkumu bylo zjevné, že v jednorázovém šetření plánovaném na rok 1979 není možné zachytit vlastní proces sbližování dělnické třídy a inteligence a že i objekt výzkumu je limitován tak, že zachycuje jen některé jejich skupiny, byl název zachován jako výraz optimistického předpokladu možného pokračování a rozšíření této výzkumné práce.

V současné době shromážděné empirické údaje zachycují existující stav sociálního rozvoje dělnické třídy a inteligence v průmyslových závodech, a to z hlediska obsahu práce a postojů k práci, úrovně vzdělání a kvalifikace, materiálních podmínek života, volného času, veřejné a politické aktivity a způsobu sociální reprodukce jednotlivých sociálních skupin zařazených do výzkumu.

Použitá metodika je výsledkem dlouhé a intenzivní práce a rozsáhlých diskusí. Většina účastníků jednání v Loveči konstatovala, že se v řešitelském kolektivu vytvořila velmi kritická, otevřená a soudružská atmosféra, která výrazně přispívá k pozitivním efektům realizace výzkumného projektu. Tak například z původně navržených pěti technik byly v konečné verzi projektu zachovány tři: jednotný přehled statistických údajů zachycujících ekonomický a sociální vývoj zúčastněných zemí od r. 1945, „expertní“ ocenění pracovního místa a dotazník pro rozhovor. Výběr byl v zásadě koncipován jako několikastupňový, kvótní, zachovávající proporce podle průmyslových odvětví a úrovně kvalifikace dělníků a inteligence.

Jako u všech mezinárodních komparativních výzkumů bylo i zde nutno řešit řadu problémů. Patří mezi ně například otázka komparability empirických dat získaných podle jednotné metodiky (např. stejně formulovanými zavřenými otázkami v dotazníku) v různých zemích, kde například formy určitých aktivit (kulturní aktivity, veřejná a politická činnost, způsoby trávení dovolené apod.) jsou různé, či kde tytéž

druhy činností mají jiný sociální a kulturní význam. Tato otázka byla mnohokrát diskutována, nicméně její řešení bylo především pragmatické, tj. metodika výzkumu vychází z předpokladu, že komparabilita dat je založena na využití unifikované techniky výzkumu.

Jiným takovým problémem je generalizace získaných výsledků: Jak na základě získaných poznatků formulovat sociologickou výpověď o sledované situaci v socialismu obecně, tj. bez uvažování rozdílů dat a konkrétně historické situace jednotlivých zemí? I tento problém zůstává zatím nevyšetřen, respektive většina účastníků projektu preferuje „tradiční postup“, při němž jsou získané poznatky interpretovány jen podle jednotlivých zemí.

Další z častých problémů obdobných výzkumů, tj. problém sjednocení postupu zpracování dat a jejich interpretace, byl naproti tomu úspěšně řešen. Zásahu na tom má hlavně rozhodnutí o jednotném zpracování dat v jednom výpočetním středisku. Pro československou sociologii je významné, že toto jednotné zpracování bylo svěřeno Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a dosud provedené přípravy jsou všemi účastníky výzkumu velmi pozitivně oceňovány.

Celkový význam poslední konference spočívá i v tom, že byla určitým předělem v dosavadní práci na mezinárodním výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. Uzavřela etapu přípravy a projektování výzkumu, včetně terénního sběru dat, a otevřela prostor pro interpretaci získaných dat. V tomto směru byl význam zasedání autorských kolektivů oceněn jak při ukončení vlastního zasedání, tak v oblastech ústředního i krajského stranického tisku v Bulharsku.

Jednou z nejpozitivnějších zkušeností, kterou při hodnocení ukončené práce, při přípravě výzkumu a terénním sběru dat zdůrazňovali všichni účastníci jednání, bylo potvrzení nezbytnosti spojení vědecko-výzkumné práce v sociologickém výzkumu se společenskou praxí, zvláště pak s činností stranických orgánů. Tato zkušenost platí i pro ČSSR: i v etapě realizace výzkumu poskytly okresní a krajské stranické orgány Ústavu pro filozofii a sociologii značnou pomoc při vlastním sběru dat v jednotlivých podnicích.

Pokud jde o další plány pracovních skupin participujících na výzkumu, jsou v zásadě vymezeny tím, že tyto pracovní skupiny vytvořily několik autorských kolektivů, které připraví hlavní publikace, plánované na léta 1981–1985. První souhrnná publikace z výzkumu má být hotova v roce 1981, v roce 1983 mají být publikovány tematické monografie (členěné podle základních problémových okruhů) a v r. 1984 poslední z uvažovaných prací, založená na komparaci dat ze všech zúčastněných zemí.

Příští zasedání autorských kolektivů ustavených v rámci výzkumu je plánováno na rok 1980 v ČSSR.

Antonín Matějovský

Seminář „Současný vývoj programů pro potřeby sociologů“

Metodologická sekce Československé sociologické společnosti při ČSAV uspořádala ve dnech 8.–12. 10. 1979 ve Štítně seminář o programech pro potřeby sociologie. Předmětem jednání byly tyto tematické okruhy:

- ukázky a zhodnocení možností licenčně zakoupených programů pro analýzu dat
- informace o tvorbě programů pro potřeby sociologie na jednotlivých pracovištích
- formulace požadavků na program, na jeho obsah a formu, vstupy, na možnosti manipulace s daty, na uživatelský jazyk i na úplnost, přehlednost a grafickou úpravu výstupů
- požadavky na dokumentaci programů, na manuály i na vysvětlení metod v programech používaných.

Tricet účastníků semináře absolvovalo velmi náročný, ale na informace velmi bohatý týden. Denní sedmihodinový přednáškový program byl každý večer doplněn

dvou až tříhodinovým diskusním kulatým stolem. Zvláštní pracovní koordinační skupina shrnula výsledky diskusí pro výbor sekce metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV.

Seminář měl po celou dobu vysloveně pracovní charakter. Profesně heterogenní složení účastníků znamenalo sice zvýšení požadavků na přednášející i posluchače, zároveň však přispělo k širší výměně informací, k vzájemnému pochopení specifiky potřeb uživatelů i tvůrců programů. Programy byly chápány jako nutný pracovní prostředek sociologa, umožňující adekvátní zpracování empirických informací, efektivnější a účinnější vstup sociologa do společenské praxe.

Úvodní část semináře byla věnována přehledovým informacím o charakteristikách, statistickém obsahu a uživatelských možnostech licenčně zakoupených programů. P. Nedoma (Ústav teorie informace a automatizace, Praha), J. Řehák (Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Praha) a H. Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) referovali o systému SPSS. T. Havránek (Matematické středisko biologických ústavů ČSAV, Praha) informoval o souboru programů BMDP a B. Řeháková (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) o souboru programů CLUSTAN.

Další části semináře byly věnovány informacím o programech vytvářených na jednotlivých pracovištích.

T. Havránek referoval o systému programů GUHA a o jeho nejnovějším vývoji, o přejatém programu TASEL (autorka N. Wermuthová), sloužícímu k vyhledávání struktury statistických závislostí ve vícerozměrné kontingenční tabulce, a o programu COLLAPS (autor D. Pokorný), který postupně vyhledává nejvíce asociované kategorie u obou znaků dvourozměrné kontingenční tabulky. O možnostech programu UNISOC LUP 4 i o jeho novém připravovaném přeprogramování informovala I. Loučková (Univerzita Palackého, Olomouc), která také přednesla zprávu o programu LINDA a podprogramech s ním souvisejících. Možným aplikacím metody obsažené v programu byl také věnován jeden z diskusních večerů. Program (autoři I. Loučková, J. Řehák) provádí faktorovou analýzu dvojrozměrných tabulek průměrů, četností či matic dat a může sloužit pro analýzu kategorií v kontingenční tabulce i pro komparativní či asociační analýzu dvojrozměrné tabulky průměrů.

K. Kubíková (Dům techniky Československé vědeckotechnické společnosti, Pardubice) referovala o projektu souboru programů SODAS určeného pro praktickou sociologickou analýzu a obsahujícího různé transformace dat i třídění prvního stupně a vyšších stupňů s řadou statistických měr.

P. Dvořák (Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha) přednesl příspěvek o programu DIANA (autoři P. Dvořák, B. Řeháková), který v současné verzi provádí komparativní a seskupovací analýzu řádků kontingenční tabulky pro různé typy závislého znaku (nominální, ordinální, kardinální i zobecněnou úroveň). J. Herzmann (Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha) ukázal možnosti programu HOR (autoři: B. Řeháková, P. Dvořák, J. Herzmann), který bude používán k rutinnímu hodnocení reprezentativity výběrových souborů ve výzkumech Ústavu pro výzkum veřejného mínění v Praze.

O možnostech třídících programů pro ICL 2903 informoval M. Křen (Ústav školských informací při ministerstvu školství ČR, Praha). Celkový přehled o možnostech prognostických programů v ČSSR připravil M. Potůček (Sportpropag, Praha) a o programech pro zpracování dat sociologického výzkumu dopravních problémů informoval P. Vaněček (Ústav dopravního inženýrství). J. Kreipl (Ústav pro výzkum veřejného mínění FSÚ, Praha) přednesl referát o zpracování velkých matic pro seskupovací analýzu metodou „nejbližší soused“ (autoři J. Kreipl, O. Kříž). I. Tomek (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) přednesl příspěvek o připravované Automatizované evidenci tazatelů Ústavu pro výzkum veřejného mínění (autoři projektu P. Dvořák, J. Herzmann, I. Tomek).

Velmi závažný příspěvek k programu semináře byl referát V. Chlumského (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví) na téma *Sociologické programy pro využití v sociálním plánování*, který otevřel novou problematiku zavádění programů jako prostředku sociální analýzy vzhledem k disponibilním databázím v jednotlivých organizacích, resortech apod.

Poslední den semináře byl věnován závažné problematice dokumentace programů, uživatelským manuálům a požadavkům na popis programované metody analýzy dat. Referát na toto téma připravil P. Dvořák (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha), který podtrhl důležitost úplnosti, přesnosti a srozumitelnosti dokumentace vytvářených programů, zejména pro uživatele-sociology.

Jednotlivá vystoupení byla bohatě dokumentována syllaby, informačními texty a ukázkami výstupů z počítače. Velmi živé diskuse snad ke všem sdělením a referátům i diskuse u kulatého stolu (což se stává již tradicí většiny seminářů metodologické sekce) patřily ke kladům semináře, který svedl pod jednu střechu sociology, statistiky i programátory.

Jednání jasně ukázalo, že programy vznikají nejen jako realizace nových metod analýzy dat, ale že jejich vývoj reaguje na potřeby sociologické praxe. Současně ilustrovalo potřebu vývoje systému programů, které by, jako určitý souhrn, ulehčily práci sociologa, především pak sociologa pracujícího v oblasti aplikované sociologie (zvláště pak v průmyslu) ve vazbě na jednotně zaváděnou řadu počítačů EC a SMEP.

Referáty a sdělení přednesená na semináři budou uveřejněny ve zvláštním sborníku.

Pracovní koordinační skupina semináře shrnula obsah diskuse o současném stavu a probíhajícím vývoji programového zabezpečení sociologických výzkumů a podala výboru sekce metod a technik návrh na možná opatření, která by pomohla zefektivnit a sjednotit úsilí na jednotlivých pracovištích, zprostředkovala plynulou informační výměnu o programech a zároveň přispěla k vysoké odbornosti a kvalitě programů uváděných do praxe. Účastníci semináře projednali návrh a doporučili výboru sekce zabývat se zejména:

- vytvořením stálé kooperačně konzultační skupiny sekce pro tvorbu a užití programů zpracování hromadných dat
- shromažďováním informací o vznikajících programech a distribucí těchto informací pro členy sociologické společnosti
- možností doporučovat typová řešení především v oblasti uživatelského jazyka, programů, dokumentace, programového jazyka, formy výstupů
- organizací setkání tvůrců a uživatelů programů
- softwareovým vybavením počítačů řady EC a SMEP pro potřeby sociologické práce
- informováním sociologické veřejnosti, zejména průmyslových sociologů, o jednání semináře.

Seminář splnil své cíle a byl dobrým krokem v procesu zkvalitňování programového vybavení sociologie. Otázka programů je sice v oblasti sociologických metod a technik otázkou dílčí, program vždy vystupuje jako nástroj sociologické analýzy, který je podřízen ostatním složkám poznávacího procesu, kvalitní program však ulehčuje sociologovi práci, umožňuje mu soustředit se na vlastní problém, na jeho obsahovou stránku. V současné době zvýšených požadavků na sociologické výzkumy je dobrý program, ve vazbě na bouřlivý rozvoj počítačové techniky, nutnou podmínkou sociologické práce s daty. I když sama realizace programu je záležitostí technickou, jeho obsah, parametry, forma výstupů, vstupů, způsob komunikace s uživatelem musí odpovídat potřebám sociologické praxe.

Pracovní náplň semináře, jeho bohatá informační hodnota a pracovní zaujetí rozhodně znamenají přínos pro další rozvoj sociologického poznání.

Pavel Dvořák – Jan Řehák

Z obsahu č. 6 1979 časopisu

OBŠČERSTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií věd SSSR v Moskvě

G. Marčuk: Vědecký potenciál Sibíře; *V. Koptjug:* Integrace vědy a vzdělání; *R. Janovskij:* Formování osobnosti a sociální aktivita vědce; *A. Aganbegjan:* Ekonomické výzkumy v Novosibiřském vědeckém centru; *A. Granberg:* Sibír v národním hospodářství SSSR; *M. Bandman:* Teritoriálně výrobní komplexy; *A. Aleksejev – V. Kulešov – J. Maximov:* Využití zdrojů ropy a zemního plynu Západní Sibíře; *T. Zaslavská:* Metodologie studia a prognózování rozvoje vesnice; Sibír v panorámatu staletí.

Z obsahu č. 1/1980 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

E. Litvajová: K medzinárodnému roku dieťaťa; *V. Cirbes:* Všestranná starostlivosť o deti a mládež – konkrétny prejav reálneho socialistického humanizmu; *J. Jančovičová:* Niektoré problémy sociológie rodiny a dieťaťa; *L. Pisca:* Vývoj demografickej štruktúry v ČSSR; *V. Kováliková:* Súčasná rodina a problémy socializácie detí; *M. Bartošová:* Niektoré problémy rodín s prvým dieťaťom v najranejšom veku; *J. Prokopec – E. Freiová:* Kontaktná populácia; *O. Zúkalová:* K problematike faktorov dynamiky rodinného výchovného procesu; Zo sociologických výskumov; Z vedeckého života; Recenzie; Výberová bibliografia k problematike dieťaťa v socialistickej spoločnosti

СТАТЬИ

Форманек М.: Значение ленинизма для современной революционной теории и тактики 1

Матейёски А.: Социальное воспроизводство интеллигенции в ЧССР 18

Ружичка Р.: Категория образа жизни в познании диалектики общественного развития 30

Седлачек Я.: Основные черты социологического метода Дюркгейма 46

Урбанек Э.: К критике концепций постиндустриального общества 61

Рядовой А.: К проблематике понятия «пережитки прошлого в сознании и поведении личности в социалистическом обществе» 77

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Гольда Д. - Чермакова З.: Социологическое исследование ценностных направлений 90

РЕЦЕНЗИИ

Когоут Я.: Планирование социального развития отрасли промышленности 102

Ржезак Я.: Два оригинальных учебника по статистике 104

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Матейёски А.: Знаменательное заседание социологов социалистических стран 107

Дворжак П. - Ржезак Я.: Семинар «Современное развитие программ для нужд социологии» 108

Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 1/1980 111

Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 6/1979. 111

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1979. Číslo vyšlo v únoru 1980.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 16; 1980 (6 issues) Dutch Glds 76,—.